

FÜLÖP GÉZA

A MAGYAR OLVASÓKÖZÖNSÉG A FELVILÁGOSODÁS IDEJÉN ÉS A REFORMKORBAN

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖNYVTÁR

Fülöp Géza

A MAGYAR OLVASÓKÖZÖNSÉG A FELVILÁGOSODÁS IDEJÉN ÉS A REFORMKORBAN

Irodalomtörténeti Könyvtár 33.

Az olvasóközönség minden időszakban szerves részét képezi az irodalmi életnek. Vizsgálata Magyarországon a legújabb időkig mégis meglehetősen háttérbe szorult. Ez a munka elsőként ad összefoglaló képet egy nagyobb korszak: a felvilágosodás és a reformkor hazai közönségviszonyairól. Arról, hogy Bessenyei és társai kezdeményezésére hogyan alakult ki a magyar irodalom polgári fejlődésével párhuzamosan polgári jellegű magyar olvasóközönség is. Számba veszi a társadalom minden rétegére kiterjedő közönség összetételét, rétegeződését, s ismerteti az egyes rétegek, illetve az e rétegekhez tartozó neves, ismert személyiségek olvasmányait, könyvtáraik összetételét, és mint olvasóknak és előfizetőknek az irodalom fejlődésében betöltött szerepét.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

FÜLÖP GÉZA

A MAGYAR OLVASÓKÖZÖNSÉG A FELVILÁGOSODÁS IDEJÉN ÉS A REFORMKORBAN

MEGJELENT AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÁS 150. ÉVÉBEN

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖNYVTÁR

33.

Szerkeszti
CZINE MIHÁLY

1. Tóth Dezső: Vörösmarty Mihály
2. Bán Imre: Apáczai Csere János
3. Dienes András: Petőfi a szabadságharcban
4. Nemeskürty István: Bornemisza Péter, az ember és az író
5. Wéber Antal: A magyar regény kezdetei
6. Fenyő István: Kisfaludy Sándor
7. Gerézdi Rabán: A magyar világi líra kezdetei
8. Vargha Kálmán: Móricz Zsigmond és az irodalom
9. Tanulmányok Petőfiről. Szerkesztette Pándi Pál és Tóth Dezső
10. Kovács Kálmán: Fejezet a magyar kritika történetéből
11. Szabolcsi Miklós: Fiatal életek indulója
12. Sőtér István: Nemzet és haladás (Irodalmunk Világos után)
13. Kispéter András: Tömörkény István
14. Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós
15. Gergely Gergely: Tolnai Lajos pályája
16. Nagy Péter: Szabó Dezső
17. Martinkó András: A prózaíró Petőfi és a magyar prózaírás fejlődése
18. Komlós Aladár: Gyulaitól a marxista kritikáig
19. Merényi Oszkár: Berzsenyi Dániel
20. Csóka J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom...
21. Horváth Károly: A klasszikából a romantikába
22. Mezei József: A szimbolista élmény kialakulása (Reviczky Gyula)
23. Rába György: A szép hűtlenek
24. Solt Andor: Dramaturgiai irodalmunk kezdetei (1772—1826)
25. Kókay György: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei
26. Juhász Ferencné: Bródy Sándor
27. Eckhardt Sándor: Balassi Bálint
28. Zimándi P. István: Péterfy Jenő élete és kora
29. Poszler György: Szerb Antal
30. Mezei Márta: Felvilágosodás kori líránk Csokonai előtt
31. Bíró Ferenc: A fiatal Bessenyei és íróbarátai
32. Szabolcsi Miklós: Érik a fény (József Attila élete és pályája)

FÜLÖP GÉZA

A MAGYAR OLVASÓKÖZÖNSÉG A FELVILÁGOSODÁS IDEJÉN ÉS A REFORMKORBAN

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1978
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE

ISBN 963 05 1480 X

© Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978 · Fülöp Géza

Printed in Hungary

BEVEZETÉS

A marxista irodalomtudomány, de az újabb, szociológiai szempontokat érvényesítő polgári irodalomtörténészek egy része is az irodalmi élet szerves részének tekinti az olvasót, azaz a különböző műveltségű, ízlésű s más-más társadalmi rétegekhez tartozó olvasók összességét, az olvasóközönséget. A modern szociológiai eredményeken alapuló marxista kutatás a korábbi egyoldalúan író- és műcentrikus tartalmi, esztétikai és formai vizsgálódáson túlmenően sokoldalúan, dialektikusan és konkrétan elemzi az irodalom és társadalom kölcsönös kapcsolatát, főként két vonatkozásban. Egyrészt arra a kérdésre keres választ, hogy hogyan hat valamely korban a társadalom, azaz a differenciált összetételű közönség az irodalmi élet egészének, az írók gondolkodásának, az írói művek létrejöttének, eszmei tartalmának és művészi formájának sajátosságaira és alakulására, másrészt arra, hogy hogyan hat vissza az írói alkotómunka eredménye, az irodalmi mű egy-egy korban az olvasóra, a közönségre, a közönség különböző rétegeire, hogyan formálja, alakítja a társadalmi ízlést és közgondolkozást.[1]

[1] Az irodalom és művészetek társadalmi szerepét, közönségét vizsgáló művek közül kiemelkedő jelentőségű a magyar származású *Arnold Hauser* A művészet és az irodalom társadalomtörténete című összefoglaló, s a modern szociológia eredményeit marxista dialektikus módszerrel feldolgozó munkája. (Ford. Nyilas Vera. Bp., 1968. I—II.) Az „irodalom és legszélesebb körű közönségének viszonyát" vizsgálja *Szobotka Tibor* Közönség és irodalom (Bp., 1964.), a XVII—XVIII. századi nyugat- és közép-európai zenének és közönségének kap-

A hazai írók jóval előbb fölismerték a *„közönség"* szerepét és fontosságát, mintsem a módszeres magyar irodalomtörténetírás kialakult volna. Már a középkori kódexmásolók is vetettek egy-egy olvasóiknak szánt megjegyzést a kézirat margójára, s a későbbi korok írói is számos esetben szóltak az olvasókhoz vagy az olvasókról műveik elő- vagy utószavában,[2] néha pártfogásukat kérték, de nemegyszer éppen a munkájuk iránti olvasói érdektelenség miatt emeltek panaszt. A XVIII. század végéig azonban az olvasók szűk csoportja tulajdonképpen nem is tekinthető igazán publikumnak, közönségnek: eleinte az egyházi emberek csekély száma alkotja, majd a főúri és nemesi olvasók s utóbb a lassan kialakuló világi értelmiség szűk körével bővül. Polgári jel-

---

csolatát *Szabolcsi Bence* A művész és közönsége (2. bőv. kiad. Bp., 1964.) és a képzőművészet és közönség kölcsönös viszonyának alakulását *Aradi Nóra* Képzőművészet és közönség (Bp., 1961.) című művében. — Az irodalomszociológiát, amely „a művészi alkotás társadalmi okait és hatását", vagy más szavakkal „az irodalom és társadalom kölcsönhatásait" elemzi, az irodalomtudomány egyik fontos ágának tartja *Henryk Markiewicz* lengyel marxista irodalomtudós (Az irodalomtudomány fő kérdései. Ford. Bojtár Endre. Bp., 1968. 15.), vagy *Max Wehrli* polgári idealista szemléletű svájci professzor is, bár ő tiltakozik ellene, hogy a kutatás az irodalmi folyamatot „egyoldalúan csakis a társadalomból vezesse le, illetve »magyarázza«", s ezzel tulajdonképpen a marxista irodalomtudomány vulgárszociológiai torzításai ellen emel szót (Általános irodalomtudomány. Ford. Radó György. Bp., 1960. 164.) Ugyanakkor *René Wellek* és *Austin Warren* amerikai szerzők alapvető rendszerező kézikönyve, Az irodalom elmélete (Ford. és az utószót írta Szili József. Bp., 1972.) éppen a társadalom és irodalom kapcsolatainak megítélésében helyezkedik élesen szembe a marxista irodalomelmélettel. (L. Szili József utószavát.) A francia *Robert Escarpit* polgári szemléletű irodalomszociológiája alaptételét így fogalmazza meg: „Minden irodalmi jelenség írókat, könyveket és olvasókat, vagy általánosabban kifejezve, alkotókat, műveket és közönséget tételez fel." (Irodalomszociológia. A könyv forradalma. Ford. Vigh Árpád. Bp., 1973. 7.) — A külföldi polgári szerzők korábbi munkái közül figyelemre méltó *Levin L. Schücking* Die Soziologie der literarischen Geschmacksbildung (Leipzig—Berlin, 1931.) című műve, mint amely a társadalmi tagozódás szerepét meghatározónak tartja a közönség művészi ízlésének fejlődésében.

[2] L. A kegyes olvasóhoz! Előszavak és utószavak válogatott gyűjteménye. Összeáll. *Kenyeres Ágnes*. Bp., 1964.

legű olvasóközönség a magyar irodalom polgárosodásával, az irodalmi élet polgári fejlődésével egy időben és párhuzamosan, *tudatos közönségszervező tevékenység* révén alakult ki a felvilágosodás idején és a reformkorban, s tanulmányunknak éppen e közönségszervező folyamatnak és az eredményeként kialakult magyar olvasóközönség nagyságának, társadalmi tagozódásának és olvasási kultúrájának vizsgálata a célja. E közönségszervező munkálkodást is az írók kezdeményezik, Bessenyei és felvilágosult társai, majd követőik és a XIX. század első felének nagy közéleti egyéniségei, művelődéspolitikusai is folytatják. Bessenyeiék már az irodalmi élet és az irodalmi fejlődés fontos tényezőjének tekintik a közönséget, de a mű és közönség kapcsolatában a művet tartják elsődlegesnek: irodalmi művekkel, előbb fordításokkal, majd eredeti munkákkal akarnak maguknak közönséget nevelni. Kölcseynél ez a viszony már mint dialektikus kapcsolat fogalmazódik meg: „Írók és olvasók örökös viszonyban vannak egymással, íróval együtt halad az olvasóközönség, együtt állapodik meg, együtt marad hátra."[3] Kemény Zsigmond a Pesti Napló 1852—1853. évfolyamában megjelent *Élet és irodalom* című esszésorozatában társadalom és irodalmi élet összefüggéseit elemezve nagy jelentőséget tulajdonít a közönségnek, s felismerve, hogy a politikai viszonyok és a társadalom alakulása maga után vonja a közönség ízlésének és irodalmi érdeklődésének változását is, történetileg és egy-egy időszakon belül differenciáltan vizsgálja a maga kora és az előző időszakok magyar olvasóközönségét. Figyelembe veszi a közönség társadalmi tagozódását, a különböző rétegek életformáját, iskolázottságát, műveltségi színvonalát, művelődési igényeit és lehetőségeit, továbbá az időszerű politikai és közéleti események hatását a közönség érdeklődésének alakulására, valamint a hazai és külföldi irodalom termékei iránti érdeklődés indítékait is, s a maga korában újból fontos követelménynek tartja művelt olvasóközönség nevelését, amelytől elsősorban a magyar irodalom támoga-

[3] Kölcsey Ferenc összes művei. Bp., é. n. 858.

tását várja, de a külföldi irodalmi művek és tudományos munkák megismerését is feladatának tartja.[4]

A magyar irodalomelméleti gondolkodásban és irodalomtörténet-írásban *Horváth János* honosítja meg a *közönség szerepének* olyan értelmezését, miszerint az író és írott mű mellett az olvasó a „mindennemű irodalmiság", az ún. „irodalmi alapviszony" egyik „végső feltétele". A Minerva című folyóirat 1922. évfolyamában közzétett *Magyar irodalomismeret* című irodalomelméleti, irodalomszociológiai tanulmányában az időben folytonosan változó irodalom állandó lényegét így fogalmazza meg: „Írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével."[5] A közönség vizsgálatának Horváth János irodalomtörténeti munkáiban is jelentékeny szerep jut. *A magyar irodalmi műveltség kezdetei* című munkájában pl. a kolostori irodalom közönségéről, *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig* című művében pedig az ún. hagyományőrző közönségről szól.[6] Horváth elméleti alapvetése és irodalomtörténeti munkássága nyomán több polgári irodalomtörténész vizsgálta az íróval és a művel együtt az irodalom közönségét is. Thienemann Tivadar pl. *Irodalomtörténeti alapfogalmak* című szellemtörténeti munkájában (Pécs, 1931.) tette magáévá Horváth Jánosnak az irodalmi alapviszony kapcsán megfogalmazott alapelveit,[7] mások (pl. Alszeghy Zsolt, Brisits Frigyes, Farkas Gyula, Szerb Antal) a magyar irodalom egészét, vagy egy-egy korszakát feldolgozó összefoglaló munkáikban — de első helyen Waldapfel József *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből 1780—1830.* című művében — szóltak a közönségről is, de összefoglaló magyar közönségtörténet nem készült.

Történtek ugyanakkor kísérletek a *felszabadulás előtt* egy-egy személy (főúr, főpap, nemes, író, tudós stb.) könyvtárának

[4] Kemény Zsigmond tanulmányának legújabb közlése: *Kemény Zsigmond:* Élet és irodalom. Tanulmányok. Bp., 1971. 123—189.

[5] *Horváth János:* Tanulmányok. Bp., 1956. 15.

[6] *Horváth János:* A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp., 1944. 144—158.; Uő.: A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig. Bp., 1927. 7—19.

[7] Thienemann szellemtörténeti koncepciójának bírálatát l. *Szobotka Tibor:* Közönség és irodalom. Bp., 1964. 6—9.

és olvasmányainak, vagy a könyvkereskedői kölcsönkönyvtárak és a kaszinói s olvasóegyleti könyvtárak állományának és olvasóinak vizsgálatára is (a legtöbb ilyen írás a Magyar Könyvszemlében látott napvilágot), sőt Szarvasi Margit *Magánkönyvtáraink a XVIII. században* című monográfiájában (Bp., 1939.) egy egész század különböző társadalmi rétegekhez tartozó magán-könyvgyűjtőinek könyvkultúráját és olvasmányait vette számba. (Könyvének alcíme: *Főpapok és főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei.*) Hermann Egyed és Éberhardt Béla *A veszprémi egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvállománya a 19. század elején* című munkájukban (Veszprém, 1942.) a Dunántúl egy részére kiterjedő, egyetlen társadalmi réteghez, a katolikus alsópapsághoz tartozó olvasók olvasmányanyagát vizsgálják az 1810-es években. A *Magyar művelődéstörténet* IV. és V. kötete (Bp. 1942—1943.) külön fejezetet szentel a XVIII., illetve XIX. század olvasóközönségének is Alszeghy Zsolt *(A könyv és olvasója),* illetve Farkas Gyula *(Író és olvasó a XIX. században)* tollából. E két fejezet azonban — a mű nem tartalmazván irodalomtörténeti áttekintést — elsődlegesen szellemtörténeti jellegű, író- és műcentrikus irodalomtörténeti összefoglalás, amely a korabeli közönségviszonyokra is kitér. (Különösen az Alszeghy-féle XVIII. századi rész közöl számos értékes és tanulságos adalékot az olvasókról.) A felvilágosodás korának olvasóközönségéről és népszerű olvasmányairól ad áttekintést Kulcsár Adorján *Olvasóközönségünk 1800 táján* című munkája, de kellő előtanulmányok hiányában arra törekszik, hogy „mennél több jellemző adat, vélemény, nyilatkozat felhasználásával" megismertesse „a jelenségek és változások egykorú értelmezését is". (Bp., 1943. 6.) Munkájának valóban legnagyobb értéke a gazdag és sokrétű korabeli adatanyag feltárása. Számos a könyvvásárlókra, előfizetőkre és olvasókra vonatkozó adalék található még a különböző könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti tanulmányokban és közleményekben.

Felszabadulás utáni irodalomtörténet-írásunk alkotásai, az irodalomtörténeti szintézisek, de a különböző korokról, műfajokról vagy írókról készült monografikus feldolgozások és részlettanulmányok is általában nagy figyelmet fordítanak

az irodalom és társadalom kapcsolatainak, összefüggéseinek vizsgálatára. Elsősorban és rendszeresen azonban e művek is a társadalmi tényezők hatását elemzik az irodalmi életre és az írói művekre, az irodalom hatását a közönségre s e közönség alakulását, rétegeződését, egy-egy korban betöltött szerepét, olvasmányait — bár nem hagyják figyelmen kívül, de — nem vizsgálják szisztematikusan. Komlós Aladárnak hamarosan a felszabadulás után megjelent átfogó és úttörő jelentőségű irodalomszociológiai tanulmánya, az *Irodalmunk társadalmi háttere* (Bp., 1947.) — ahogy már a címe is jelzi — szintén a társadalmi tényezők irodalmat meghatározó és alakító szerepét tekinti át első helyen, kitér az írók származására, társadalmi hovatartozására is, de a közönség fejlődését és összetételét csak másodlagosan veszi figyelembe, egy-egy korszak áttekintése során esetlegesen szól róla. A felvilágosodás kori és reformkori vonatkozású marxista művelődés-, irodalom-, sajtó- és könyvtártörténeti tanulmányok legtöbbje érinti a közönség problematikáját is, s a kérdés vizsgálata különösen Fenyő István, Lukácsy Sándor és Pándi Pál irodalomtörténeti munkáiban kap jelentékeny hangsúlyt. Pándi Pál munkásságából ilyen vonatkozásban is kiemelkedik *„Kísértetjárás" Magyarországon* című kétkötetes műve (Bp., 1972.), amelynek „a 19. századi utópista szocialista és kommunista (összefoglalóan: új-szociális) eszmék korai hazai elterjedése s a rájuk irányuló figyelem" elemzése a tárgya (7.). Az újabb sajtótörténeti monográfiák szerzői közül Dezsényi Béla (a Dezsényi Béla—Nemes György: *A magyar sajtó 250 éve.* I. Bp., 1954. című műben) és Kókay György (*A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei. 1780—1795.* Bp., 1970.) közlik az időszaki sajtótermékek előfizetőire, olvasóközönségére, elterjedettségére vonatkozó adatokat is, s e problémakörök vizsgálata ugyancsak helyet kap az egyes folyóiratokat elemző feldolgozásokban (pl. T. Erdélyi Ilona: *Irodalom és közönség a reformkorban.* Pesti Divatlap, Bp., 1970. és Tamás Anna: *Az Életképek. 1846—1848.* Bp., 1970.). Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtártudományi Tanszékének munkatársai által Kovács Máté vezetésével összeállított és bevezető tanulmányokkal és jegyzetekkel közreadott *Könyv és könyvtár a magyar*

társadalom életében című gyűjtemény (I—II. Bp., 1963—1970.) felvilágosodás- és reformkori fejezeteihez magam válogattam a korabeli közönség és olvasási kultúra jellegét bemutató fontosabb egykorú dokumentumokat, s tettem kísérletet — a terjedelem adta szűk keretekben — a történeti fejlődés bemutatására. Számos történettudományi munkában is szó esik a korabeli közéleti érdeklődés számbavétele kapcsán a politikai jellegű, mozgósító szerepet betöltő olvasmányokról, így pl. Benda Kálmánnak a magyar jakobinus szervezkedésről szóló műveiben (*A magyar jakobinus mozgalom iratai.* I—III. Bp., 1957., *A magyar jakobinusok.* Bp., 1957.) a felvilágosodáskori radikális gondolkodású értelmiség hazai és külföldi olvasmányairól, vagy R. Várkonyi Ágnesnek *A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban* című munkájában (I—II. Bp., 1973.) a különböző hazai társadalmi rétegek történeti vonatkozású olvasmányairól.

Megszaporodik a felszabadulás után az olyan írásoknak a száma is, amelyek kifejezetten valamely rövidebb időszak közönségének, illetve a közönség valamely rétegének és olvasási kultúrájának vizsgálatát tekintik elsődleges feladatuknak. Összefoglaló, a magyar közönségtörténet egészét vagy akár egy nagyobb történeti korszakát átfogóan tárgyaló munka most sem születik, de létrejön számos értékes adatanyagot, adalékot és figyelemre méltó elvi megállapításokat, értékelési szempontokat tartalmazó résztanulmány. A felvilágosodás és a reformkor teljes időszakában egyetlen műveltségi csoporthoz tartozó olvasórétegnek, az iskolai diáktársaságok tagságának olvasási kultúráját is feldolgozza forrásértékű, terjedelmes monográfiájában Bodolay Géza (*Irodalmi diáktársaságok 1785—1848.* Bp., 1963.). Ugyanerre a két korszakra terjed ki Bisztray Gyulának a Horváth János tiszteletére 1948-ban kiadott *Magyar Századok* című emlékkönyvben közzétett, *A prenumeráció* című tanulmánya, amelyben a közönség nagyságát és társadalmi rétegződését a korabeli lapok és könyvek előfizetői jegyzékei alapján tekinti át. A közönségszervezés terén jelentékeny szerepet játszó jakobinus olvasókörökről, a felvilágosodáskori olvasókabinétekről és a reformkori kölcsönkönyvtárakról Kókay György, Léces Károly, Bíró Ferenc, Lukácsy Sándor, Kis

Elemérné, Nagydiósy Gézáné és Szabad Györgyné Szegő Judit tollából jelentek meg fontos résztanulmányok.[8] A reformkor erdélyi kaszinóit, társalkodó egyesületeit és olvasóegyleteit veszi számba röviden Dankanits Ádám, egy-egy hasonló magyarországi egyesületről ír folyóiratcikket Fejős Imre (az országgyűlési ifjak társalkodó egyesülete), Könczöl Imre (Fejér megyei olvasótársaság), Lukácsy Sándor (Borsodi olvasókör), Halász Anna (Zempléni kaszinó), Kanyar József (Somogy megyei olvasótársaság), Szecskó Károly (egri kaszinó) és Nagydiósy Gézáné (tordai nőegylet). A köznép, a parasztság olvasóvá nevelésének egy felvilágosodáskori tervezetét ismerteti és elemzi Kókay György, a mesterlegények számára felállítandó reformkori olvasókörét Batári Gyula és a parasztság irodalmi kultúráját Dégh Linda. Számos közlemény és tanulmány foglalkozik az olvasási kultúra terjesztését és színvonalának emelését célzó közkönyvtáralapítási tervekkel és kísérletekkel, valamint a korabeli közkönyvtárakkal és olvasóközönségükkel. (Pl. Kostyál István, Jakab Géza—Németh László és Kuntár Lajos Festetics Györgynek megyei könyvtárakat létrehozni kívánó 1820-as évekbeli kezdeményével és ennek Somogy, Zala, Vas és Sopron megyei eredményével; Bruckner János és Tóth András az Egyetemi Könyvtárral; Berlász Jenő, V. Windisch Éva és Ferenczyné Wendelin Lídia az Országos Széchényi Könyvtárral; F. Csanak Dóra és Berlász Jenő az Akadémiai Könyvtárral; Móra László a Műegyetemi Könyvtárral; Hernády Ferenc a pécsi Klimó-könyvtárral; Somkúti Gabriella a marosvásárhelyi Teleki-Thékával stb.)

A különböző társadalmi rétegekhez, foglalkozási csoportokhoz tartozó magánszemélyek olvasmányait és magánkönyvtárait áttekintő és elemző írások e személyek olvasmányain túlmenően gyakran képet adnak az illető réteg vagy csoport egészének irodalmi érdeklődéséről és műveltségi színvonaláról is, vagy legalábbis következtetni engednek rá. Legtöbb publikáció az írók magánkönyvtárairól és olvasmá-

[8] Mindezekre és a későbbiekben említendő, folyóiratokban és évkönyvekben megjelent tanulmányokra, közleményekre pontosan hivatkozunk munkánk megfelelő helyén.

nyairól látott napvilágot. Bessenyei olvasmányairól és Kölcsey könyvtáráról pl. Lukácsy Sándor írt, Batsányi könyvtáráról Katona Jenő, Péczeli Józseféről Biró Ferenc, Kazinczyéról Barcza József, Vörösmartyéról Csapodi Csaba, Aranyéról Debreczeni István, Petőfiéről Katona Jenő és Mezősi Károly — hogy csak a fontosabbakat említsük —, de mindezen írások közt is kiemelkedő jelentőségűek Bényei Miklósnak elmélyült kutatómunkán alapuló tanulmányai Eötvös József könyvtáráról és olvasmányairól.[9] Az írók mellett az értelmiség más csoportjaihoz, továbbá a nemesi származású hivatalnokréteghez és a gazdálkodó birtokos nemességhez tartozó személyek magánkönyvtárai közül is ismertetett néhányat az irodalom. Bölöni Farkas Sándor könyvtáráról pl. Lukácsy Sándor, olvasmányairól pedig Gál István, Szűts Adolf Győr megyei alügyész könyvtáráról Vörös Károly, Bágya Zsigmond erdélyi uradalmi igazgatóéról Vita Zsigmond, Skublics Imre és Skublics Károly Zala megyei birtokos nemesekéről Jakab Géza és Németh László, Sárközy István somogyi birtokos és megyei alispánéról Mózsa Ernő közölt tanulmányt, s közülük különösen Vörös Károlyé részletes és a könyvtár állományát mélyen és körültekintően elemző munka, amely Szűts Adolf irodalmi érdeklődésében egy egész réteg, a polgárosodás útján megindult reformer-nemesség szellemi magatartását, gondolkodását is felismeri és bemutatja.

*

A közönségtörténettel foglalkozó műveknek e korántsem teljes számbavétele jól mutatja a felszabadulás utáni fokozott érdeklődést a problémakör iránt. Összefoglaló áttekintésünkben mindezeket a munkákat feldolgoztuk és további kutatásokat folytattunk elsődleges *korabeli források* feltárására. Összegyűjtöttük és elemeztük a felvilágosodás és reform-

[9] *Bényei* több tanulmányt közölt Eötvös olvasmányairól és könyvtára állományának különböző szakterületekre tartozó részeiről. Két legjelentékenyebb összefoglaló közleménye: Eötvös József könyvtára. MKszle, 1970. 182—192. és Eötvös József olvasmányai. Bp., 1972.

kor időszaki sajtójának idevágó közleményeit, s — lehetőség szerint — az olvasókabinetek és kölcsönkönyvtárak használati szabályzatait és katalógusait, a kaszinói, társalkodóegyleti és olvasóegyleti könyvtárak alapszabályait, tagnévsorait és könyvjegyzékeit, továbbá a magánkönyvtárak publikált jegyzékeit. Kézirattári és levéltári kutatásokat végeztünk az ország több könyvtárában és levéltárában (Országos Széchényi Könyvtár, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Békéscsabai Megyei Könyvtár, a bencés rend pannonhalmi könyvtára, a Dunántúli Református Egyházkerület pápai könyvtára, Győr megyei Levéltár, Zala megyei Levéltár, Vas megyei Levéltár, Békés megyei Levéltár), s hozzájutottunk magánkézben levő kéziratokhoz is. E kéziratos források: eddig ismeretlen és feldolgozatlan kaszinói és olvasóegyleti alapszabályok, jegyzőkönyvek, könyv- és folyóiratjegyzékek, magánkönyvtár-jegyzékek, kéziratos versgyűjtemény és olvasónapló s egyéb dokumentumok.[10] Számos reformkori alapítású kaszinó és olvasóegylet történetéről jelent meg kiadvány fennállásának 50. vagy 100. éves jubileumára, ezek többsége azonban — megjelenésük idejének, a millenniumi kornak, illetve a két világháború közti időszaknak „hazafias" modorát és stílusát tükröző — ünnepi, gyakran patetikus hangvételű megemlékező írás. A reformkori tagság nagyságára, összetételére, a folyóiratokra és a könyvállományra vonatkozó adataikat — egyéb források hiányában vagy azok mellett — természetesen figyelembe vettük és felhasználtuk.

Említettük már, hogy a felvilágosodás idején és a reformkor időszakában tudatos közönségszervező és olvasó-nevelő tevékenység folyt. Tanulmányunkban egyrészt e tevékeny-

[10] Rendelkezésemre bocsátotta *dr. Orosz László* kecskeméti tanár A magyar olvasóközönség a felvilágosodás korában című, kéziratban levő bölcsészdoktori disszertációját (Bp., 1948. 94. Gépirat.), amelyben a XVIII—XIX. század fordulója olvasóközönségének ízlését vizsgálja egy-egy társadalmi osztály, réteg olvasmányain keresztül. Munkáját dolgozatomnak az olvasóközönség társadalmi tagozódását tárgyaló fejezetében használtam fel, elsősorban módszertani szempontból. Orosz László disszertációjára Pándi Pál hívta fel figyelmemet, mindkettejük segítségét e helyen is köszönöm.

ség eszközeit, módozatait és intézményeit vizsgáljuk, másrészt az eredményeként létrejött polgári jellegű, polgárosodó olvasóközönség nagyságát, társadalmi és foglalkozási megoszlását és olvasmányait, olvasási kultúráját. Összefoglaló és átfogó képet kívánunk nyújtani a két időszak közönségviszonyairól, de teljességre nem törekedhetünk, egy minden részletében árnyalt kép megrajzolásához további elemző részkutatások és előtanulmányok szükségesek még. A közönségszervezésnek elsősorban az *intézményes, egyesületi formáit* vizsgáljuk, mert e keretekben történt a széles rétegek, a nem hivatásukból, foglalkozásukból adódóan olvasók, az ún. átlagolvasók olvasóvá nevelése. Ugyanakkor nem hagyjuk teljesen figyelmen kívül a közéleti események, az irodalom és irodalmi élet, továbbá az időszaki sajtó mozgósító és gyakran spontán közönségnevelő funkcióját, valamint a közönségszervezést akadályozó tényezők gátló szerepét sem. Az eredmények mellett szólunk megvalósulatlan tervekről, elképzelésekről is, mint amelyek szintén jellemzőek a korabeli törekvésekre.

Célkitűzésünknek megfelelően e munka *felépítése, szerkezete* a következőképpen alakul: *Európai kitekintés. Polgári társadalom, polgári könyvkultúra és olvasóközönség* című I. fejezete összegezi azt a folyamatot, amely Európának a polgári fejlődésben élenjáró országaiban a politikai események, a kapitalizálódó gazdasági élet, a tudományos és kulturális élet fellendülése nyomán a könyvkultúra fejlődése terén végbement és az olvasás társadalmi méretűvé válásával fejlett olvasóközönség kialakulásához vezetett, s amely Magyarországon is ösztönzőleg hatott és példaképül szolgált a hazai törekvések számára. A dolgozat két főrésze a II. és III. fejezet. A *Közönségszervezés, olvasóközönség, olvasmányok* című II. fejezet külön alfejezetekben tárgyalja a felvilágosodás, illetve a reformkor időszakát. *A közönség fontosságának felismerése. Közönségszervezés a felvilágosodás idején* című első része Bessenyeinek és társainak, illetve követőiknek tudatos közönségszervező kezdeményezése után az irodalom, a kritika, a nyelvújítási törekvések, a meginduló magyar időszaki sajtó, a kezdődő színjátszás és a politikai élet irodalomnépszerűsítő és olvasónevelő hatását tekinti át,

majd külön részfejezetekben elemzi a kor szélesebb rétegeket olvasóközönséggé nevelő egyleteinek: az olvasóköröknek és kluboknak, az olvasókabinéteknek és kölcsönkönyvtáraknak és az irodalmi diáktársaságoknak működését. Kitér végül azokra az intézkedésekre, amelyekkel az udvar a Martinovics-mozgalom felszámolása után az olvasmányok ellenőrzését is biztosítani kívánta, s amelyek időlegesen le is lassították a fejlődést. A II. fejezet második része, a *Közönségszervezés és olvasóközönség a reformkorban* elsőként a Széchenyi István fellépése, majd a reformkori események nyomán megélénkülő közéletnek, a politikai vitáknak, az egyre radikalizálódó irodalmi életnek, a polgári kritikának és a folyamatosan gyarapodó időszaki sajtótermékeknek hatását követi nyomon, majd ismét külön részfejezetekben vizsgálja a közönségszervezés intézményes formáit: a kaszinókat, társalkodó egyleteket és olvasó egyesületeket, a reformkorban is továbbélő iskolai diáktársaságokat és kölcsönkönyvtárakat, a köznép művelésére és olvasóvá nevelésére létrehozott egyesületeket, s végül a nyilvános könyvtárakat és közgyűjteményeket, amelyek közül néhány már a felvilágosodás idején is működik, de most kezdenek szaporodni és járulnak hozzá hatékonyabban az olvasási kultúra színvonalának emelkedéséhez. A közönségszervezés különböző intézményes formáinak áttekintése során elterjedettségüket, olvasóik, illetve tagságuk létszámát és társadalmi hovatartozását, valamint azt az olvasmányanyagot elemezzük, amely ott az olvasóknak rendelkezésükre állt. *Az olvasóközönség nagysága és társadalmi tagozódása, könyvgyűjtés* című III. fejezet tulajdonképpen az előzőkben vizsgált több irányú közönségszervezés eredményeinek az összegezése. Annak számbavétele, a lapok és könyvek előfizetési jegyzékei és a különféle egyesületi, társasági névsorok alapján, hogy a reformkorban már a társadalom minden rétegére kiterjedő közönség milyen nagyságú volt s hogyan oszlott meg; továbbá, hogy az egyes rétegek (főrangú olvasók: főpapok és főurak; középrendű olvasóközönség: értelmiség, honoráciorok és hivatalnok-nemesség, vidéki birtokos nemesség, katolikus és protestáns papság; városi polgárság; parasztság) milyen mértékben vállaltak részt az irodalom támogatásá-

ból mint előfizetők, hogyan kapcsolódtak be az olvasásba és a könyvgyűjtésbe, milyen jellegűek és összetételűek voltak magángyűjteményeik és olvasmányaik.

A forrásanyag és az irodalom *feldolgozási módja* a fejezeteken és alfejezeteken belül történeti szempontú; a fejlődési tendenciákat igyekeztük bemutatni minden egyes jelenség, intézmény és problémakör vizsgálatakor. A különböző gyűjtemények könyvállományát műfajok, ismeretágak, problémakörök szerint csoportosítva elemeztük, egyes művek külön, részletesebb vizsgálatára azonban — a kiadványok nagy száma miatt — nem volt lehetőség. Az anyag feldolgozásának mélységét és részletességét tekintve vannak a dolgozatban kisebb, szükségszerű eltérések, aránytalanságok. Az irodalomban már feldolgozott és elemzett kérdéseket — támaszkodva és hivatkozva a megjelent publikációkra — rövidebben és átfogóbban ismertettük, míg az új, eddig ismeretlen eredményeket valamivel részletesebben, bővebben dokumentálva fogalmaztuk meg.

Munkánkkal a magyar művelődéstörténet e fontos időszakának jobb megismeréséhez szeretnénk hozzájárulni.

Végül itt köszönjük meg R. Várkonyi Ágnesnek és Kókay Györgynek, a kötet két lektorának hasznos útmutatásait és segítségét.

Polgári társadalom, polgári könyvkultúra és olvasóközönség

Az újkor kezdetét jelentő XVII. század közepi angol polgári forradalommal gyökeres változások kezdődnek az európai gazdasági, társadalmi és művelődési viszonyokban. A forradalom győzelme után Anglia a kapitalizmus klasszikus országává válik. A polgári forradalmi eszmék a XVIII. században Franciaországban is fokozatosan tért hódítanak, a francia polgárság a gazdasági hatalom birtokában a felvilágosodás polgári ideológiáját állítja szembe a feudális abszolutizmussal és a katolikus egyházzal, eszmeileg így készíti elő az 1789-i francia forradalmat, amely Franciaországban is véget vet a feudalizmus rendszerének. A felvilágosodás és a francia forradalom az összes korabeli és XIX. századi európai forradalmi mozgalom ideológiai támasza és ösztönzője lesz, termékeit Európa-szerte olvassák s belőlük merítenek példát a politikai, gazdasági és nemzeti függőségben élő közép- és kelet-európai országok polgári és függetlenségi törekvéseinek képviselői is. Az 1789-i és az 1848—1849-i polgári forradalmak közti időszakra a kapitalizálódás és polgárosodás megerősödése és térhódítása jellemző egész Európában politikai, gazdasági, társadalmi és művelődési vonatkozásban egyaránt.

A kapitalizálódás során kibontakozó ipari forradalom megteremti a modern nagyipart s vele együtt az új társadalmi osztályt, a proletariátust. A nagyipari üzemekben folyó bonyolultabb munka, a gazdaságos termelés érdeke magasabb képzettséget kíván az ott dolgozó munkásrétegektől, ezért minden polgári forradalom, illetve polgári állam oktatási

programjában megtalálható az általános tankötelezettség bevezetése. A polgárság gazdasági tevékenysége, a polgári gazdasági és állami élet irányítása, a tudományos és kulturális tevékenység a közép- és felsőfokú iskolai intézmények fejlesztését teszi szükségessé. Kialakul egy olyan jellegű polgári iskolarendszer, amelynek révén a polgári állam intézményesen gondoskodik az állampolgárok felkészítéséről közéleti pályájukra, társadalmi, gazdasági és kulturális tevékenységükre. Az alsófokú oktatás — legalábbis elvben — mindenkire kiterjed, de tetemesen gyarapszik a közép- és felsőfokú tanulmányokat végzők száma is. Létrejön egy meglehetősen széles és differenciált érdeklődésű értelmiségi és szakemberréteg, de megnő az olvasók száma az alsóbb rétegek körében is, *az olvasás társadalmi méretűvé válik.* Az értelmiségiek és a szakemberek hivatásukból, foglalkozásukból adódóan olvassák a tudományos és szakirodalmat, de szabad idejükben a polgári kor gazdag szépirodalmát is. Mellettük az ún. átlagolvasók széles rétege elsősorban ismeretszerzési és szórakozási céllal olvas. Az olvasók olyan tömegéről van már szó, amelyet joggal lehet olvasóközönségnek nevezni.

Az olvasás társadalmi méretűvé válását segítették a kor közéleti viszonyai, mozgalmas és izgalmas politikai és kulturális eseményei is. Az angol polgárháború, a felvilágosodás, a francia forradalom, a napóleoni háborúk, a XVIII. század végi és XIX. századi különböző európai polgári és nemzeti mozgalmak és törekvések, majd az 1848—1849-es események széles rétegeket, egész népeket, országokat, sőt földrészeket érintettek, s az olvasók a rájuk vonatkozó művekből, sajtótermékekből elégítették ki érdeklődésüket és kíváncsiságukat. Mindezek a mozgalmak hatékonyan és tudatosan igénybe vették az írásbeli közlés, a könyv és különösen az időszaki sajtó és a röpiratok agitatív és propagandisztikus erejét. A politikai, gazdasági és társadalmi élet kérdéseit boncolgató és a feudalizmus eddig megingathatatlannak tartott intézményeit megsemmisítően bíráló könyvek mellett óriási röpiratirodalom keletkezik, s mind nagyobb számban jelennek meg nemzeti nyelvű hírlapok és folyóiratok. Növekszik az igény a tájékoztatás és tájékozódás iránt,

nyilvánosan bírálják a vezető politikusok és államférfiak cselekedeteit, s ugyanakkor tőlük is elvárják, hogy a polgári liberalizmus és demokrácia szellemében terveikről és elképzeléseikről tájékoztassák a nyilvánosságot.[1]

A kiadványok iránti tömeges és differenciált társadalmi érdeklődést a korábbi nyomdatechnikával, kézműipari eljárásokkal nem lehetett kielégíteni. Az új közönség nagy példányszámban, a gyors tájékozódás érdekében rövid idő alatt megjelenő és — mivel nagyobb részét kevésbé tehetős egyének képezték — olcsó munkákat igényelt. Ezért került sor a nyomdaiparnak és a könyvek előállításának gépesítésére, a nagyüzemi nyomdászat és a nagy példányszámú kapitalista könyvkiadás megteremtésére a XVIII. század végétől a XX. század elejéig. A XIX. század közepéig a következő lényeges találmányok jöttek létre: a papírgyártógép, a papír új alapanyagának, a cellulóznak a fölfedezése, a sztereotípia (tömöntés), a Kőnig-féle gyorssajtó, a rotációs gép, a betűöntőgép és az új síknyomásos eljárás, a litográfia. E találmányok alkalmazása tömegcikké tette a könyvet és megsokszorozta társadalmi hatóerejét: a magas példányszámban megjelenő kiadványok, gyorsan és olcsón jutottak el a megnövekedett és differenciált igényű közönséghez. A kiadványtermés túlnyomó többsége — a polgári és nemzeti igényeknek megfelelően — világi tartalmú és nemzeti nyelvű munka, szemben a feudalizmus időszakának még nagyrészt egyházi és vallási tartalmú s latin nyelvű nyomtatványaival.

A hatalomra került polgárság, a polgári állam megszüntette azokat a feudális jogi kötöttségeket is, amelyek a nyomdai nagyipar és a nagy példányszámú könyvkiadás s egyúttal az olvasási kultúra fejlődését is akadályozták. Ang-

[1] A francia felvilágosodás. Szerk. és bev. *Gyergyai Albert.* Bp., 1954.; *Bernal, John D.:* Tudomány és történelem. Ford. Szalai Sándor, Salgó László és Félix Pál. Bp., 1963. 344—365.; *Altick, Richard D.:* The English Common Reader. A Social History of the Mass Reading Public 1800—1900. Chicago—London, 1963.; *Hobsbowm, E. J.:* A forradalmak kora. (1789—1848.) Ford. Litván György. Bp., 1964.; *Szobotka Tibor:* Közönség és irodalom. Bp., 1964.; *Hauser, Arnold:* A művészet és az irodalom társadalomtörténete. II. Ford. Nyilas Vera és Széll Jenő. Bp., 1969.

liában a cenzúrát már a XVII. század végén eltörölték, az európai kontinensen erre elsőként Franciaországban került sor, amikor a forradalom 1789-ben az emberi jogok közt törvénybe iktatta a sajtószabadságot. Megszüntették a privilégiumokat, megtiltották a szerző engedélye nélküli jogosulatlan utánnyomást, az ún. rablókiadásokat, és törvényesen biztosították a szerzői jogot is. Mindezek a szabadságjogok ugyancsak helyet kapnak a későbbi polgári forradalmak programjában, a korabeli feudális, félfeudális viszonyok között élő, s a nemzeti függetlenségükért küzdő államokban pedig megvalósításukért harcoltak a polgári erők.[2]

A polgárság hatalomra jutásával átalakul a könyvgyűjtés, a *könyvtári kultúra* arculata is, a francia forradalom időszaka új korszak kezdete az európai könyvtárügy történetében. A feudalizmus kori könyvtárak a tudományok és ismeretek összességét felölelő enciklopédikus gyűjtemények voltak; tulajdonosaik elsősorban tehetős magánemberek (uralkodók, főpapok, főurak), vagy olyan intézmények, mint az egyetemek, az egyházak vagy a szerzetesrendek. Mind a magán-, mind a közkönyvtárak általában zárt gyűjtemények, amelyeknek használata a tulajdonos vagy a fenntartó engedélyétől függött. A nagyipari nyomdászat és könyvkiadás teljes könyvtermésének gyűjtésére egyetlen könyvtár most már nem vállalkozhatott, az enciklopédikus könyvtár helyét különböző könyvtártípusok foglalták el, amelyek feladat- és gyűjtőkörük szerint gyűjtötték a könyvanyagot és elégítették ki a megnövekedett olvasóközönség differenciált könyvtári igényeit. Az így keletkezett új könyvtártípusok: a nemzeti könyvtárak, a tudományos és szakkönyvtárak, a közművelődési könyvtárak és a polgári igények szerint átalakult iskolai könyvtárak. E gyűjtemények többsége nyilvános intézmény. Átalakulnak a magánkönyvtárak is. A

[2] *Novák László:* A nyomdászat története. IV—V. Bp., 1928.; Handbuch der Bibliothekswissenschaft. Begründet von *Fritz Milkau* 2. verm. und. verb. Aufl. Herausg. von *Georg Leyh.* 1. Bd. Schrift und Buch. Wiesbaden, 1950.; *Steinberg, S. H.:* Die schwarze Kunst. 500 Jahre Buchwesen. 2. Aufl. München, 1961. 331—449.; *Funke, Fritz:* Buchkunde. Ein Überlick über die Geschichte des Buch- und Schriftwesens. 2. verb. und erweit. Aufl. Leipzig, 1963. 151—161.

gyűjtők száma megnő, s többségük a tudósok, értelmiségiek, szakemberek, polgárok és kisemberek közül kerül ki. Könyvtáraik a foglalkozásuk szerinti tudományos és szakmunkákat tartalmazó „munkakönyvtárak", vagy a klasszikus és kedvelt írók műveit mint olvasmányokat felölelő, esetleg egyéb szempontok szerint összeválogatott bibliofil gyűjtemények.[3]

A könyv- és olvasási kultúra polgári fejlődése elsősorban és legradikálisabban Nyugat-Európa polgári vagy polgárosuló államaiban ment végbe. A polgárosodás azonban a kelet- és közép-európai országok könyv- és olvasási kultúrájának is egyik jellemző vonása a XVIII. század végén és a XIX. század első felében. Magyarországon a XVIII. század első felében, a török kiűzését és a Rákóczi-szabadságharcot követő nyugalmasabb időszakban, de feudális viszonyok közt és Habsburg-elnyomás alatt az egész ország területén újból megindul, illetve továbbfejlődik a könyvkiadás, a nyomdászat és könyvkereskedelem. A század utolsó harmadában a felvilágosodás és a nemzeti függetlenségi törekvések hatására polgári jellegű eredmények is születnek a könyvkultúra terén. Megnövekszik a világi tárgyú, nemzeti szellemű és magyar nyelvű munkák száma, megjelennek a magyar nyelvű időszaki sajtó első termékei. II. József felvilágosult abszolutista reformjai, s viszonylag szabadabb szellemű cenzúra- és sajtórendeletei kedveznek e fejlődési folyamatnak. A Martinovics-mozgalom elfojtását követő reakció művelődéspolitikája és megszigorított cenzúrája azonban akadá-

[3] *Vorstius, Joris:* Grundzüge der Bibliotheksgeschichte. 4. erw. Aufl. Leipzig, 1948. 54—69.; *Hessel, Alfred:* A könyvtárak története. Ford. Bán Dezsőné. Bp., 1959. 99—115.; *Mukherjee, A. K.:* Librarianship. Bombay, 1966. 104—138.; *Kaufman, Paul:* Libraries and their Users. London 1969.; *Esdaile, Arundell:* National Libraries of the World. 2. ed. London, 1957.; *Murison, W. J.:* The Public Library. London, 1955.; *Kelly, Thomas:* Early Public Libraries. A History of Public Libraries in Great Britain before 1850. London, 1966.; *Meyen, Fritz:* Die technisch-wissenschaftlichen Bibliotheken. Braunschweig—Berlin—Hamburg, 1949.: Problems and Prospects of Research Library. Ed. by *Edwine E. Williams.* New Brunswick N. J. 1955.; *Wilson, Louis Round—Tauber, Maurice F.:* The University Library. 2. ed. New York, 1956.; *Leyland, Eric:* Libraries in School. London, 1961.

lyozza és visszaveti e nemzeti és polgári irányú fejlődést. A radikális értelmiség, a demokrata és liberális nemesség reformkori politikai, társadalmi és kulturális küzdelmei nyomán azután színvonalas polgári-nemzeti könyvkultúra indul fejlődésnek és alakul ki. A kor olvasóközönsége már igényli és fenn is tudja tartani e könyvkultúrát, a társadalom minden rétegéből egyre többen vásárolják és olvassák a megnövekedett szépirodalmi, politikai, tudományos és szakirodalmi könyvtermést és az időszaki sajtó különféle válfajait. Az 1848-i magyar polgári forradalom vezetői kivívják, a független, felelős magyar kormány pedig törvénybe iktatja a polgári sajtószabadságot.[4]

[4] A magyarországi könyv- és könyvtári kultúra és olvasóközönség történetére vonatkozó irodalomra a dolgozat megfelelő részeinél utalunk. Összefoglalóan l.: *Gulyás Pál:* A könyv sorsa Magyarországon a legrégibb időktől napjainkig. MKszle 1923. 27—94., 176—199. 1924. 13—71.; A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Összeáll. *Kovács Máté.* Bp., 1963. 228—590.; A külföldi és hazai polgári, illetve polgári jellegű fejlődés összegezése: *Fülöp Géza:* A könyv- és könyvtári kultúra a kapitalizmus időszakában. (1789—1917.) Bp., 1970. I—II. (Egyetemi jegyzet.)

KÖZÖNSÉGSZERVEZÉS, OLVASÓKÖZÖNSÉG, OLVASMÁNYOK

A közönség fontosságának felismerése. Közönségszervezés a felvilágosodás idején

A felvilágosodás és a reformkor vezető egyéniségei, szellemi és közéleti irányítói — írók, szerkesztők és tudósok, politikusok és művelődéspolitikusok — a köz érdekében, a nemzet és haza, továbbá a társadalmi haladás ügyéért tevékenykedtek, s e közösségi ügynek akarták megnyerni a társadalom egészét vagy egy-egy rétegét. A társadalomban feszülő törekvésekre figyelve alakították ki és fogalmazták meg célkitűzéseiket, majd e célokat mind szélesebb körben tudatosítva és népszerűsítve formáltak közvéleményt, és mozgósították mellettük a lehetséges erőket. A társadalom meghatározóan alakította tehát a szellemi és közéletet, de az irodalom, a tudomány és a közélet is szervezte, formálta és nevelte a maga közönségét, s ezen keresztül a társadalmat. A közönség alakulásához minden korban — a felvilágosodás idején és a reformkorban is — spontán hozzájárultak a szellemi és közéleti események és hatások, de szélesebb körű, szervezett és céltudatos *közönségneveléssel* Magyarországon a felvilágosodás időszaka előtt nem találkozunk. (A reformáció és ellenreformáció erőinek hasonló törekvései jóval szűkebb körűek, továbbá társadalmi tartalmuk, jellegük és módszereik szerint is mások voltak.) A nemzeti függetlenségért és polgári haladásért folytatott küzdelem sikere most széles rétegek hatékony részvételét, s e rétegek alapos világnézeti, etikai, politikai, tudományos és irodalmi felkészítését tette szükségessé, a közműveltség általános emelését, a társadalmi tudat átalakítását. Erre készültek fel a kor politikai, gazdasági és szellemi vezetői, amikor kül-

földi olvasmányaik révén a művelt polgári Európa eredményeit elsajátították, s ezért igyekeztek széles körben művelt közönséget nevelni a hazai és külföldi irodalom befogadására.

A tudatos közönségnevelést már a felvilágosodás hazai meghonosítói és szervezői elkezdték. *Bessenyei és társai* ugyanis az olvasót az irodalmi élet fontos tényezőjének tartják, az irodalmi élet újjászervezése terén nagy szerepet szánnak neki, mint a felvilágosult eszmék befogadójának és terjesztőjének. Ők tekintik nálunk először „publicum"-nak, közönségnek az olvasók összességét, már a XVIII. század végén felismerve az irodalomban betöltött fontos szerepét, amelyet így fogalmaz meg majd Horváth János révén 1922-ben az irodalomtörténet: az irodalom „írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével", illetve „írók, művek, olvasó közönség: szükségképpen feltételei, tényezői az irodalomnak . . . "[1]

Elsősorban műveikkel akarnak közönséget teremteni; Bessenyei, Kazinczy és más társaik még inkább fordításokkal, Kármán már eredeti magyar munkákkal. Fontosnak tartják a kritikát, a kritikai, irodalmi harcokat az olvasók érdeklődésének felkeltésében, továbbá folyóirataikkal is az irodalmat kívánják propagálni, az irodalmi élet eseményeire igyekeznek irányítani a közönség figyelmét.

Új, világi szellemű felvilágosult műveikre kezdetben szűkkörű közönség figyel fel; a főrangúaknak a magyar irodalom és művelődés iránt érdeklődő szűk rétege, a középnemesség töredéke és a kor kis létszámú értelmisége. Ők azonban — amíg a főrendektől elsősorban az irodalmi és tudományos élet anyagi támogatását várják, addig — a *teljes „közrendet"* olvasóvá akarják nevelni: az egész nemességet, hivatalnokréteget és értelmiséget, a katolikus és protestáns papságot, s az iskolák tanulóit. Kármán és néhányan mások már a hölgyközönség érdeklődésére is számítanak. Feladatukat nehezíti, hogy nemcsak új rétegeket kell megnyerniök, de át kell alakítaniok a feudalizmus kori egyházi, nemesi ol-

[1] *Horváth János:* Magyar irodalomismeret. In: H. J.: Tanulmányok. Bp., 1956. 15., 19.

vasók többségének konzervatív ízlését is, győzedelmeskedniök kell azon a XVII. századból továbbélő felfogáson, amely csak az erkölcsi vagy tudományos tartalmat közlő könyveket fogadta el hasznos olvasmánynak, az egyéb műveket irodalomalattivá süllyesztette, s amelynek eredményeként még a XVIII. század első felében megjelenő könyvek többsége is tudományos kiadvány, a magyar nyelvűek zöme pedig vallási tárgyú munka volt.[2]

Szemben találják magukat az egyházi és világi hatalom ellenpropagandájával és megtorló intézkedéseivel is. Az olvasmányok jelentőségét ugyanis a régi rend hívei is felismerik, s a közönséget a saját eszmevilágukat propagáló művek olvasására igyekeznek rábírni és a számukra ellenséges ideológiát tartalmazó könyvek hatását ellensúlyozni próbálják. A jezsuita Faludi Ferenc *Nemes asszony* című munkájában pl. óva inti a nőket a regényes, világi témájú szépirodalmi művek olvasásától, mert „hatalmas arsenicum méreg lakik ezekben a könyvekben, már sok lelket ölt meg ... Mennél szebb a könyv, annál jobban ajánlja magát, s többet árt. Nehéz a szüzeknek az eme históriákban szűzen mulatni." Ezért figyelmezteti Faludi a fiatal lány édesanyját, hogy „a fabulás könyveket oly magos polcra tegye, hogy el ne érhesse a kisasszony". Erkölcsnemesítő, „áhétatosságra kisztő" vallásos könyveket ajánl a nők figyelmébe, de a teológiai, filozófiai és a vallás dolgaival tudományosan foglalkozó munkáktól is eltanácsolja őket.[3] A felvilágosult, deista, materialista tanokat terjesztő könyveket is támadja a katolikus egyház. Eleinte, az 1770-es évek előtt még latin, az 1780-as évek közepétől, a felvilágosult írók alkotásainak mind nagyobb

[2] *Alszeghy Zsolt:* A könyv és olvasója. In: Magyar Művelődéstörténet. IV. Szerk. Domanovszky Sándor, Balanyi György stb. Bp., 1942. 485—486.

[3] *Faludi Ferenc:* Istenes jóságra és szerentsés bóldog életre oktatott nemes asszony. Pozsony és Kassa, 1787. 161—164., 171—173. — Faludinak e műve, amely tulajdonképpen J. Dorell angol író munkájának fordítása olaszból, első alkalommal 1748-ban jelent meg Nagyszombatban, majd több kiadása is napvilágot látott. 1787-i kiadása bizonyítja, hogy álláspontját az egyház a felvilágosodás idején is igyekezett felhasználni a világi tárgyú szépirodalom hatásának ellensúlyozására.

térhódítása és népszerűsége miatt már a kiterjedtebb olvasóközönségnek szánt, magyar nyelvű vitairatokat írat ellenük. Így jelent meg — többek közt — Szaicz Leó szervita pap *Igaz magyar* (1785—1790)[4] és Alexovics Vazul pálos szerzetes *A könyvek szabados olvasásáról* (1792) című műve. Mindketten a felvilágosodás fanatikus ellenségei. Alexovics vakbuzgó dühvel kel ki könyvében a világi szépirodalom és a felvilágosodás irodalmi termékei ellen egyaránt: „A gonosz könyveken sem értem azokat, amelyek rosszul, gyarlóképpen vannak írva, hanem rész szerént azokat a munkákat, melyek az erkölcsöt vesztegetik, amilyenek p. o. a puha gyengéd versek és költemények, a gyönyörűségre mesterségesen oktató és ingerlő románok, a szerelmes komédiák és a t., rész szerént azokat, melyek a religio ellen támadnak, ... mint az eretnekek írásai, vagy ... mint a libertinusok, szabad-lelkek könyvecskéi. Ezek közül való a nagyobb része a Voltér, Ruszszó, Bayle írásainak, ... Az oktattatni vágyódó utazó ember; A Jézus-társaságbéli szerzeteseknek Khinából való kiűzettetése s a t."[5] Alexovics, mint az egyetemi templom hitszónoka, prédikációiban is állandóan támadta a felvilágosult nézeteket és képviselőiket az 1790-es években. A haladás korabeli hívei a reakció megtestesítőjét látták benne és gyűlölettel nyilatkoztak róla.[6]

Alexovics Vazulnak és társainak a szépirodalom, a világi irodalom és a felvilágosult művek elleni támadása egyben annak is bizonyítéka, hogy az új irodalom mind szélesebb körben terjed. A könyv most már elsősorban olvasmány, s nem gyűjtőszenvedély tárgya, mint volt gyakran ko-

[4] Szaicz Leó munkája Máriafi István álnéven jelent meg „Párisban és Berlinben" helymegjelöléssel, a nyomda feltüntetése nélkül négy részben: 1785-, 1788-, 1789-, illetve 1790-ben. Szaicz más magyar és latin nyelvű műveiben is támadta a felvilágosodás híveit és eszméit s védte velük szemben az egyházi tanításokat.

[5] L. A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Összeáll. *Kovács Máté*. Bp., 1963. 513—514. — A két utolsóként említett antiklerikális munka szerzője Laczkovics János. Névtelenül jelentek meg.

[6] L. *Eckhardt Sándor:* A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp., 1924. 177—178.

rábban a főrangú könyvgyűjtők számára; olyan olvasmány, amely népszerűsíti az új eszméket vagy világi tárgyú történetekkel szórakoztatja, gyönyörködteti és egyben szervezi, neveli is a közönséget. Bessenyeiék közönségnevelő szándéka kezd tehát valóra válni, az irodalom terjed, az olvasók száma gyarapszik, ízlésük fejlődik. Olyanok még kevesen vannak, akik egy-egy irodalmi mű olvasásakor az író „édes szólása csudálgatásaiban fel-felsikoltoznának", mint Kazinczy tette Báróczi Sándor Marmontelből fordított *Erkölcsi meséi* felett,[7] de Kisfaludy Sándor szerelmi költészete a XIX. század legelején már az egész közönség kedvenc olvasmánya, országszerte könyv nélkül szavalják és éneklik könnyed, érzelmes verseit. Lényeges változás következik be a közvéleményben Faludi XVIII. századi elutasító álláspontjának megfogalmazása óta a regényes írások, a románok megítélése tekintetében is. Holosovszky Imre 1810-ben megjelent *Lelemények* című munkájának Jelentésében már „hasznos és szükséges voltukról" szól. Hasznosnak tartja őket, mert „írójuk az indulatok rejtekokait kifürkészi, kifejti a nemes érzelmeket, ... s a közélet tapasztalásának egy drága kincstárát nyitja fel az olvasónak"; és szükségesnek is, mert „a takarékos háziasszony" és „a foglalatos férfi" dolga végeztével, valamint „az ifjú, a leányzó", ha „az élet veszedelmibe hanyatt-homlok rohanni ... nem akar, kedvesen venné, ha egy könyvben mulatságot s kalauzt találhatna".[8] A románok a kor legkedveltebb olvasmányai közé tartoztak, az alacsonyabb ízlésű olvasók is szívesen olvasták őket, s éppen közülük nyertek meg sokakat a magasabb irodalomnak.[9]

Hatékonyan hozzájárult az irodalom közönségének szervezéséhez a Kazinczy vezette *nyelvújítási harc* is. Vitairataival, támadó pamfletjeivel nemcsak az írókat rázta fel és

[7] *Kazinczy Ferenc:* Pályám emlékezete. Bp., 1956. 39. (Magyar Könyvtár.)

[8] L. A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Összeáll. *Kovács Máté.* Bp., 1963. 517.

[9] *Kulcsár Adorján:* Olvasóközönségünk 1800 táján. Bp., 1943. 60—68.

késztette állásfoglalásra, hanem az egész társadalom érdeklődését felkeltette. Érdeklődést keltett a nyelv és irodalom ügye iránt, olvasási vágyat ébresztett a nemesi rétegek körében is, amelyek II. József németesítő törekvései óta féltékenyen ügyeltek nyelvükre. A nyelv és művelődés problémáját középpontba állítva nemzeti üggyé tette.[10] A *nemzeti színjátszás* megteremtésére irányuló kísérletek is a felvilágosodás idejére esnek. A színház is népszerűsíti az irodalmat, a színházi publikum az irodalmi művek közönségévé is válik. Kisfaludy Károly műveinek közkedveltségéhez és olvasottságához pl. színházi bemutatásuk nagymértékben hozzájárult. *A tatárok Magyarországon* című drámájának 1819-es előadása tette őt egy csapásra a közönség kedvencévé, amely aztán könyv alakban megjelent színműveit is szívesen olvasta. Országszerte olyan népszerű író lett, amilyen előtte Magyarországon még nem volt.[11]

Közönségszervező ereje volt a *közélet*nek és politikának is. A Béccsel szemben álló konzervatív nemesség szívesen olvasta azokat a munkákat, amelyek alkotmányos szabadságának tudatát erősítették és a nemesi ellenállás szellemében fogantak. Ezért voltak nagyon népszerűek Gyöngyösi István költeményei még a XVIII. század végén is, vagy Dugonics András *Etelka* című kulcsregénye (1788), amelyben — a régmúlt korba helyezve az eseményeket — tulajdonképpen II. Józsefnek a nemesi kiváltságok ellen irányuló abszolutisztikus uralmát marasztalja el, továbbá Gvadányi Józsefnek a nemzeti függetlenség védelmében írt, de feudális szemléletű művei, köztük első helyen az *Egy falusi nótáriusnak budai utazása* ... (1790).[12] Ugyanez a réteg volt elsősorban olvasója azoknak a paszkvillusoknak és tömegesen keletkező kéziratos és nyomtatott röpiratoknak is, amelyek a nemesi ki-

[10] *Farkas Gyula:* Író és olvasó a XIX. században. In: Magyar Művelődéstörténet. V. Szerk. Domanovszky Sándor, Szentpétery Imre stb. Bp., 1943. 365.

[11] Magyar színháztörténet. Szerk. és bev. *Hont Ferenc.* Bp., 1962. 91—116.

[12] *Kulcsár Adorján:* I. m. 68—69., 44—45.

váltságok védelmében íródtak, a királyi hatalom korlátozását követelték, s esetleg az ország gazdasági önállóságának kérdésével is foglalkoztak.[13]

Olvasókörök, klubok

A nemesi ellenállóknál radikálisabb gondolkodású, polgári álláspontot képviselő, részben nemesi, részben polgári származású új értelmiségi réteg alkotja a korabeli olvasóközönség legműveltebb részét — a felvilágosult írók mellett. Ez a réteg kezdetben a jozefinizmus híve volt, s II. József felvilágosult reformjaitól várta az ország társadalmi átalakulását. A francia forradalom hatására tovább radikalizálódott, jakobinusnak vallotta magát és forradalmi úton akarta felszámolni a feudalizmus egész rendszerét. Legtöbb tagja eredetiben olvassa a francia és angol felvilágosodás műveit s a francia forradalom eseményeiről szóló tudósításokat, „a rokon gondolkodásúak egymásra találnak, s túlnőve a szabadkőműves program reformizmusán, kiválnak a páholyokból",[14] és már önálló szervezeti formát hoznak létre politikai törekvéseik megvalósítása és önművelésük érdekében: olvasókörökbe, klubokba tömörülnek. Az ország számos városában keletkeznek ilyen olvasókörök az 1790-es évek első felében, Pesten és Budán több is van belőlük, de alakulnak körök Kassán, Késmárkon és Lőcsén, továbbá Nagyváradon és Kőszegen is.

Legnevezetesebb közülük a *Budai Olvasókör* (a műveltek társaságának — Societas Eruditorum — is nevezte magát), amely 1792-ben alakult meg Berzeviczy Gergely kezdeményezésére, „alapítói közt Hajnóczy, Szentmarjay, Berzeviczy, Verseghy nevével találkozunk s a tagok közt megtaláljuk a fővárosi értelmiség színe-javát",[15] egyetemi tanárok, hely-

[13] *Ballagi Géza:* A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Bp., 1888.

[14] *Benda Kálmán:* A magyar jakobinusok. Bp., 1957. VIII. old.

[15] Ua. VIII—IX. old. — A Berzeviczy-alapította olvasókört részletesen ismerteti *H. Balázs Éva:* Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763—1795). Bp. 1967. 192—197.

tartótanácsi és kamarai tisztviselők (pl. Szecsenatz Jakab, Stettner József, Fodor Ferenc és Lányi Sámuel), ügyvédek, jurátusok és egyetemi hallgatók tartoznak közéjük. Pesten már 1791-ben működött olvasókör, a hajóhíd melletti egyik szabadkőműves házban rendezték be, s tagjai is szabadkőművesek voltak — egy névtelen feljelentő tájékoztatása szerint. A korabeli nemesi ellenzék két vezetőjének, Orczy László kamarai alelnöknek és Abaffy Ferencnek házában ugyancsak összejöttek a kormányzattal szembenálló „elégedetlenkedők".[16]

A vidéki körök tagjai is főként világi értelmiségiek, de Kőszegen „a francia mérget terjesztő olvasókörben" a kerületi tábla néhány bírája és egy ügyvéd mellett klubtag a piarista gimnázium igazgatója és egy patikus is, Kassán pedig akadémiai tanárokon, orvosokon és ügyvédeken kívül néhány kereskedő, de időnként a megyei nemesség néhány tagja is részt vesz összejöveteleiken. Az értelmiség kezdeményezésére alakult s országszerte elterjedt társulások heterogén társadalmi összetételű tagságát a hazai viszonyokkal való elégedetlenség és a megváltoztatásukra irányuló szándék és törekvés tartotta össze. Szenvedélyesen érdeklődtek a francia forradalom és az európai politika eseményei iránt, amíg lehetett, járatták és olvasták a francia forradalom lapját, a Moniteurt, a forradalom különböző irányzatainak röpiratait, Rousseau *Társadalmi szerződését* (Szentmarjay magyarra is lefordította), Thomas Paine-nek, az amerikai függetlenségi háború és a francia forradalom demokrata résztvevőjének könyvét az emberi jogokról, a materialista filozófiai munkákat, Hajnóczy kéziratos fordításában a jakobinus alkotmányt, a forradalmi és materialista szellemű magyarországi röpiratokat és munkákat (mint Hajnóczy, Laczkovics, Martinovics és mások írásai), s más hasonló tiltott műveket. Vas megye alispánjának jelentése szerint a kőszegi olvasókörben pl. „szabad szellemű újságcikkeket olvasnak fel, bírálják az egyházat és a hittételeket, a francia forradalomról beszélgetnek".[17] A tagok olvasmányaikat mindenütt közösen

[16] Magyarország története. I. Bp., 1964. 402.
[17] *Benda Kálmán:* A magyar jakobinusok iratai. II. Bp., 1957. 63.

vitatták meg és ilyen módon magas szintű társadalmi ismeretekre és világpolitikai tájékozottságra tettek szert. Valamennyien eljutottak a feudális alkotmány módosításának gondolatához, de a legradikálisabbak republikánus és forradalmi elveket vallottak, a feudalizmus megdöntését tartották szükségesnek, s részt vettek Martinovics jakobinus szervezkedésében is.

Az olvasókörök, mint a Bécs s részben a fennálló társadalmi rend elleni politikai szervezkedés gócai, titkos egyesülések voltak. Az udvar azonban tudomást szerzett róluk és figyeltette őket. Számos rendőri jelentés és besúgói feljelentés érkezett működésükről, ezek alapján szerzett tudomást az ott olvasott tiltott művekről és az elhangzott beszélgetésekről. E jelentések — amelyek a francia példa alapján rendszerint „kluboknak" nevezik a társulásokat — kezdetben az értelmiség egyre növekvő elégedetlenségéről és az egyetemi tanárok forradalmi kijelentéseiről szólnak, de hamarosan arról is hírt adnak, hogy néhány ember egy-egy házban titkos összejöveteleket tart, ott beszélgetnek és könyveket is olvasnak.[18] A legtöbb jelentés a Budai Olvasókörről tájékoztatja az udvart. Mednyánszky János helytartótanácsos, az udvar hűséges kiszolgálója — ahogy az uralkodónak küldött 1973. november 13-i bizalmas jelentéséből kiderül — csak azért kérte felvételét a Budai Olvasókörbe, hogy a tagok gondolkodását kiismerhesse. A velük folytatott beszélgetést így összegezi: „... amit mondtak, hátrányos Felséged jogaira és az ország alkotmányára, és szemben áll azzal; ahogy az ilyen gondolkozású emberektől nem is lehet mást várni".[19] Érkeztek persze jelentések a vidéki olvasókörökről is. Berzeviczy András alnádort pl. egy 1793 februárjában kelt levél így tájékoztatja egy Sáros megyei titkos összejövetelről: „Gr. Szirmay József pénztárosa december 10-én 10 főnyi titkos összejövetelt látott, ahol a polgárok egy asztal köré ülve könyvet lapoztak." Pergen gróf, a

[18] Ua. I. Bp., 1957. 584.

[19] Az eredetileg német nyelvű jelentés magyar fordítása közölve: *Benda Kálmán:* A magyar jakobinusok. Bp., 1957. 124—125.; l. még *Benda Kálmán:* A magyar jakobinusok iratai. I. Bp., 1957. 746.

Polizeihofstelle főnöke pedig Ferenc királynak számol be róla, hogy a francia „Freyheitssystem" Magyarországon is hívekre talál, s titkos klubok fáradoznak azon, hogy a veszedelmes mérget terjesszék, sőt ez a tiszai megyékben már be is marta magát.[20]

A felvilágosodás kori olvasókörök tehát olyan politikai társulások voltak, amelyeknek programjában az olvasás és művelődés mint a társadalmi átalakulás eszköze és az osztrák gyarmatosítás elleni harc fegyvere kapott helyet. A köztársasági mozgalom elfojtásával — amelynek e klubok számos vezetője és tagja is áldozata lett — működésük lehetősége megszűnt. A kormányzat azonban a ferenci reakció idején is éber szemmel figyelt és eleve gyanúsnak tartott minden összejövetelt, ami művelődési, olvasási céllal történt. 1800 táján pl. feljelentés érkezett egy szombathelyi társaság ellen, azon a címen, hogy jakobinus klubot alkot és felváltva más-más tag lakásán ülésezik. A vizsgálat során a tanúvallomásokból világosan kiderült, „hogy a gyanúsítottak időnként kártyázás vagy olvasgatás végett találkoznak". Az eljárást megszüntették ugyan ellenük, de József nádor javaslatára — mivel „ilyen fontos ügyben semmit sem szabad elhanyagolniuk" — Chernel Dávid kőszegi kerületi táblai elnököt megbízták, „hogy éber szemmel vigyázzon mindenre, ami Szombathelyen történik és ha valami aggodalmas dolgot vesz észre, azt rögtön jelentse fel".[21] A hatalom urainak emlékezetében tehát élénken éltek még a jakobinus olvasókörök a legsötétebb rendőri elnyomás idején is.

Francia forradalmi lapokat, könyveket és más tiltott és üldözött kiadványokat nemcsak az olvasókörökben lehetett olvasni Martinovicsék mozgalmának vérbe fojtása előtt. Az ellenőrzést kijátszva meghozatta őket némelyik kávéház, könyvkereskedés, szabadkőműves páholy és olvasókabinet is. Korabeli francia forrás írja, hogy a Moniteurt Európa-szerte kedvelik az emberek és különösen Magyarországon sokan

[20] L. Sándor Lipót főherceg nádor iratai. 1790—1795. Kiad. *Mályusz Elemér*. Bp., 1926. 612—613.

[21] *Angyal Dávid:* Magyar politikai perek a XIX. század első éveiben. Sz 1916. 433—434.

olvassák. Az udvarhoz küldött jelentések erről is beszámolnak. Martinovics Ignác — aki egy ideig a bécsi kormányzat titkos megbízottjaként működött — a magyarországi jakobinusokról szóló 1793. szeptember 10-i bizalmas jelentésében írja a rendőrminiszternek: „Az itteni könyvkereskedők kéz alatt demokratikus könyveket szállítanak, ezek a mozgalom híveinek számos párthívet biztosítanak a kormány ellen. ....Az úgynevezett Tuchl-féle pesti kávéházban nyilvánosan olvassák a Moniteurt. Esténként ott több fiatalember jön össze és olvassa. A budai olvasókörben is megvan."[22] A „Tuchl", azaz helyesen „Tuschl-kávéház", mint a Németországból bevándorolt Tuschl Sebestyén tulajdona a XVIII. század végén a legfényesebb pesti, sőt közép-európai kávéház volt. A Pesten megforduló utazók csodálattal emlegették; Ernst Moritz Arndt (1769—1860) német költő és politikai író is felkereste s feljegyezte róla, hogy „az egész service valódi ezüstből állt, a kiszolgálók harisnyában és cipőben jártak és 30 folyóiratot lehetett benne olvasásra megkapni".[23]

A forradalmi érzelmű hazafiak találkozását és forradalmi lapok terjesztését szolgálták tehát a *kávéházak is.* A felülkerekedő reakció ki is terjesztette rájuk a figyelmét, rendeletileg szabta meg, hogy nem járathatnak irodalmi folyóiratokat, csak cenzorilag engedélyezett hírlapokat. A kávéházak legtöbbje a későbbiek során is jelentékeny művelődési szerepet töltött be a főváros életében. Az értelmiség tagjai, írók, újságírók és tudósok gyakran és rendszeresen találkoztak a pest-budai kávéházakban, ahol olvashatták a hazai és külföldi lapokat. A XIX. század első felének egyik legismertebb budai kávéháza, a Fortuna pl. az 1820-as években a Vereinigte Ofner und Pester Zeitungot, s a Hazai és Külföldi Tudósításokat, valamint Hasznos Mulatságok címmel kiadott irodalmi melléklapját járatta. Az első pesti iro-

[22] Az eredetileg német nyelvű jelentés magyar fordítását közli *Benda Kálmán:* A magyar jakobinusok. Bp., 1957. 155—157.

[23] Az idézett részt *Fr. R. Kaindl:* Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern (III. Bd. Gotha, 1911. 305.) című műve alapján írja *Kósa János:* Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig. Bp. 1936. 221.

dalmi kávéháznak, a Pilvaxnak, a Fiatal Magyarország és a Tízek társasága s a fővárosi radikális értelmiség és diákság reformkori törzshelyének történeti és művelődéstörténeti jelentősége közismert.[24]

Kölcsönkönyvtárak, olvasókabinétek

A fejlődő közönségre és a fokozatosan növekvő olvasási kedvre alapították számításukat azok a magyarországi könyvkereskedők és könyvkötők, akik a XVIII. század utolsó két évtizedében — külföldi minták alapján[25] — kölcsönkönyvtárakat és olvasókabinéteket (Lesekabinéteket) alapítottak. Franciaországban és Németországban a XVIII. században számos kölcsönkönyvtár működött. Franciaországban már 1701-ben találkozhatunk velük, virágkoruk a XVIII. század közepe; a forradalom idején különböző pártklubokká vagy irodalmi szalonokká alakultak át. Amíg a jakobinus olvasóklubok titkos egyesületek voltak és csak elvbarátokat vettek fel tagjaik sorába, addig a kölcsönkönyvtárak csekély kölcsönzési díj (általában napi 1, vagy havi 30 krajcár) ellenében bárkinek rendelkezésére bocsátották állományukat, az olvasókabinétek a kölcsönzés mellett árusították is könyveiket.[26] Ilyen módon tulajdonosaik jövedelemhez, a könyvvel nem rendelkező olvasók pedig az őket érdeklő munkákhoz jutottak hozzá. A legtöbb tulajdonos könyveiről katalógust adott ki a közönség tájékoztatására. A két intézmény tehát — ahogy ezt már a kortárs irodalomtörténész, Pápay Sámuel is felismerte — fontos szerepet

[24] A fővárosi kávéházak művelődéstörténeti szerepéről is ír *Balla Vilmos* A Kávéforrás (Bp., 1927.) és *Bevilaqua Borsody Béla—Mezséry Béla* Pest-budai kávéházak. I—II. (Bp., 1935.) című munkája.

[25] L. *Szemző Piroska:* A magyar kölcsönkönyvtárak kezdetei. MKszle 1939. 165—166. és Francia irodalmi szalonok. Összeáll. *Madácsy László.* Bp., 1963.

[26] *Léces Károly:* A pesti magyar olvasó-kabinet megalapítása és könyvállománya. MKszle 1959. 346. — A korabeli sajtó és maguk a tulajdonosok sem tesznek éles különbséget a két intézmény között; ugyanazt hol kölcsönkönyvtárként, hol olvasókabinetként emlegetik.

töltött be az olvasónevelésben, az olvasási kultúra fejlesztésében a felvilágosodás idején: „... nem minden olvasni szeretőnek vagyon módgya abban, hogy sok könyvet öszveszerezhessen: azért nem lehet tagadni, hogy azon Olvasóbóltok intézete ... igen hasznos a Literatura terjesztésére. Felette megszaporíttyák az Olvasók számát ..."[27]

A kölcsönkönyvtárak és az olvasókabinétek városokban alakulnak. Mivel Magyarországon a korabeli könyvkereskedelem és a városi polgárság többsége is német, az elsők létrehozói főként német könyvkereskedők és állományukat is túlnyomórészt német művek alkotják. Az első alapítások vagy alapítási tervek azokhoz a városokhoz fűződnek, amelyek a polgárosodás terén is élen járnak mint iparosodó és kereskedő városok; így pl. Pest, Sopron, Pozsony vagy Győr.

Kókay György levéltári kutatásai során ráakadt a Pressburger Kundschaftsblatt című, eddig csupán kéziratos feljegyzésekből ismert újság 1781-ben megjelent két számára. A két számban egy Pozsonyban létesítendő olvasókabinétről jelentek meg közlemények. Ez, az eddig ismert legelső olvasókabinétünk megnyitásánál hét évvel korábban tervezett intézmény, amely cenzúranehézségek és az érdektelenség miatt valószínűleg nem valósult meg, német, latin, francia és angol könyvek mellett magyarok kölcsönzését is ígérte olvasóinak. Közönségét egyaránt várta a nemesség, a polgárság és a tanulóifjúság köréből.[28]

A legelső ténylegesen működő olvasókabinétet *Gleixner János* 1787-ben, II. József felvilágosult uralkodása idején nyitja meg Pesten. 1787-ben már katalógust is ad ki kölcsönkönyvtára kölcsönözhető állományáról *Verzeichniss der Bücher, welche in dem Lesekabinet, des Johann Gleixner ... gegen die gewönliche Bezahlung zum Lesen ausgeliehen werden* címmel (Pest, 1787.). A kölcsönkönyvtárban tiltott könyvek is voltak. Amikor a Helytartótanács 1791. október 1-én kelt rendeletével több pesti könyvkereskedőtől tiltott mun-

[27] *Pápay Sámuel:* A magyar literatúra esmérete. I. Veszprém, 1808. 479—480.

[28] L. *Kókay György:* Előkerült a Pressburger Kundschaftsblatt (1781) két száma. MKszle 1973. 185—186.

kát koboztat el, a vizsgálóbizottság nála, mint kölcsönkönyvtár-tulajdonosnál (Lesekabinets-Inhaber) is talál két ilyen művet *(Van den Noot oder Geheime Geschichte der Empörung Belgiens* és *Romantische Erzählungen der Königin Margaretha von Navarra).* Márpedig általános szokás volt, hogy a kölcsönkönyvtár-tulajdonosok kereskedésük állományát egyaránt árusították és kölcsönözték az érdeklődőknek, még ha a tiltott könyveket a cenzúra engedélyével kibocsátott katalógusaikban nem is tüntették fel. Gleixner az eljárás során azt vallotta, hogy a két elkobzott könyvet Mahler Fülöp pozsonyi könyvkereskedőtől szerezte be.[29]

Gleixner Jánossal egy időben, 1787-ben Sopronban *Kleinod Antal* könyvkereskedő folyamodik engedélyért. Kölcsönkönyvtárát már előbb megnyitotta s az engedélykérés kapcsán foganatosított vizsgálat nála is talált tiltott könyveket az állományban. Mégis megkapta a hatósági hozzájárulást, de nyilván nem használta fel, mert *Haas Ignác* soproni könyvkereskedő rövid idő múlva arra hivatkozva kért engedélyt, hogy a városban nem működik kölcsönkönyvtár.[30] 1788-ban a *Doll és Schwaiger* könyvkereskedőcég Pozsonyban kiadja kabinétje katalógusát, amely tekintélyes mennyiségű munkát, 1490 tételt tartalmaz.[31] 1790-ben Sopronban nyílik olvasókabinét, *Pfundtner Mátyásé.* Pfundtner 1794-ben jelentett meg könyvjegyzéket: *Verzeichniss der Bücher, in dem Lesekabinet des Matthias Pfundtner in Oedenburg zum Lesen herausgegeben werden.* Katalógusa 38 lapon 771 német könyvet tartalmazott, túlnyomórészt szépirodalmi műveket (köztük pl. Goethe *Werther*jét, Schiller két fiatalkori munkáját, Lessing és Voltaire műveit), de útleírásokat, filozófiai tárgyú és a francia forradalommal foglalkozó írásokat

[29] *Gárdonyi Albert:* Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a XVIII. században különös tekintettel Budára és Pestre. Bp., 1917. 43.

[30] *Csatkai Endre:* Régi soproni könyvgyűjtők, könyvesboltok és olvasókabinetek. MKszle 1939. 54—61.

[31] Neue National-Lesebibliothek oder Verzeichniss auserlesener Bücher ... welche zum Lesen ausgegeben werden von Alois Doll und Comp. Pressburg, 1788.

[32] *Csatkai Endre:* I. m.

is.[32] Mindezek a cégek tehát elsősorban német, latin és egyéb idegen nyelvű, főként külföldi könyveket tartanak; számos értékes munkát is: a világirodalom klasszikusait, a francia forradalomról szóló írásokat, tiltott könyveket és szakmunkákat is, magyar műveket azonban nem.[33] A német városi polgárság és legfeljebb a németül tudó magyar lakosság külföldi könyvek iránti igényét elégítik ki, a magyar könyvek terjesztéséből nem veszik ki a részüket, a magyar közönség szervezését még nem vállalják.

Az 1790-es évek környéke az értelmiségi és nemesi-nemzeti mozgalmak időszaka, a magyar nyelv és irodalom kérdése az általános érdeklődés homlokterében áll. Ekkor karolja fel tudatosan a magyar olvasóközönség szervezésének ügyét Péczeli József is, s lapjában, a Mindenes Gyűjteményben — a fejlett polgári országok („felső országok") példájára hivatkozva — olvasókabinétek alapítását szorgalmazza, rámutatva, hogy ezen intézmények az olvasóközönségnek szellemi, a tulajdonosoknak pedig anyagi hasznot jelentenek: „... Minthogy azokat a sokféle s különböző matériákra tartozó könyveket, melyek minden hónapban szaporodnak, minden különös személynek megszerezni lehetetlen: a végre gondoltattak ki ezek az Olvasó Kabinétok, melyek Felső Országokon csaknem minden városban találtatnak. Aki ilyet állít fel valamely Városban, igyekszik az abba bészerezni mindenféle új könyveket, melyek a különböző ízlésű embereknek gyönyörűséges mulatságot szerezhetnek. A nyomtatásban kiadott laistromokból ki-ki láthattya, melyik könyv néki való, s ki hozza onnan olvasni, s fizet tőle egy krt napjában. Ez az olvasni szeretőknek nagy ösztön, s azonban az Olvasó Kabinét Birtokosa is kikeresi lassankint könyveinek árokat."[34] A későbbiek során a többi korabeli magyar lap, a Hadi és Más Nevezetes Történetek és a Magyar Hírmondó is gyakran szól a kölcsönkönyvtárakról, ismerteti, népszerűsíti őket.[35] Péczeli azonban a hazai olvasókabinétek közül csak a ma-

[33] *Szemző Piroska:* I. m. 165—175.
[34] Lese Kabinet. Mindenes Gyűjtemény 1789. II. 135—136.
[35] L. *Kókay György:* Az első magyar kölcsönkönyvtárak történetéhez. MKszle 1957. 271—272.

gyarokat propagálja és támogatja. Felismeri, hogy „a haladást 1789—1790-ben *már* a magyar Lesekabinetek jelentik a németekkel szemben".[36] „Valamig jó és tehetős Hazafijaik, Kalmárok, Könyvkötők, vagy mások ezt nagyobb városainkban el nem kezdik, addig nehezen fog bóldogulni Literaturánk: mert ha a Német Könyvárusokhoz bé-adatattatnak is a Magyar Könyvek, csak nem úgy járnak ott, mint azok a tévelygő falusi borjuk, akik Város gulyájába botorkáznak" — írja a Mindenes Gyűjtemény 1789-i évfolyamában (II. 118—119.).

Létre is jönnek ez idő tájt azok a magyar kabinétek, amelyeknek a nemzeti kultúra terjesztésében és a magyar olvasóközönség nevelésében van fontos szerepük. Müller Ferenc könyvkötő 1789-ben Győrött felállítja az első olyan olvasókabinétet, amely már nagy szerepet vállal az új magyar irodalom ápolása terén. *Németi Mihály* könyvkötő ugyanekkor Sopronban eredménytelenül kísérletezik magyar olvasószoba létesítésével. Ő még „nem tudja, hol és kinél kellene minden új magyar könyvet megszerezni?" — írja a Mindenes Gyűjtemény, majd Németivel együtt az érdeklődőknek a következő kissé bizonytalan választ adja: „Mind azoknak, kik e dologban tudakozódtak, csak azt felelhetjük, hogy nagy részeket a Magyar Könyveknek Landerer és Müller Könyvkötő Uraknál meg lehet találni, de sokat ott se."[37] Végül 1792-ben Mossótzi Institoris Gábor megalapítja az első pesti és teljesen magyar állományt tartalmazó olvasókabinétet.

Müller Ferenc 1789-ben kb. 150 magyar könyvvel nyitotta meg győri olvasókabinétjét. A korabeli két magyar lap lelkesen üdvözli az új nemzeti jellegű és a közjót szolgáló intézményt, s Müller áldozatvállalását példának állítja mások elé is. „Vajha legalább minden nevezetes városainkban találkoznék egy buzgó Hazafi, aki e dicséretes példát követné! Az elől forduló csekély alkalmatlanságot a Közjóért elviselhetné" — írja a Hadi és Más Nevezetes Történetek. A Minde-

[36] *Biró Ferenc:* A XVIII. század végi magyar lesekabinétek történetéhez. MKszle 1961. 81—83.

[37] Mindenes Gyűjtemény 1798. II. 247—248. és *Kulcsár Adorján:* I. m. 27.

nes Gyűjtemény a fenti óhajtást még azzal toldja meg, hogy a magyar olvasókabinétektől a német kölcsönkönyvtárak hatásának az ellensúlyozását is várja: „Nem kellene összedugott kezekkel várni hogy az efféléket mindenütt csak az idegenek csinálják: hanem magunknak kellene iparkodnunk, és az ilyen kabinétokba bészedett Magyar Könyvekkel Nemzetünket az olvasásra csalogatni."[38] Az olvasókabinétből a város olvasni szerető lakóin kívül a szomszéd falvakba is kölcsönöztek. Erről ugyancsak a Mindenes Gyűjtemény tájékoztat, megemlítvén, hogy Müller győri kabinétjéből könyveket „a szomszéd falukba is kihordanak az olvasni szeretők, egy krt fizetvén egy könyvtől minden napra".[39] Az állomány 1791-re 227 kötetre emelkedett. A Hadi és Más Nevezetes Történetek című bécsi magyar lap 1790. január 15-én már arról tudósít, hogy „Győrben is, ahol pedig már inkább el sógorosodtak Hazánkfiai, mint másutt, igen mohón kapják a Magyar Könyvek olvasását". Örömmel szól róla, hogy Müller „idevaló Könyv Tárházatskájában" Báróczy *Kasszandrá*ját, Péczeli Young-fordítását, Czirjék Mihály *Érzékeny Levele*it, Mészáros Ignác *Kartigám*ját, Révay énekeit olvassák férfiak és nők. A kabinétnek tehát az új magyar könyvek népszerűsítése és terjesztése terén van nagy szerepe. Ugyanez az újság 1791. július 1-én néhány „tanuló deákot", akik „sok magyar könyveket vesznek s olvasnak is" Müllernél, név szerint megemlít.[40] Olvasója volt a kabinétnek Kisfaludy Sándor is, az ő olvasmányai közt főként külföldi írók szerzeményei szerepelnek; olyan klasszikus alkotások, mint Shakespeare, Goethe, Schiller munkái, továbbá az ekkor széles körben divatos Kotzebue, Iffland és mások művei,[41] ami annak bizonyítéka, hogy Müller olvasóboltja, mint az első magyar jellegű kölcsönkönyvtár az új magyar könyvek mellett a világirodalom jeles alkotásait is eljuttatta a magyar vidék olvasóihoz: a győri értelmiség és polgárság tagjaihoz, a

[38] Mindenes Gyűjtemény 1789. II. 118—119.
[39] Ua.
[40] *Kókay György:* I. m. 271—275.
[41] *Szemző Piroska:* 168—169.

város tanulóihoz és a szomszédos falvak lakosaihoz. A kölcsönkönyvtár valószínűleg 1794-ben szűnt meg.[42]

A XVIII. század végi olvasókabinétek közül legjelentékenyebb, anyagát tekintve is legszínesebb és legváltozatosabb *Institoris Gábor* 1792-ben megnyílt pesti kabinétje volt. Institoris előzőleg a Komárom megyei Bokodon volt könyvkötő, s 1792. június 4-én folyamodott pesti könyvkötői s egyúttal magyar kölcsönkönyvtár-alapítási engedélyért Pest város tanácsához. A tanács 1792. augusztus 6-án a helybeli könyvkötők tiltakozása ellenére megadta számára mindkét engedélyt, de 1792. november 21-én — mivel felszabadító levelét nem tudta felmutatni — részben a könyvkötő céh javára döntött: a könyvkötő mesterségtől eltiltotta és csak magyar olvasókabinét felállítását s magyar könyvekkel való kereskedést engedélyezett számára. Így Institoris lett az első pesti magyar olvasókabinét tulajdonosa s egyben „őt kell az első pesti magyar könyvkereskedőnek tekintenünk".[43]

A Magyar Hírmondó lelkes hangon adott hírt az „igen derék Hazánkfia" magyar olvasókabinétjének megnyitásáról a Kecskeméti utcában, s egyben a magyar tudósokhoz intézett kérését is tolmácsolta: „Kéretteti általam a Magyar Tudósokat, ne sajnálják a most újonnan kiadott, vagy ezentúl kiadandó könyvekből legalább is három nyomtatványokat pénzéért Kabinétje számára megküldeni." Végül bejelentette: „Nem sokára kiadja nyomtatásban a Kabinétjében található könyvek Laistromát." (1973. I. 739—740.) Institoris a három példányból egyet helybeli olvasásra, kettőt pedig kölcsönzésre szánt. A helyben olvasók részére Kecskeméti utcai egyik szobáját rendezte be.[44] 1793-ban *Könyvek Lajstroma, melyek Pesten... Mossóczi Institoris Gábor újdon állíttatott Magyar Olvasó-Kabinétjában találtatnak* címen kiadott katalógusának előbeszédében egy, a nemzeti érzéstől átha-

[42] A Győri Állami Levéltárban levő adókönyvekben a tulajdonos neve 1790 és 1794 közt szerepel mint „Buchbinder und Buchhändler", a későbbi években már nem.

[43] *Gárdonyi Albert:* Régi pesti könyvkereskedők. Bp., 1930. 55—56.

[44] *Kremmer Dezső:* Könyvtári élet Pest-Budán. Könyvtári Szemle 1916. 13—14.

tott, a magyar könyv terjesztését nemes hivatásnak tekintő, felvilágosult egyén szól „az olvasásban gyönyörködőkhez". Elmondja, hogy „csekély számú könyvekből" merészelt most „Magyar Olvasó-Kabinétet állítani", de „idővel ... egész tehetségemet arra fordítom, hogy minden hazánkban található ritka és tudós magyar könyveket felkeressek, ... oly reménységben lévén, hogy minden igaz magyar anyai nyelvének díszéért s kedvéért, minden igyekezettel azon lészen, hogy még többekre is törekedő igyekezetemet minden módon segedelmeskedni, és üres óráikat a jó magyar könyveknek hasznos olvasásában töltögetni el nem mulatják".[45]

Az összesen 272 tétel alatt több mint 300 kötetet tartalmazó katalógus anyaga — mondhatni — színmagyar: eredeti, illetve magyarra fordított, „honosított" mű; mindössze 7 idegen nyelvű munka akad benne, de 3 ezek közül is magyar szerző műve. A könyvtár állománya megfelel azoknak a céloknak, amelyeket Institoris katalógusa előszavában körvonalazott, összeválogatásakor szem előtt tartotta a felvilágosodás kori, polgárosodó pest-budai olvasóközönség legkülönbözőbb rétegeinek az igényeit. A kortárs magyar irodalom termékei mellett megtalálhatók benne a régi irodalom legjobb képviselőinek művei, eredeti és fordított munkák, versek, drámák és prózai írások, népszerű és szórakoztató olvasmányok, valamint tudományos könyvek egyaránt. Az „erkölcsi könyvek" közt pl. Pázmány Kalauza, Kempis Tamás több műve, Balassi Bálint istenes énekei, Beniczky Péter *Magyar rithmus*ai, az *Officium Rákóczianum*, Faludi Ferenc *Nemes embe*re, Péczeli József munkái, sőt nem vallásos mű is szerepel: Bessenyeitől *Az embernek próbája*. — A „különbféle versezetek" csoportjában fellelhetők az olyan hagyományos nemesi ízlést kielégítő könyvek, mint az előző századokban is nagyon népszerű Gyöngyösi István minden munkái vagy Dugonics András és Faludi Ferenc költeményei, illetve Gvadányi József *Falusi nótárius*a. Fontosabb és nagyobb részét azonban az újabb szellemű irodalmi törekvések

[45] Az Előbeszéd teljes szövegét közli: A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Összeáll. *Kovács Máté*. Bp., 1963. 530—532.

képviselőinek művei képezik; pl. a deákos költők: Baróti Szabó Dávid, Rájnis József és Révai Miklós versei, továbbá Barcsay Ábrahám és Orczy Lőrinc közös verses kötete, a *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei,* Péczeli József aesopusi meséi, Szalkay Antal travesztált *Aeneise* stb. Az eredeti költemények mellett számos korabeli fordítás is szerepel: Voltaire *Henriásának* két magyar fordítása: Péczeli Józseftől illetve Szilágyi Sámueltől, Verseghy Ferenc Ovidius-fordítása, Vergilius *Eclogái* Rájnis fordításában stb. — A legváltozatosabb anyagot a „Külömbféle krónikák, történetek, históriák, románok, orvosi s más vegyes könyvek" című nagyon vegyes rész tartalmazza. Itt találhatók meg az új magyar prózairodalom első termékei is, mint pl. Barczafalvi Szabó Dávid *Szigvárt*ja, Mészáros Ignác *Kartigám*ja, Szentjóbi Szabó László *Kassandrá*ja, Kazinczy Gessner-fordítása, *Bácsmegyey*je és a *Heliconi virágok,* Dugonics *Etelká*ja, Barclay *Argenis* című államregénye, *Jelki András utazása,* Kónyi János *Democritus*a stb.; de a magyar nyelv ügyében írt röpiratok is: pl. Decsy Sámuel *Pannoniai Fénikse,* vagy Báróczi Sándor *Védelmeztetett magyar nyelve;* történeti munkák, mint Heltai Gáspár krónikája vagy Szekér Joákimtól a *Magyarok eredete;* továbbá Werbőczy *Tripartitum*a, de a Fortunátusról szóló széphistória és egy csízió-könyv is; s végül a legkülönbözőbb tárgyú természettudományi és ismeretterjesztő munkák, köztük botanikaiak és orvostudományiak, állattenyésztéssel és földműveléssel foglalkozó, fizikai, matematikai és mérnöki, ásványtani és földrajzi ismereteket tartalmazó könyvek. — Külön csoportban közli a katalógus a drámai munkákat, a „Víg és szomorú játékokat": az első magyar drámaírók művei (Szentjóbi Szabó László: *Mátyás király,* Etédi Soós Márton: *Magyar Penelopé* stb.) mellett főként korabeli német drámaírók (Holberg, Lessing, Brühl, Kotzebue stb.) munkáinak fordításait.

Maga Institoris szinte mentegetőzik katalógusa előszavában, hogy kabinétjébe „oly fogású könyveket is kevert, melyek igaz rend szerint abba éppen nem illenek, úgymint: imádságos és prédikációs könyveket, külömbféle bibliákat s más egyebeket". Ezeket azonban eladásra szánta, mert a többi kabinéthez hasonlóan az övé is foglalkozott árusítás-

sal. Ez esetben tehát az élelmes tulajdonos üzleti szempontokat tartott szem előtt, de könyvtára ennek ellenére gazdag és változatos gyűjteménye a felvilágosodás kori magyar irodalomnak és tudománynak.

1796-ban Institoris újabb katalógust bocsátott ki, amelynek állománya arról tanúskodik, hogy a Martinovics-mozgalom elfojtása után sem adta fel korábbi elképzeléseit. Kabinétjében továbbra is megtalálhatók a felvilágosodás jeles termékei (pl. Bessenyei *Ágis tragédiája,* Báróczi *Erkölcsi meséi,* Tessedik Sámuel *Parasztember*ének magyar fordítása, Kazinczy Orpheus és Kármán Uránia című folyóirata stb.), könyvtára tehát a haladás ügyének szolgálatát vállalta az elnyomás időszakában is.[46]

Az olvasókabinét közönségéről nem maradtak fenn adatok, de állománya alapján joggal feltételezhetjük, hogy látogatója és olvasója lehetett a pest-budai nemesi és polgári származású értelmiség, az íróvilág és a tanulóifjúság számos tagja. Csokonai Vitéz Mihály pl. 1795-ben, pesti tartózkodása idején gyakran megfordulhatott itt, mert leveleit az olvasókabinét címére küldette.[47] Az Institoris-féle könyvesbolt Institoris Gábor halála (1808) után fia, Institoris Károly vezetése idején is a pesti írók találkozóhelye volt. Kazinczy „pesti triászának" tagjain: Szemere Pálon, Vitkovics Mihályon és Horvát Istvánon kívül számos alkalommal részt vett az itt tartott összejöveteleken Döbrentei Gábor és Helmeczy Mihály, s 1810-i pesti törvénygyakorlata idején csatlakozott hozzájuk Kölcsey is barátjával, Kállay Ferenccel együtt. Pesttől való távollétük idején leveleiket ők is az Institoris-könyvesbolt címére küldették. Kölcsey Kállay mellett különösen Szemere Pállal volt közülük bizalmas baráti viszonyban. Évekkel később sóvárogva emlékezett vissza itteni találkozásukra a tőle Erdélybe szakadt Kállay Ferencnek küldött levelében: „Meghalt Institoris is, az ő bolt-

[46] *Léces Károly:* A pesti magyar olvasó-kabinet megalapítása és könyvállománya. MKszle 1959. 345—356.; *Lukácsy Sándor:* Az első pesti magyar kölcsönkönyvtár. Kts 1961. 227—228.

[47] *Waldapfel József:* Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből. 1780—1830. Bp., 1935. 90.

jában jöttünk egyszer össze mindhárman, te, Szemere és én, s úgy hárman együtt soha többé nem voltunk, csak azon nap. Fogunk-e még egyszer így összejönni?"[48] Az Institoris-féle olvasókabinét jórészt értelmiségiekből, írókból összetevődő közönségére enged következtetni Institoris Gábor 1796-ból való második katalógusa is, amelyben — ahogy láttuk — tovább gazdagszik az az értékes irodalmi és tudományos ismereteket terjesztő könyvanyag, amelyben a könyvtár már előbb is bővelkedett. A jó üzleti érzékkel rendelkező tulajdonos nyilván olyan művekkel gyarapította gyűjteményét, amelyek iránt élénk érdeklődést tapasztalt az olvasók részéről, s a szóban forgó munkákat ez időben elsősorban a polgári értelmiségi rétegek olvasták. Nem véletlen, hogy Pápay Sámuel az olvasókabinétek művelődési jelentőségéről szólva külön kiemeli Institoris érdemeit a magyar irodalom terjesztése terén: „Ez okáért megérdemli Mossotzi Institoris Gábor Pesti könyváros, ... hogy hazafiui szép igyekezetéért a neve jó emlékezetben legyen a magyar literaturában".[49]

A XVIII. századi olvosókabinétek a cenzúrarendelkezések értelmében tiltott könyveket nem tarthattak, az újonnan beszerzett munkákat minden esetben engedélyeztetniük kellett a helyi revizorral. A helytartótanács az Institoris-féle kabinétet engedélyező iratában pl. azt is előírta, hogy a tulajdonos a megnyitás előtt mutassa be a már összegyűjtött könyveit. Láttuk azonban, hogy egyik-másik kabinétbe és kölcsönkönyvtárba mégis bekerültek tiltott művek, amelyeket bizalmas ismerősök megkaphattak olvasásra. A Batsányi ellen a Magyar Museum 1789. évi 2. füzete miatt (ebben jelent meg pl. *A franciaországi változásokra* című forradalmi költemény is) indított eljárás során 1793-ban szó esik egy kassai olvasókabinétről is, amely tiltott könyveket s a Magyar Museum perbe fogott példányait is hozzáférhetővé tette a nyil-

[48] L. *Jancsó Benedek:* Kölcsey Ferenc élete és munkái. Bp., 1885. 78.; *Kállay Ferenc:* Kölcsey Ferenc gyermek- s ifjúkori életrajza s néhány eredeti levele. Pest, 1839. 70.; *Keve Mária:* Kállay Ferenc nyelvhasonlító munkássága. Bp., 1940. 8—9.

[49] *Pápay Sámuel:* A magyar literatúra esmérete. I. Veszprém, 1808. 479—480.

vánosság számára. Ugyancsak 1793-ban a pozsonyi *Weissenthaler és Schwaiger*-féle olvasókabinét ellen érkezett feljelentés az ott található nagyszámú tiltott könyv miatt, amelyek közt pl. Helvetius, Hume, Lessing, Mirabeau, Rousseau és Voltaire művei is megvoltak, s ezeket az uralkodóra és a vallásra nézve veszélyes eszméket tartalmazó munkákat bárki olvashatta, korra és nemre való tekintet nélkül. *Strohmayer Ignác* pesti könyvkereskedő, aki jó külföldi kapcsolatai révén hozzá tudott jutni tiltott munkákhoz, megbízható üzletfeleinek rendszeresen adott el és kölcsönzött engedély nélkül ilyen politikai műveket. Főleg a főúri körökkel tartott szoros kapcsolatot; a főurak inasaikat gyakran küldték hozzá a legújabb francia vagy német könyvekért.[50] Strohmayer ellen, akinek pesti főüzlete mellett Budán és Kassán is volt fiókkönyvkereskedése, a helytartótanács 1791-ben és 1792-ben is indított eljárást tiltott könyvek árusítása miatt. A vizsgálat során fény derült arra is, hogy számos könyvkereskedő jutott ilyen munkákhoz az ő kitűnő külföldi üzleti kapcsolatai révén. Strohmayer nemes ember lévén többet mert kockáztatni, mint polgári rangú kereskedőtársai. Ugyanakkor mint politikai ágens és rendőri besúgó az udvar bizalmát is bírta. Titkos jelentéseiben beszámol a magyarországi szabadkőművesek tevékenységéről, de üzletfeleiről is, s e jelentések mutatják, hogy a korabeli pesti olvasóközönség még annyira szűk körű volt, hogy Strohmayer minden vásárlóját személyesen ismerte.[51]

A kölcsönkönyvtárak és kabinétek állománya azonban túlnyomórészt engedélyezett munkákból állt, de — ahogy ezt Müller és Institoris esetében is láttuk — olyan művekből, amelyek széles körben terjesztették a felvilágosult eszméket, népszerűsítették a megújuló magyar irodalmat és tudományt. Elsősorban művelődési téren jelentősek, de a korban

[50] *Kósa János:* A magyar kölcsönkönyvtárak kezdetei. MKszle 1939. 463.

[51] Jelentéseiből gyakran idéz *Eckhardt Sándor* A francia forradalom eszméi Magyarországon című művében. L. még: *Mályusz Elemér:* I. m. 73.; *Gárdonyi Albert:* Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a XVIII. században... Bp., 1917. 43., 44.; *Steinhofer Károly:* A könyv története. I. Bp., 1915. 89.

a felvilágosult műveltség terjesztése és a magyar nyelvűség támogatása egyben politikum is. Nem véletlen, hogy a francia forradalmi szervezkedéstől megriadt kormányzat a cenzúra megszigorításával egy időben betiltja az olvasókabinéteket és a kölcsönkönyvtárakat: 1798-ban az ország 11 városában 16 olvasókabinétet szüntetnek meg, 1799-ben pedig az ország összes kölcsönkönyvtárát.[52] A betiltó rendelet után Institoris Gábor könyvkereskedéssel és előfizetés-gyűjtéssel foglalkozott, sőt néhány munkát is kiadott. A könyvkereskedést — láttuk — már mint olvasókabinét-tulajdonos is művelte; 1796-ban megjelent második katalógusa egyben kereskedelmi célú könyvjegyzék is volt, feltüntette az állományában található művek árát is. 1804-ben könyvkereskedői jogot is szerzett, s üzlete ekkor „Institoris és fia" céggé alakult át. Halála után, 1808-tól fia, Institoris Károly egyedül vezette a könyvesboltot. Ő az 1810-es évek elején szintén kölcsönkönyvtár-alapításra gondolt, az engedélyt is megszerezte hozzá, de üzlete hamarosan csődbe jutott s emiatt tervezett kölcsönkönyvtárát sem nyithatta meg.[53]

Az uralkodó csak 1811-ben engedélyezi újból kölcsönkönyvtárak létesítését. Szigorúan megszabja számukat, működési területüket, állományukat és jellegüket, így akarván biztosítani, hogy a fennálló rendre ne jelenthessenek semmiféle veszedelmet. A királyi rendelet értelmében Magyarország területén helytartótanácsi engedéllyel mindössze négy kölcsönkönyvtár működhetett: Pesten kettő, Budán és Pozsonyban egy-egy. Nyitásukra csak kifogástalan hírű, politikailag megbízható, elegendő vagyonnal rendelkező és kellő irodalmi műveltségű egyén kaphatott engedélyt, kötelezvény és meglehetősen magas óvadék ellenében. Előírta a rendelet, hogy milyen könyveket *köteles* minden kölcsönkönyvtár beszerezni és milyeneket *szabad* tartania, hogy „az olvasóközönség ízlése nemesedjék" és a könyvtár „művelés emelését" szolgálja. Kötelezően beszerzendő volt bizonyos számú jó történeti, statisztikai, természetrajzi, földrajzi stb. mű az oszt-

[52] *Kulcsár Adorján:* I. m. 29.; *Kósa János:* I. m. 463.
[53] *Gárdonyi Albert:* Régi pesti könyvkereskedők. Bp., 1930. 54—55., 56.; *Steinhofer Károly:* I. m. 101.

rák monarchiáról, a legkiválóbb latin és görög klasszikusok, továbbá a „kifogástalan" német és francia klasszikusok munkái, válogatott gyermekkönyvek, ifjúsági iratok és erkölcsi írások felnőttek számára. Szabad volt tartani bármely cenzorilag engedélyezett könyvet, ilyen külföldi munkákat is, de a szabadon választható könyvek száma nem haladhatta meg a kötelezően előírottakét az állományban. A kölcsönkönyvtár katalógusa a regényeket nem közölhette külön csoportban, csak más szórakoztató művekkel együtt, s a szórakoztató könyvek száma alacsonyabb kellett hogy legyen a tudományosokénál. Aki tiltott könyvet tartott a kölcsönkönyvtárban, annak az engedélyét azonnal visszavonták.

A könyvállomány ilyen szigorú megszorítása mellett is szükségesnek tartotta a rendelet még külön az olvasók számontartását és ellenőrzését is. A könyvtártulajdonosoknak az előfizetőkről pontos jegyzéket kellett vezetniök, tanulóknak csak tanári, gyerekeknek pedig csak szülői engedély ellenében kölcsönözhettek.[54] Kimondotta továbbá a rendelkezés, hogy a felállítandó kölcsönkönyvtárak „sem nyilvános olvasóteremmel, sem pedig tudományos egyesülettel nem kapcsolhatók össze".[55]

Az újból engedélyezett kölcsönkönyvtárak nem is használják a későbbiekben az „olvasókabinét" elnevezést. E megszorításokkal a hatóságok azt akarták elérni, hogy a kölcsönkönyvtárak az olvasószobákhoz hasonlóan ne válhassanak az ott találkozók politikai vitafórumaivá, továbbá meg akarták akadályozni tiltott munkák olvasását az olvasószobákban. A Martinovics-mozgalom előtti olvasókabinét-tulajdonosok ugyanis a tiltott könyveket rendszerint az olvasószobáikban megjelenő bizalmas ismerősöknek engedték át helyben olvasásra, ilyen művek kölcsönzésére — az esetleges szigorú megtorlás miatt — nem nagyon mertek vállalkozni.

[54] *Sashegyi Oszkár:* Német felvilágosodás és magyar cenzúra. 1800—1830. Bp., 1938. 43—45.

[55] „... nec in conclave lecturae — Lese Cabinet — nec alios literariorum conventuum usu convertantur." (*Gárdonyi Albert:* I. m. 85.)

Mindezek a megkötöttségek a felvilágosodás előtti időszak olvasmányaihoz hasonló könyvféleségekre: elsősorban tudományos, vallási és erkölcsi munkákra kívánták irányítani az olvasók figyelmét. A rendelkezés — ahogy Sashegyi Oszkár találóan megfogalmazza — híven tükrözi a reakció célját: „statisztikai táblázatokkal és gazdasági szaktanácsokkal akarták a közönség irodalmi érdeklődését kielégíteni és így a közhangulatot lehetőleg veszélytelen zónában tartani. A politikai és filozófiai-világnézeti irodalom megsemmisítésével, a szórakoztató irodalom korlátok között tartásával akarták ... az alattvalók szívét a ‚veszélyes felhevülésektől' megőrizni ..."[56]

Az 1811. március 26-án kelt s a kölcsönkönyvtárak számát városonként szigorúan előíró helytartótanácsi rendelet értelmében Pesten elsőként *Müller József* kért és kapott engedélyt 1811. május 14-én kölcsönkönyvtárának megnyitására. Megbízhatóságáról két főrangú egyén, gróf Batthyány Vince és gróf Sándor Vince kezeskedett. A város német nyelven olvasó polgári és értelmiségi rétegeire számított elsősorban, mert kölcsönzési szabályzata és túlnyomórészt német nyelvű, magyar könyvet egyáltalán nem tartalmazó állományának 3678 tételt számláló katalógusa is németül jelent meg.[57] Vállalkozása nem bizonyult eredményesnek, annyira ráfizetett, hogy kölcsönkönyvtárát 1815 végén kénytelen volt bezárni.[58] Müller könyvtára csődjét maga is előre látta. Gyenge üzleti eredményei miatt már 1812-ben könyvkereskedői jogért folyamodott a helytartótanácshoz, amelyet 1813. február 13-án meg is kapott. Könyvkereskedése kölcsönkönyvtárának megszűnése után is sikeresen működött, halála (1842)

[56] *Sashegyi Oszkár*: I. m. 46.

[57] Verzeichniss der Bücher, welche bei Joseph Müller Buchhändler ... zum Lesen ausgeliehen werden. Pest, 1814.; L. még: In Joseph Müller's öffentlichen Leihbibliothek in Pest ... werden Bücher zum Lesen ausgeliehen. Vorerinnerung. Pest, 1814. 8.

[58] *Gárdonyi Albert:* I. m. 85—86.; *Haraszti Károly:* A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem a múlt század első felében. Könyvtári Szemle 1914. 106.; *Steinhofer Károly:* I. m. 104.

után özvegye és fia, Müller Adolf, majd két fia: Müller Adolf és Gyula vezette tovább.[59]

A második Pesten engedélyezett kölcsönkönyvtár jogáért ugyancsak 1811. május 14-én a korábbi olvasókabinét-tulajdonos Institoris Gábor fia, *Institoris Károly* könyvkereskedő folyamodott, s arra való tekintettel, hogy előbb atyjának is volt kölcsönkönyvtára, az engedélyt ez év szeptember 10-én meg is kapta. Jellemzően arra, hogy a helytartótanács milyen szigorúan ragaszkodott a kölcsönkönyvtárak engedélyezett számához, ugyanekkor Leyrer József kérését elutasította. Institoris anyagi nehézségei miatt kölcsönkönyvtárát hosszabb idő után sem tudta azonban megnyitni, s ezért 1813-ban azt kérte, hogy a korábban elutasított Leyrerrel társulva alapíthasson kölcsönkönyvtárat, s ehhez ugyancsak megkapta a hozzájárulást. Közben azonban annyira eladósodott, hogy 1814-ben csődeljárást indítottak ellene, s így a tervezett közös vállalkozás is meghiúsult.[60]

Leyrer József Institoris e csődjének köszönhette, hogy — sikertelen korábbi kísérletei után — végül is ő nyithatta meg Pesten a második kölcsönkönyvtárat 1811-ben a helytartótanács engedélyével. Ő, aki előzőleg bécsi könyvkereskedő volt, 1799-ben kapott Pesten könyvkereskedői jogot. Üzlete hamarosan tönkrement, Leyrer eladósodott, 1806-ban kereskedését zár alá helyezték. Az elárverezéstől anyósa mentette meg, aki kiegyezett a hitelezőkkel. Leyrer ezután gondolt anyagi ügyei rendbehozása és üzlete fennmaradása biztosításának érdekében pesti kölcsönkönyvtár alapítására. Már 1809-ben engedélyt kért erre, de — mivel ekkor még érvényben volt a kölcsönkönyvtárakat betiltó 1799-i rendelet — a helytartótanács kérését elvi okokból elutasította. 1811-ben — ahogy láttuk — Institoris engedélye miatt nem kapta meg a hozzájárulást Pesten, 1812-ben pedig Ivanics Zsigmond előzte meg Budán, és eredménytelen maradt az Institoris—Leyrer-féle tervezett közös vállalkozás is 1813-ban. 1813-ban egyéb-

[59] Steinhofer fentebb idézett munkájában mind könyvkereskedésének, mind kölcsönkönyvtárának megnyitása idejét tévesen közli: 1811-re, illetve 1815-re teszi.

[60] *Gárdonyi Albert*: I. m. 56.

ként Kilián Károly soproni könyvkereskedő is elutasító végzést kapott azzal az indokolással, hogy Pesten már működik a két engedélyezett kölcsönkönyvtár.[61]

Leyrer József az 1815-ben elnyert kölcsönkönyvtár-nyitási engedély birtokában sem tudott azonban számottevő könyvkölcsönzési tevékenységet kifejteni. Előzetes anyagi csődje miatt ugyanis olyan súlyos helyzetbe került, hogy a minden kölcsönkönyvtár tulajdonos számára kötelező 400 forintnyi biztosítékot csak számos hatósági felszólítás után tette le, a váci siketnémák intézetének járó évi 150 forintot pedig szegénységére való tekintettel 75 forintra leszállítva is csak 1818-ig volt képes fizetni, 1819-től már nem. Nyomorúságos körülményei miatt kölcsönkönyvtárának állománya is rendkívül szegényes volt, 1824-ben alig számlált többet 500 kötetnél, amelyből — a kölcsönzés mellett — árusított is. Erb Frigyes korábbi hannoveri tisztviselő, amikor a pesti városi tanács 1823-i pesti kölcsönkönyvtár iránti kérelmét elutasította, a helytartótanácshoz intézett fellebbezésében többek között szintén arra hivatkozott, hogy „Leyrer kölcsönkönyvtára egészen jelentéktelen".[62] Az 1838-i árvíz a vállalat könyvkészletét és berendezését teljesen elpusztította, Leyrer maga súlyosan megbetegedett, s ezért 1840-ben kereskedését és kölcsönkönyvtárát egyaránt átadta fiának. Az ifjabb Leyrer József azonban 1841-ben a 400 forint biztosítékot sem tudta kölcsönkönyvtára után befizetni, így csupán a könyvkereskedést tartotta meg, s a fennállása alatt mindvégig csak tengődő Leyrer-féle kölcsönkönyvtár ezzel megszűnt.

A Budán engedélyezett egyetlen kölcsönkönyvtár megnyitására *Ivanics Zsigmond* budai könyvkereskedő kapta meg a helytartótanácsi hozzájárulást s kölcsönkönyvtárát 1817. január 15-én nyitotta meg. 1816. december 22-én kelt német

[61] Ua. 71—77.; *Firtinger Károly:* Ötven esztendő a magyarországi könyvnyomtatás közelmúltjából. Bp., 1900. 107.; *Haraszti Károly:* I. m. 105.; *Steinhofer Károly:* I. m. 100—101. — Firtinger és Steinhofer idézett műveikben Leyrer pesti könyvkereskedésének alapítási évét tévesen 1795-re teszik.

[62] *Gárdonyi Albert:* I. m. 77., 91.

nyelvű közleményében — amely a Vereinigte Ofner-Pester Zeitung 1816. december 29-i számában jelent meg — adott előzetes tájékoztatást kölcsönkönyvtára leendő megnyitásáról a Várban, Budán. „Ez a kölcsönkönyvtár a tudományok minden szakából tartalmaz könyveket, különböző nyelveken", értesíti „a nagyrabecsült és tisztelt könyvbarátokat".[63]

Ivanics Zsigmond az 1848 előtti hazai könyvkereskedők egyik legszínesebb és legképzettebb egyénisége: bölcseletet és jogot tanult, s törvényszéki gyakorlaton is részt vett. Jeles bibliofil volt, aki a könyvekkel tudományosan is foglalkozott, és sok régi magyar és magyar vonatkozású munkát hozott vissza külföldről Magyarországra. Ugyanakkor 1810-ben, majd 1842-ben megjelent könyvkereskedői katalógusában kevés a magyar könyv, túlnyomórészt idegen nyelvű munkákat árusított. Előbb Bécsben volt könyvkereskedő, Budán 1801-ben kapott könyvkereskedési engedélyt, de üzletét itt csak 1807-ben nyitotta meg. Főként régi könyvekkel kereskedett, az ő könyvesboltja volt a legelső magyarországi antikvárium. 1815-ben tanácsi hozzájárulással Pestre helyezte át az üzletet, amely — az előírások értelmében — csak régi könyveket árusíthatott. Ivanics rendezte Magyarországon az első könyvaukciókat 1836-ban és 1837-ben. 1844-ben halt meg. Bár Budán csak 1817-ben nyitotta meg kölcsönkönyvtárát, az engedélyt jóval előbb megkapta, mert 1812-ben Leyrer József kérését miatta utasították el.[64] Még a megnyitás évében, 1817-ben kiadta kétnyelvűen, magyarul és németül kölcsönkönyvtára 1. számú lajstromát,[65] amely pedagógiai és filológiai könyveinek a jegyzékét tartalmazta; összesen 1992 tételt: a pedagógiai szakban 181, a filológiaiban pedig 1811 tétel szerepelt. A 181 pedagógiai mű közül mindössze 28 magyar nyelvű (18 fordítás, 9 eredeti munka,

[63] A közlemény magyarra fordított szövegét l. *Kis Elemérné:* Ivanics kölcsönkönyvtára. OSzKÉ 1965—1966. Bp., 1967. 458.

[64] *Gárdonyi Albert:* I. m. 77., 89—92.; *Steinhofer Károly:* I. m. 102—103.; *Haraszti Károly:* I. m. 78.

[65] A katalógus címlapja is kétnyelvű: „Bücherverzeichniss der öffentlichen Leih-Bibliothek des Sigmund v. Ivanics. Nro. 1. — N[eme]s Ivanics Zsigmond közönséges kölcsönző könyvtárának lajstroma. I-ső Sz. — Ofen, 1817." Az Egyetemi Nyomda nyomta.

1 több szerzős kiadvány), s az 1811 filológiaiból (a nyelveket és az írás történetét, az általános nyelvtudományt, a kritikát, a nyelvtan- és olvasókönyveket, a nyelvtanítást, a szótárakat, a régi klasszikus és újabb nemzeti irodalmakat sorolta ide Ivanics) is csak 205 (110 eredeti és 95 magyarra fordított munka).

Katalógusa előbeszédében így vall a könyvanyag összeállításáról: „... egyéb Igyekezeteim között, mindenek felett arra törekedtem, hogy minden régibb és újabb Nemzeteknek Literaturájikból, minden Tudományokra tartozó könyvek közül a leghasznosabbakat... szerezzem meg... Ámbár pedig legfőbb nagy Figyelmemet arra fordítottam légyen is, hogy könyvgyűjteményemben leginkább olyatén legfontosabb könyvek találtassanak, mellyek a Tudományok minden Nemeinek Elősegítésére és Gyarapítására tartoznak: mindazonáltal elegendő számmal fognak a legcélosabb Választással olyatén hasznosan Mulattatók is találtatni, amelyek az elfáradt Elmének Megvidámítására, különösen pedig, a Gyönyörködtetés mellett a Szív Formálására, szelíd erkölcsű Érzéseknek s jó Indulatoknak felgerjesztésére, és azáltal a belső Boldogság Megszerzésére céloznak".[66] Ivanics tehát elsősorban a tudományok és hasznos ismeretek terjesztését tekintette kölcsönkönyvtára feladatának, de fontosnak tartotta az olvasók nemes szórakoztatását is. Az előbeszéd legvégén a katalógus következő és már munkában levő darabjainak megjelentetését ígéri, ezek azonban sohasem láttak napvilágot. Pedig nagy könyvállománnyal rendelkezett, a Pest városi tanácsnak egy, a helytartótanácshoz intézett 1824-i jelentéséből kitűnik, hogy ekkor több mint 5000 értékes könyv van a tulajdonában.[67]

Ivanics kölcsönkönyvtárának további állományára megjelent könyvkereskedői katalógusai alapján következtethetünk. Pesti antikváriumának 1842-ben kiadott jegyzékében *(Catalogus Librorum apud Sigismundis Ivanics, Bibliopolam Pestini, in Platea Sebastiani Nro 289. Apposito pretio in Conv.*

[66] L. a katalógus előbeszédének XII. lapján.
[67] *Gárdonyi Albert:* I. m. 91.

Mon. venalium) pl. a pedagógiai és filológiai szakon kívül a következő ismeretterületekre tartozó könyveket ajánlja vásárlóinak: irodalomtörténet, teológia, jogtudomány, orvostudomány, filozófia, matematika, természettudomány, gazdaságtan, földrajz és történelem, szépművészet, politika.[68]

Ivanics — ahogy szóltunk róla — 1815-ben engedélyt kapott, hogy budai könyvkereskedését Pestre helyezhesse át, azzal a kikötéssel, hogy új könyveket és folyóiratokat nem árusíthat, csak antikvárkönyvekkel kereskedhet. Ennek alapján 1817-ben — nem sokkal budai kölcsönkönyvtára alapítása után — megnyitotta Pest első antikváriumát és 1818-ban már budai kölcsönkönyvtárának Pestre való áthelyezéséért folyamodott. Kérését azzal indokolta, hogy Pesten Müller József kölcsönkönyvtárának megszűnte óta csak Leyrer Józsefé működik, ő maga pedig pesti könyvkereskedése mellett budai kölcsönkönyvtárával nem tud megfelelően foglalkozni. 1819-ben e kérése is teljesült, de kölcsönkönyvtára Pesten sohasem nyílt meg. 1844-ben — nem sokkal halála előtt — a helytartótanács saját kérésére visszaadatta neki a 400 forint biztosítékot, s ugyanakkor visszavonta tőle a kölcsönkönyvtár-alapítási jogot.[69]

Ivanics Zsigmond Budáról való távozása után, 1818-ban *Burián Pál* nyitott itt, a Vízivárosban könyvkereskedést, majd kölcsönkönyvtárt.[70] Burián Pál „üzlete valóságos Minerva-templom volt, melyben találkoztak, érintkeztek és konferáltak a tudomány emberei". Tekintélyét és hírnevét a régi könyvek iránti szeretetének és jeles hozzáértésének köszönhette, könyvkereskedésében ugyanis — Ivanicséhoz hasonlóan — főként antikvármunkákat árusított.[71] Budai könyvesboltját és kölcsönkönyvtárát az 1830-as évek elején feleségére hagyta, ő Nagyxáradon, majd Kolozsvárott lett könyvke-

[68] L. *Kis Eleméré:* I. m. 463.

[69] *Gárdonyi Albert:* I. m. Bp., 1930. 90—91. — Ivanics halála után hagyatékában állítólag 100 000 könyv maradt. (!?). L. *Haraszti Károly:* A legelső pesti antiquár könyvkereskedés és kölcsönkönyvtár a 19. század elején. Corvina 1913. 13. sz. 66.

[70] *Kósa János:* I. m. 1939. 463.

[71] L. *Steinhofer Károly:* I. m. 104.

reskedő.[72] Kölcsönkönyvtárának 1819-ben és 1820-ban három részben kiadott, majd hat pótjegyzékkel kiegészített katalógusa[73] összesen 2044 tételt tartalmaz, de túlnyomórészt német műveket, mindössze 48 magyar nyelvű könyvet, ezek többsége is fordítás.

Bár a helytartótanács általában mereven és szigorúan ragaszkodott az 1811-i rendelet előírásaihoz s a három város (Pest, Buda és Pozsony) engedélyezett számú kölcsönkönyvtárán kívül minden más kezdeményezést megtiltott, egy-egy kivételes esetben mégis engedékenynek mutatkozott. *Schwaiger András* például 1813-ban Győrött nyithatott kölcsönkönyvtárat. Pozsonyból költözött Győrbe, s 1809-ben alapított ott könyvkereskedést a városi hatóság hozzájárulásával. 1813 decemberében nyitotta meg kölcsönkönyvtárát könyvkereskedése mellett, könyvtára állományáról, működéséről és közönségéről azonban semmi közelebbit nem tudunk. 1852-ben — ahogy ez a győri megyefőnöknek a főispánhoz küldött és a Győr megyében található sajtóval összefüggő vállalkozásokról szóló jelentéséből kiderült — fennállt még a Schwaiger-féle kölcsönkönyvtár Schwaiger Philibert (Schwaiger András utóda) tulajdonában.[74]

Klapka Károly József temesvári nyomdász és könyvkereskedő, Klapka György 1848—49-es honvédtábornok atyja, 1816-ban Temesvárott kapott engedélyt kölcsönkönyvtár alapítására. 1807 óta nyomdája, majd nyomdája mellett könyvkereskedése működött a városban. Klapka még 1816-ban kiadta magyar könyveket egyáltalán nem tartalmazó könyvtárának német nyelvű katalógusát, majd 1817-ben a katalóg-

[72] *Szabadné Szegő Judit:* Budai kölcsönkönyvtárak versengése a reformkorban. I. m. OSzKÉ 1963—1964. Bp., 1966. 248.

[73] Verzeichniss der Bücher, welche bei Paul Burián Buchhändler und Eigenthümer der öffentlichen Leih-Lesebibliothek ... zum Lesen ausgeliehen werden. 1—2. Abt. Ofen, 1819; 3. Abt. 1820.

[74] L. Győri Állami Levéltár. Megyei részleg. VI. C. 5915. (A Győri Állami Levéltárban található múlt század közepi olvasótársulásokkal kapcsolatos forrásanyagra *Szabó Imre Flóris,* a pannonhalmi bencés könyvtár könyvtárnoka hívta fel a figyelmemet; szíves segítségét ezúton is megköszönöm.)

gus kiegészítését.[75] A könyvjegyzékben 2497, kiegészítésében újabb 1054 példány szerepel; az egész állománynak mintegy 95%-a német, 5%-a pedig latin nyelvű munka. Klapkának 1826-tól Aradon is volt nyomdája. 1830-ban temesvári és aradi vállalkozásait is átadta Beichel Józsefnek. Ő maga tevékenyen bekapcsolódott a közéletbe: 14 éven át Temesvár polgármestere, az 1825—27-i és az 1832—36-i pozsonyi országgyűlésen a város követe volt. 1841-ben „közhasznú nyilvános tevékenységéért" magyar nemességet kapott.[76]

A számuk és helyük, valamint az állományuk összetétele szerint korlátozott XIX. század eleji kölcsönkönyvtárak nem tudtak betölteni olyan fontos művelődéspolitikai, magyar irodalomterjesztő és olvasónevelő funkciót, mint elődeik a XVIII. század végén. Számukkal együtt csökken a jelentőségük és látogatottságuk, korábbi szerepük megszűnik s megváltozik egész jellegük. Az országra nehezedő politikai elnyomás, a művelődési és irodalmi élet visszaszorítása — a konkrét tiltó rendelkezésektől eltekintve is — hátráltatta fejlődésüket. Nem történnek olyan közéleti és kulturális események, amelyek közönséget toboroznának számukra, a korabeli időszaki sajtó sem propagálja őket olyanképpen, mint első hírlapjaink. Fenntartásuk a kiszabott anyagi terhek miatt gyakran nehézségekbe ütközik, a tulajdonos könyvkereskedők nem vagy nehezen tudják kifizetni a biztosítékot, mint pl. Institoris Károly vagy Leyrer József is, esetleg csődbe jutnak és lemondanak a jogukról, ahogy Müller József, más esetben nem használják fel a megszerzett engedélyt, mint pl. Ivanics Zsigmond sem Pesten.[77] A XIX. század első negyedének kölcsönkönyvtárai sok tekintetben inkább a legelső magyarországi német kölcsönkönyvtárakhoz és olvasókabinétekhez hasonlóak, s nem a győri Müller Fe-

[75] Katalógusának címe: Bücherverzeichniss der k. k. privilegirten oeffentlichen Leihbibliothek des Joseph Klapka. I. Temesvár, 1816. Supplement. 1817.

[76] L. *Firtinger Károly:* I. m. 80., és Nyomdászati lexikon. Szerk. *Biró Miklós, Kertész Árpád* és *Novák László.* Bp., 1936. 236.

[77] *Szemző Piroska:* I. m. 170—171.; *Kósa János:* I. m. 463.

renc- és a pesti Institoris Gábor-féle magyar irodalom- és műveltségterjesztő s közönségszervező intézmények folytatói. Jellegük minden tekintetben németes, ahogy német jellegű a korabeli magyarországi könyvkereskedelem is, amelyhez szorosan kapcsolódnak. Állományuk katalógusát és kölcsönzési szabályzatát minden kölcsönkönyvtár-tulajdonos németül jelentette meg, az egyetlen Ivanics Zsigmond kivételével, aki kétnyelvű: német és magyar nyelvű könyvlajstromot adott közre. Német szerzők műve, vagy német nyelvű munka az állomány túlnyomó többsége, mellettük nagy számban vannak más idegen nyelvű (latin, francia, angol, olasz stb.) könyvek is; nagyon kevés viszont a magyar alkotás, a legtöbb gyűjteményben magyar könyv egyáltalán nincsen. Müller József 3678 tételt tartalmazó katalógusában 3466 tétel a német, 31 a latin, 181 a francia, olasz és angol nyelvű munka, magyar nyelvű könyvet nem ajánl az olvasóinak.[78] Ivanics Zsigmond könyvtárában vannak ugyan magyar nyelvű művek, de ezek az egész könyvanyag nem egészen 12%-át alkotják csupán, 1992 kötetéből mindössze 233 magyar nyelvű, az 1759 idegen nyelvű kötet a következőképpen oszlik meg: német 862, latin 709, francia 119, olasz 29, angol 18, görög 6 és egyéb 16.[79] Burián Pálnál is rendkívül alacsony a magyar munkák száma: a 2044 kötetből mindössze 48 (2,3%). A könyvek zöme német nyelvű: 1807 db; van még 138 francia, 43 latin (illetve latin-görög) és 8 angol kötet.[80] Magyar nyelvű munkák csak katalógusa pótjegyzékében szerepel-

[78] L. Verzeichniss der Bücher, welche bei Joseph Müller Buchhändler... zum Lesen ausgeliehen werden. Pest, 1814.

[79] A felsorolt adatokból nem tűnik ki, hogy Ivanics kölcsönkönyvtárában a 6 görög nyelvű (ezek is latin címen szerepelnek a katalógusban) munka mellett 70 olyan kétnyelvű könyv volt még, amelyekben az egyik nyelv ugyancsak görög. (A másik nyelv 66-ban latin, 2-ben német és 2-ben francia. A szöveg e könyvek címlapján latin, német illetve francia nyelvű.) L. Bücherverzeichniss der öffentlichen Leih-Bibliothek des Sigmund v. Ivanics Nro. 1. — Ns. Ivanics Zsigmond közönséges kölcsönző könyvtárának lajstroma. I. sz. Ofen, 1817.

[80] Verzeichniss der Bücher, welche bei Paul Burián Buchhändler und Eigenthümer der öffentlichen Leih-Bibliothek zum Lesen ausgeliehen werden. 1—2. Abt. 1819. 3. Abt. 1820. + 6 pótjegyzék.

nek; ezeket tehát később szerezte be, esetleg az ilyen irányú művek iránt is megnyilvánuló érdeklődés kielégítésére. Klapka József temesvári kölcsönkönyvtárában ismét nincsenek magyar könyvek, de idegen nyelvű anyaga sem olyan változatos, mint az előbb ismertetetteké. Csak német és latin nyelvű munkákat tart; 3551 kötetének 95%-a német, 5%-a latin nyelvű.[81]

Kölcsönkönyvtáraink tehát a polgári és nemzeti fejlődést szolgáló magyar nyelvújítás és irodalmi megújulás időszakában elsősorban a németnyelvűség és a latinság ápolói és terjesztői. Németül és latinul (s kisebb mértékben néhány más idegen nyelven) értékes és színvonalas irodalmat, progresszív társadalmi és politikai eszméket, komoly tudományos eredményeket és közhasznú ismereteket is eljuttatnak olvasóikhoz, de csak az e nyelveket ismerőkhöz. A magyar irodalmi és művelődési törekvéseket csak kismértékben és nagyon korlátozott keretek közt szolgálják. Erre kényszerítik őket az ismert hatósági előírások, de ezt sugallja a tulajdonosok üzleti érdeke is. Elsősorban a hazai német polgárságra és a német, latin, vagy egyéb idegen nyelveket ismerő magyar értelmiségi, polgári és nemesi rétegre számítanak, mint olvasóközönségükre, a csak magyarul olvasó szélesebb rétegeknek keveset nyújtanak. Igaz, hogy az e rétegekből kikerülő olvasók száma ekkor rendkívül alacsony még, de éppen a kölcsönkönyvtárak, mint ezen időszak egyetlen nyilvános, közművelődési könyvtárjellegű intézményei lennének alkalmasak, hogy magyar könyvanyaguk céltudatos fejlesztésével és tudatos propagandával minél több egyént szervezzenek olvasóvá közülük. A tulajdonosok ezt a hazafias és nemzeti célú irodalomterjesztést és közönségszervezést, a szélesebb magyar társadalmi rétegek műveltségének emelését általában nem vállalják, vagy csak másodlagos feladatuknak tekintik.

A korszak hazai kölcsönkönyvtárai közül tehát csak Ivanics Zsigmondé s mellette Burián Pálé tartott magyar könyveket. Burián Pál, aki a könyvkölcsönzést csak mellékfog-

[81] Bücherverzeichniss der k. k. privilegirten oeffentlichen Leihbibliothek des Joseph Klapka. I. Temesvár, 1816, Supplement 1817.

lalkozásnak tekintette könyvkereskedői tevékenysége mellett, főként széles körben népszerű, szórakoztató munkákat ajánlott olvasóinak. Idegen nyelvű könyvanyagának s a tulajdonában levő 48 magyar nyelvű könyvnek nagy része is az irodalomnak ebbe a válfajába tartozik. A színvonalasabb magyar irodalomból elsősorban a nemesi közönség körében kedvelt régebbi és újabb munkák (pl. Gyöngyösi István, Faludi Ferenc, Gvadányi József és Kisfaludy Sándor művei) szerepelnek katalógusában,[82] néhány korabeli polgári szemléletű írás (pl. Kazinczy Ferenc és Fáy András munkái) mellett.

Ivanics Zsigmond kölcsönkönyvtárának állománya mind az idegen, mind a magyar könyvek vonatkozásában jóval gazdagabb és színvonalasabb volt Buriánénál.[83] Kölcsönkönyvtára 1. számú, pedagógiai és filológiai műveket tartalmazó jegyzékében 28 pedagógiai, illetve 205 filológiai (nyelvészeti és irodalmi) mű szerepel magyar nyelven. A pedagógiai munkákkal a felvilágosodás időszakában általánosan jelentkező nevelési problémák iránti érdeklődést kívánta kielégíteni. A 28 mű a XVIII. század második felében és a XIX. század elején keletkezett, többségük fordítás, csak 9 az eredeti magyar munka, köztük pl. Kis János *Egészséget tárgyazó katekizmus*a.

Jóval változatosabb Ivanics Zsigmond gyűjteményének magyar nyelvű irodalmi és nyelvészeti anyaga. A régi könyvek iránt komolyan érdeklődő, jeles bibliofil antikvárkönyvkereskedő vonzódik a felvilágosodás magyar irodalmához és nyelvészeti törekvéseihez, de számon tartja és propagálja a kor fordításirodalmának eredményeit is. Az érdeklődő olvasók a XIX. század eleji kölcsönkönyvtárak közül egyedül Ivanicsében szerezhettek korszerű és sokoldalú magyar irodalmi tájékozottságot és nyelvészeti ismereteket. A régi magyar irodalmat Pázmány Péter prédikációinak válogatott da-

[82] Burián Pál... Könyvárosnál többi között ezen Magyar könyvek is találtatnak. 1819.

[83] Ivanics könyvállományát, külföldi és magyar könyveit egyaránt sokoldalúan elemzi a megjelent katalógus alapján s összehasonlítja Müller József és Burián Pál könyvanyagával is *Kis Eleménné:* I. m. 458—473.

rabjai és Gyöngyösi István költeményei képviselik, a korai nyelvtudományt pedig Szenci Molnár Albert nevezetes latin—magyar—görög—német nyelvű szótára. Faludi Ferenc három műve után időrendben a felvilágosodás korának irodalma következik gazdag válogatásban. A kor minden irányzata és jeles alkotói szinte teljes számban megtalálhatók itt, legtöbbjük több munkájával is: Bessenyei 14, Révai Miklós 7, Virág Benedek 6, Baróti Szabó Dávid és Dugonics András 5—5, Kazinczy és Csokonai 4—4, Pálóczi Horváth Ádám 3, Báróczi Sándor, Ányos Pál, Aranka György és Kisfaludy Sándor 2—2 kötettel, továbbá Kis János verseivel, Orczy Lőrinc és Barcsay Ábrahám közös verseskötetükkel. A kezdeti magyar időszaki sajtót Péczeli *Mindenes Gyűjteménye* képviseli, s nem hiányzik Pápay Sámuel *A magyar literatura esmérete* című munkája, az első rendszeres magyar irodalomtörténeti összefoglalás sem, amelynek első része magyar nyelvtani és stilisztikai ismereteket is tartalmaz.

A kor nyelvészeti, nyelvtani és nyelvhelyességi problémáit számos más munkából is megismerhették Ivanics kölcsönkönyvtárának olvasói. Olyan színvonalas tudományos alkotások mellett, mint Sajnovics Jánosnak, a magyar összehasonlító nyelvészet úttörőjének a magyar és lapp nyelv hasonlóságát bizonyító *Demonstratio* című munkája, továbbá Révai Miklós magyar nyelvemlékeket tartalmazó és magyarázó *Antiquitates*e, valamint Gyarmathi Sámuel három jeles műve (köztük a magyar és finn nyelv rokonságát nyelvtanilag igazoló *Affinitas*), olvashatták a nyelvújítási harc két legjelentékenyebb vitairatát, az ellene írott *Mondolat*ot és a reá válaszoló *Feleletet*, de a nyelv kérdéseivel foglalkozó irodalom más időszerű darabjait (pl. gróf Teleki László, Beregszászi Nagy Pál, Verseghy Ferenc, Decsy Sámuel, Szirmay Antal, Márton József, Czinke Ferenc és mások írásait) is.

A világirodalom magyarra fordított termékeiből 95 művet tartalmazott Ivanics kölcsönkönyvtára, az ókori görög és latin klasszikusoktól a maga koráig sok jeles alkotást.[84] A Ma-

[84] A 95 fordítás megoszlása az eredeti nyelvek szerint: 34 német, 19 francia, 18 latin, 12 görög, 7 angol, 3 olasz és 2 spanyol.

gyarországon hagyományosan kedvelt ókori klasszikusok (pl. Plutarkhosz 3, Anakreón 2, Homérosz, Aiszkhülosz, Aiszóposz, Pindarosz és Xenophón 1— 1, illetve Cicero 5, Horatius 3, Cornelius Nepos és Julianus Apostata 2—2, Cato, Ovidius, Sallustius és Vergilius 1—1 műve) mellett az újabb nemzeti irodalmak számos klasszikus és nagy hatású alkotása képviseli az európai irodalmat magyar fordításban. Így a németet pl. Gessner 5, Goethe, Wieland és Kotzebue 3—3, Kleist 2, Herder és Lessing 1—1, a franciát Voltaire 7, Marmontel 4, Fénélon 2, Montaigne és Montesquieu 1—1, az angolt Hervey, Milton, Ossian, Pope, Shakespeare, Sterne és Young 1—1, az olaszt Metastasio és Tasso 1—1, a spanyolt pedig Gracian műveinek 2 kötete.

A csak magyarul olvasó kölcsönzők is korszerű világirodalmi tájékozottságra tehettek tehát szert Ivanics gyűjteményében, bár — ahogy láttuk — a magyar nyelvű könyvanyag nála is csak kis része (12%-a) a teljes állománynak. Ugyanakkor rendkívül gazdag a külföldi, elsősorban a német szépirodalom, de a tudományos és ismeretterjesztő irodalom is mind Ivanicsnál, mind a többi kölcsönkönyvtárban. A hatósági korlátozás és az üzleti érdek diktálta állományaik ilyen irányú alakítását, elsősorban olvasóik igényeihez alkalmazkodtak, amikor összeállították gyűjteményeiket. Nem kapcsolódtak be az ország szellemi vérkeringésébe, a kor magyar irodalmi termését, a nyelvújítási harc során keletkezett röpirat- és vitairodalmat — Ivanics kivételével — nem propagálták a szélesebb olvasóközönség körében. Idegen nyelvű könyveik révén megismertették a világirodalom és az európai tudományosság sok jeles termékét, terjesztették a felvilágosodás eszméit is, de radikális társadalmi tanításokat tartalmazó munkákat általában nem tartottak. A Martinovics-mozgalom előtti nemzeti műveltségápoló és műveltségterjesztő szerepük megszűnt, vagy legalábbis erősen csökkent, s a reformkoriak is üzleti vállalkozások lesznek majd elsősorban, s nem a magyar irodalom és művelődés ügyét tudatosan szolgáló intézmények.

Irodalmi diáktársaságok

A felvilágosodás kori diákság számos tagja látogatója volt az olvasókabinéteknek, kölcsönkönyvtáraknak és iskoláik könyvtáraiban is hozzájuthattak könyvekhez, de szellemi arculatuk alakításában legnagyobb szerepük azoknak a rendszerint „magyar társaság" névvel jelölt iskolai diáktársaságoknak volt, amelyek több protestáns és katolikus iskolában: kollégiumban, líceumban, papneveldében s a pesti egyetemen is keletkeztek a XVIII. század végétől.[85] „Jelentőségük — ahogy Bodolay Géza róluk írt összefoglaló munkájának előszavában megfogalmazza — nemcsak abban rejlik, hogy műveltebb olvasóközönséget neveltek, hogy sok írót, költőt indítottak el az irodalmi pályán, hogy a magyar nyelvű irodalom alkotásait ismertté tették szélesebb körök előtt, ... hanem abban is, hogy ezekben a társaságokban nőtt fel a magyar polgári átalakulás és haladás harcos követelője, a Fiatal Magyarország nagyszerű gárdája." A társasági szervezkedések kezdete visszanyúlik a felvilágosodás korába, „végső soron a felvilágosodás ringatta a Fiatal Magyarország bölcsőjét is".[86]

[85] Az iskolai diáktársaságoknak, a későbbi iskolai önképzőkörök őseinek, elődeinek felvilágosodás és reformkori történetéről *Bodolay Géza* írt alapos összefoglaló monográfiát Irodalmi diáktársaságok 1785—1848 címmel (Bp., 1963. 810.). Bodolay munkája kiterjedt anyaggyűjtésen alapszik; feldolgozta a társaságok addig nagyobbrészt ismeretlen kéziratos anyagát, a korabeli sajtóban megjelent tudósításokat, az emlékezésekben és iskolatörténetekben fellelhető forrásanyagot, valamint számba vette az egyes diáktársaságokról készült tanulmányokat, ismertetéseket is. Részletes áttekintést ad a társaságok irodalomterjesztő és közönségnevelő tevékenységéről, tagságuk összetételéről, s arról az irodalmi anyagról — folyóiratokról, lapokról és könyvekről — is, amelyet könyvtáraikban a tagok olvastak. A felvilágosodás és reformkori magyar olvasási kultúrának tulajdonképpen ez az egyetlen területe, amelyről átfogó és összefoglaló monográfia készült. Mivel Bodolay könyve óta újabb anyagfeltáró és elemző tanulmány az irodalmi diáktársaságok közönségszervező szerepéről nem jelent meg, a róluk szóló felvilágosodás kori és reformkori fejezetben is elsősorban az ő eredményeire támaszkodom.

[86] *Bodolay Géza*: I. m. 9.

Alakulásuk kezdete az 1780-as évekre esik, a II. József rendelete kapcsán felállított katolikus központi szemináriumokban, az ún. generális szemináriumokban keletkeznek az elsők, de ezek rövid ideig működnek csak. Pozsonyban 1785-ben Fejér György és 12 társa alakít társaságot, Pesten Dayka Gábor körül szerveződnek 1787-ben. A társaságokban működő kispapok önművelésre törekedtek, de magukévá tették a felvilágosodás nyelvművelő programját és saját írásaikkal is igyekeztek bekapcsolódni az irodalmi életbe.

1790-ben Sopronban az evangélikus líceumban alakul meg Kis János vezetésével a magyar társaság, amely leghosszabb életű lesz közülük. A pozsonyi és pesti kispapok példájára keletkezik a pesti egyetemen nyelvművelő és irodalmi társaság, amely 1792-ben tartja első ülését. Az 1790-es évek első felében továbbiak szerveződnek: a debreceni református kollégiumban Csokonai körül, majd a nagyenyedi kollégiumban, a pozsonyi evangélikus líceumban és a sárospataki kollégiumban is. E társaságok tagjait a felvilágosodás problémái és a korabeli politikai, társadalmi, irodalmi és művelődési kérdések érdeklik és foglalkoztatják. Kapcsolatban állnak neves írókkal, könyvtárakat gyűjtenek, megszervezik és olvassák a kor magyar irodalmi termését, folyóiratait és hírlapjait, összejöveteleiken saját műveiket olvassák fel és vitatják meg, sőt több helyen közös kiadványban teszik közzé, színi előadásokat és irodalmi esteket rendeznek. A forradalmi, jakobinus eszmékig nem jutnak el, a szervezkedéssel sincsen kapcsolatuk, Martinovicsék pere után a minden társulást gyanúsnak tartó kormányzat mégis betiltja őket, egyedül a soproni társaság működhet tovább.

Az iskolai ifjúság azonban a reakció időszakában is vállalja korábbi haladó művelődési céljait. A továbbélő és folyamatosan működő soproni társaság mellett már a XVIII. század legvégén társaság szerveződik a pesti egyetemen, 1806-ban a pozsonyi is újraalakul, bár csak 1810-ig áll fenn, 1813-ban pedig a pesti katolikus szemináriumban Berzsenyi Dániel verseinek kiadására szerveződik újabb rövid ideig tartó tömörülés. Ezek a társaságok azonban nem folytathatják töretlenül azt a sokoldalú tevékenységet, amely az 1795. előttiekre volt jellemző. Munkásságuk szinte egyedül a ma-

gyar nyelv és irodalom ápolására korlátozódik, ami azonban az iskolai oktatás latin és német nyelvűsége idején jelentékeny feladatvállalás.

A hanyatlás évei után, 1817-től újból fellendülés tapasztalható az irodalmi diáktársaságok életében. Ugyanebben az évben Pozsonyban újjáalakul a magyar társaság, az 1820-as években Selmecen, Eperjesen és Késmárkon is megindul a szervezkedés, sőt a szombathelyi katolikus líceumban is keletkezik diáktársaság. E fellendülés átvezet a reformkorba, amikor a nyelvkérdés mellett programjukban és munkásságukban ismét helyet kapnak a politikai, társadalmi és gazdasági élet kérdései is.

A felvilágosodás kori diáktársaságok saját műveik (zsebkönyvek, lapok) kiadásával és neves írók (pl. Berzsenyi, Faludi) munkáinak közzétételével járultak hozzá a könyvkultúra fejlődéséhez. Még jelentékenyebb azonban a szerepük a közönségnevelés terén. Olvasóvá nevelték saját tagjaikat, de számos kívülállónak — aki színielőadásaikon, nyilvános irodalmi estjeiken és egyéb összejöveteleiken részt vett — is az irodalmi életre és az irodalmi művekre irányították figyelmét. Szinte minden diáktársaság könyvtárat gyűjtött a tagsági díjakból, a tagok és támogatóik (írók, szerkesztők, más mecénások) könyvadományaiból. Elsősorban a felvilágosodás kori irodalom és nyelvművelés kérdései érdekelték őket, de olvasták a korabeli időszaki sajtót és a tudományos irodalmat is.[87] Könyvtáraikban a korábbi időszakból Balassi és Rimay János énekeivel, Zrínyi Miklós munkáival, Faludi néhány művével, Gyöngyösi István és Amadé László verseivel találkozunk csak. Jóval gazdagabban van képviselve a felvilágosodás szépirodalma: Bessenyei, Dugonics, Gvadányi, Orczy Lőrinc, Pálóczi Horváth Ádám, Baróti Szabó Dávid, Rájnis József, Révai Miklós, Virág Benedek, Kis János, Berzsenyi Dániel, Kazinczy Ferenc, Péczeli József, Dayka Gábor, Ányos Pál, Csokonai, Fazekas Mihály, Kisfaludy Sándor és Károly egyaránt szerepel egy vagy több munkájával a társasági könyvtárakban. Megtalálható néhány külföldi mun-

[87] Könyvtáraik összetételét s olvasmányaikat részletesen ismerteti *Bodolay:* I. m. 390—436.

ka műfordítása is, de idegen nyelvű könyveket általában nem gyűjtöttek. Csak Csokonainak és diáktársainak debreceni önképzőköre kivétel ez alól; ők a világirodalom jeles alkotásait olvasták és ismertették meg egymással. „Kiszabtak először mindenkinek magok közül egy nyelvet, hogy azt tanulja meg. Neki [Csokonainak] esett az olasz... Megtanulván mindenki a reá kimért nyelvet, tudós újságot (Litteraturzeitung) járattak. Ebben látván az új könyveket rostálgattatni, s azoknak foglalatát előadatni: a jobbakat közönségesbe meghozatták, s az olvasásra annak adták magok közül, ki annak nyelvét értette... Amikor osztán valamelyik a maga könyvét elolvasta, s kisummázta; összegyűltek, s ezt a rövid summát egymás előtt elolvasták" — írja róluk Domby Márton, a kollégiumi iskolatárs és jóbarát.[88]

Széles körben elterjedtek viszont korabeli nyelv-, irodalom- és történettudományi munkák (Révai, Rájnis, Baróti Szabó, Verseghy, Virág Benedek, Dugonics András, Gvadányi, Péczeli, Budai Ézsaiás és mások tollából) és pl. Montesquieu híres műve, *A törvények szelleme* is. A magyar hírlapok közül szinte valamennyi járt a soproni magyar társasághoz, előfizettek a Mindenes Gyűjteményre, a Magyar Kurirra, a Hadi és Más Nevezetes Történetekre, a Magyar Mercuriusra, a Hazai és Külföldi Tudósításokra, majd a Tudományos Gyűjtemény című folyóiratra is. A lapokat gyakran közösen olvasták és vitatták meg, így korszerű ismereteik voltak a hazai politika, szellemi és közélet, valamint a külföld eseményeiről is.

A társaságok tagjai tehát olyan műveltségre és tájékozottságra tettek szert olvasmányaik révén, amelyet az iskolai oktatás nem nyújtott nekik. Nemcsak maguk váltak olvasókká, hanem az iskolából kikerülve mint tanárok, papok, jogászok és tisztviselők későbbi környezetükbe, a különböző városokba és falvakba, az iskolákba és más intézményekbe is magukkal vitték és ott is terjesztették az olvasás szeretetét, olvasóközönséget neveltek. Számos jeles író, tudós és közéleti ember nevelkedett e diáktársaságokban: pl. Sopronban Bárány Boldizsár ügyvéd, író, Katona

[88] *Domby Márton:* Csokonai élete. Bp., 1955. 18—19.

József *Bánk bán* című drámája *Rostá*jának a szerzője; Döbrentei Gábor író, szerkesztő, az Akadémia első főtitkára; Hrabovszky Dániel tanár; Kis János író, evangélikus szuperintendens; Lakos János, az Akadémia tiszteleti tagja; Pozsonyban Pázmándy Dénes reformkori liberális országgyűlési képviselő; Ráday Gedeon, a Nemzeti Színház főintendánsa, Tessedik Ferenc, Tessedik Sámuel fia, akadémiai tag; Debrecenben Csokonai; a pesti egyetemi társaságban Jankovich Miklós, híres régész és könyvgyűjtő; Ürményi Miklós királyi tanácsos és kamarás; a pesti szemináriumban Dayka Gábor költő és tanár; Guzmics Izidor író, bakonybéli apát, az Akadémia tiszteleti tagja; Fejér György történész, az Egyetemi Könyvtár igazgatója; Kresznerics Ferenc nyelvész, tanár, akadémiai tiszteleti tag; Kultsár István szerkesztő; Péteri Takáts József író, kiadó — hogy csak a néhány legfontosabbat említsük közülük.[89] Az iskolai diáktársaságok közönségszervező hatása rajtuk keresztül vált szinte társadalmi méretűvé.

Az első magyar lapok szerkesztői (Péczeli József, Görög Demeter, Kerekes Sámuel stb.) könyvadományaikkal támogatták az irodalmi társaságokat. Lapjaikban — ahogy hírt adtak az olvasókabinétekről — úgy rendszeresen beszámoltak e társaságok működéséről is. Ugyancsak ismertették és propagálták az újonnan megjelent könyveket, felhívták rájuk az érdeklődők figyelmét és általában egyik lényeges feladatuknak tartották a műveltség fontosságának tudatosítását s a közműveltség emelését, az olvasás népszerűsítését és terjesztését. A lapok híranyagának, közleményeinek önmagukban is jelentékeny közönségszervező szerepük volt, hiszen a társadalom minden rétegét érdekelték a kor mozgalmas európai és hazai eseményei, s ezekről a sajtó révén szereztek tudomást. A lapok rövidebb cikkeit olyanok is olvasták, akik a könyvolvasásig még nem jutottak el. Az első magyar nyelvű újságnak, a pozsonyi *Magyar Hírmondó*nak pl. kezdetben meglehetősen kicsi még a közönsége, mind-

[89] A társaságok taglétszámát és tagjaik névsorát társaságonként közli Bodolay i. műve 705—764. lapján; a felsorolt neveket e névsorokból választottuk ki.

össze 320 előfizetője van, de a hazai előfizetők (jár ugyanis külföldre is) társadalmi megoszlása rendkívül változatos: 95 földbirtokos (13 nő), 38 mágnás (14 nő), 28 megyei tisztviselő, 18 pap és tanító, 18 ügyvéd, 18 jószágigazgató és uraságí tiszt, 12 katonatiszt, 12 postatiszt és postahivatal, 9 városi polgár, kávés és kereskedő, 8 nevelő és tanuló, 7 állami, 5 városi tisztviselő, 4 főiskolai igazgató és 3 orvos tartozik közéjük az ország legkülönbözőbb részeiből. Középnemesi és értelmiségi előfizetője van legtöbb, főrangú is szép számmal, de polgár alig néhány.[90] A Magyar Hírmondó előfizetőinek száma később 400—500-ra emelkedik, de még többen rendelik meg Szacsvay Sándor *Magyar Kurir*ját (1789—90-ben kb. 1200-an) és Görög Demeter és Kerekes Sámuel *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című lapját (1200—1300-an).[91] Nagyon valószínű persze, hogy a lapok olvasóinak száma magasabb az előfizetőkénél: akik járatták, nyilván kölcsönadták őket családtagjaiknak, barátaiknak és ismerőseiknek, mint ahogy az olvasókabinétek és diáktársaságok egy-egy lap-példányát is számos kölcsönző és tag vette kézbe és olvasta el. Arról is van tudomásunk, hogy az újságok hírei a parasztsághoz is eljutottak. Bizalmas jelentések közölték a bécsi udvarral, hogy a francia forradalom eseményeiről tudósító újságok cikkeit a papok és jegyzők vasárnaponként felolvassák a parasztoknak.[92] Joggal írja tehát Toldy Ferenc irodalomtörénetében az első magyar lapok, illetve szerkesztőik közönségnevelő szerepéről, hogy „hallatlan ... azon férfiak érdeme, akik a magyar időszaki sajtót létesítették, ezáltal egy állandó magyar olvasóközönséget teremtvén, s azt oly rétegekkel nevelvén, melyekben a könyvirodalom részint a szellemi szükségek hiánya, részint az akkori könyvkereskedelem korlátoltsága miatt bé nem hatolt volt".

Különösen sokat tett az olvasóvá nevelés érdekében a

[90] *Dezsényi Béla—Nemes György:* A magyar sajtó 250 éve. I. Bp., 1954. 22—23.; *Kókay György:* A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780—1795). Bp., 1970. 91—93.

[91] *Kókay György:* I. m. 324—325.

[92] *Eckhardt Sándor:* I. m. 102—103.; *Dezsényi Béla:* A magyar hírlapirodalom első százada (1705—1805). Bp., 1941. 33—35.

Mindenes Gyűjtemény, amelyet szerkesztője, Péczeli József azért indított, hogy „az asszonyokat és a még eddig olvasásban kevésbé gyönyörködő nemeseinket" művelje és megnyerje az irodalomnak. A lapban azonban jelent meg olyan írás is, amely — Péczelinek a célkitűzését s Bessenyeiéknek a középrendet közönséggé szervező szándékán túlmenően — már a parasztság művelését és a népből szervezendő széles körű olvasóközönség kialakítását sürgeti. Kovács Ferenc pápai mérnök a folyóirat 1789. december 19-i számában közölt írásában „a legalsó lépcsőfokon", a „mezei embereknél" akarja kezdeni a közműveltség általános emelését, a nemzet kimüvelését.[93] Kovács Ferenc pápai, majd dégi megyei főmérnök volt, de az irodalom kérdései iránt is élénken érdeklődött, több külföldi drámát fordított magyarra (pl. Voltaire-drámákat is), mecénást vagy kiadót azonban nem talált megjelentetésükre. Külföldi tanulmányútján, ahonnan számos könyvet hozott haza, ismerkedett meg a felvilágosodás eszmevilágával és a fejlett polgári állapotokkal és művelődési viszonyokkal, s itt szerzett tapasztalatai alapján tett javaslatot a köznép kulturális felemelésére. Célja megvalósítása érdekében első helyen szorgalmazza a falusi és a kisebb városi iskoláknak mint a népművelés legfontosabb intézményeinek fejlesztését: képzett tanítók kinevezését, az általános tankötelezettség bevezetését és a latin helyett hasznos ismeretek (helyesírás, olvasás, történelem, földrajz, gazdaságtan) tanítását. Az iskolában az olvasás iránt érdeklődővé nevelt falusi nép közt az ismereteket „jó, magokat kedveltető és hasznos könyvek" révén kívánja gyarapítani, amelyeknek az áruk ne legyen magasabb a nép körében elterjedt olcsó ponyvatermékek áránál. A ponyvairodalom helyett olyan hasznos művek kiadását tartja szükségesnek a parasztság számára, mint Marmontel „erkölcsi írásai", Gellert, Schlegel, vagy Péczeli erkölcsi meséi és olyan „mulattató és gyönyörködtető írásokét", mint a korabeli költők versei, a különféle vígjátékok, szomorújátékok és anekdoták.

Kovács Ferenc javaslataihoz 1790-ben többen is hozzászól-

[93] L. *Kókay György*: Javaslatok a könyvolvasás népszerűsítésére 1789/1790-ből. OSzKÉ 1959. Bp., 1961. 292—301.

nak, a Mindenes Gyűjtemény hasábjain (az 1790. március 20-i és június 9-i számban névtelenül, az 1790. május 8-i és 12-i számban Bertits Ferenc pécs-egyházmegyei pap), támogatják és több vonatkozásban kiegészítik álláspontját, majd ő maga újabb cikksorozatban (az 1790. március 27-i, 31-i és április 3-i számban) foglalkozik a nép nevelésének szükségességével, s feltárja elmaradottságának történelmi és társadalmi okait is. Végül arra a konklúzióra jut, hogy a paraszti tömegek felemelésének legfontosabb feltétele a jobbágyság felszabadítása, amelyet ő a nemességtől vár.[94] E radikális követelmény persze nem valósulhatott meg még az 1790—91-es évek ellenállási hangulatában sem, s különösen nem a Martinovics-mozgalom bukása utáni szigorú elnyomás korában.

Az olvasmányok ellenőrzése a ferenci reakció idején

A felvilágosult írók, szerkesztők, a radikális polgári olvasókörök, az olvasókabinétek és a diáktársaságok közönségszervező tevékenységét az egyház fellépésén kívül már a jakobinus mozgalom leleplezése előtt akadályozta az államhatalom is, főként a cenzúra révén. A mozgalom felszámolása után az ellenőrzés megszigorodott, nemcsak az újból engedélyezett, de erősen korlátok közé szorított kölcsönkönyvtárakra és irodalmi diáktársaságokra terjedt ki, hanem az olvasási kultúra és a művelődés egész területére.

A szellemi életre nehezedő nyomasztó légkört jellemzik Csokonai sorai az 1798. január 23-án Széchényi Ferencnek írott levelében: „Alig serkentünk fel ama lomha álomból, melyben századokig aludtunk, s újra szunnyadozunk. Oda vagyon minden igyekezetünk, serénységünk ismét megszakadt. Imé alig jön ki esztendőnként egy-két valamit érő könyv, a typográfiák megint imádságos könyvekre s kalendáriumokra szorultak, teátrumunk a maga bölcsőjében megholt, az olva-

[94] Cikkének e részét a cenzúra teljesen törölte, kéziratban maradt fenn a Mindenes Gyűjteménynek az Országos Széchényi Könyvtár Hírlaptárában levő egyik példányába beragasztva. L. *Kókay:* I. m. 298—299.

sás a közönségben megcsökkent, legjobb literátoraink vagy meghaltak, vagy szerencsétlenségbe estek, a többiek elhallgattak, nincs aki őket serkentgetné."[95]

A reakciós udvari kultúrpolitika mindenfajta olvasmányba beleszólt. 1797-ben pl., amikor feljelentés érkezett a debreceni kollégium diákjai ellen forradalmi szellemű munkák olvasása miatt, rendelkezést adtak ki az iskoláknak a tanulók olvasmányainak szigorú ellenőrzésére. Egy 1802-ben kibocsátott királyi rendelet a könyvtárak számára büntetés terhe alatt írta elő, hogy „a vallás, erkölcs és állam számára veszélyes elveket" hirdető műveket, mint amilyenek Voltaire, Rousseau, Helvetius és mások írásai, bárkinek kiadják olvasásra. Az ilyen könyveket még az egyetemi tanárok is csak akkor kaphatták kézhez, ha „a vallás és az állam érdekeinek jó ügye védelmében", a bennük foglaltatott elvek cáfolata céljából volt rájuk szükségük. Ellenőrizték a külföldi hírlapokat is, 1804-től jegyzéket adtak ki azokról, amelyeket az országba beengedtek. Tiltott lapokat „csak magasabb állású, művelt és kifogástalan politikai magatartású egyének" olvashattak.

A megszigorított cenzúra igyekezett biztosítani, hogy újabb veszedelmes könyvek napvilágot ne lássanak és külföldről se kerüljenek be az országba, de arról is gondoskodott, hogy a II. József alatti viszonylag enyhébb ellenőrzés idején megjelentek se kerüljenek az olvasók kezébe. 1803-ban újracenzúráló bizottságot (Rezensurierungs-Kommission) állítottak fel, amely az 1791 előtt engedélyezett könyveket újból felülvizsgálva 2500-at betiltott belőlük. Katalógusukat megküldték a könyvkereskedőknek, akik ennek alapján kötelesek voltak bejelenteni, majd beszolgáltatni az így, utólagosan eltiltott könyveket. E könyvkereskedési bejelentések tanúsítják, hogy a legtöbb tiltott könyv az ország két akkori központjában: Pesten és Pozsonyban volt, kevesebbről érkezett bejelentés Győrből és Zágrábból. (Kassán is sok felvilágosult könyv lehetett, de a kassai kerület jegyzékei nem maradtak fenn.)

A jegyzékek továbbá nemcsak arról tanúskodnak, hogy

[95] Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Bp., 1922. II. 2.

mit tartott veszélyesnek a kormányzat, de arról is, hogy milyen könyvek iránt érdeklődött a polgárosodó magyar olvasóközönség. A francia felvilágosodás klasszikusait elsősorban Montesquieu, Voltaire és Rousseau képviseli, de műveik kevés példányban szerepelnek; a német klasszikusok közül Goethe munkáiból szintén nincs sok példány, de Schiller és Lessing drámái, valamint Wieland és más kortársak művei már gyakran előfordulnak. Igazán keresett a széles rétegeknek szóló felvilágosult tömegirodalom volt, mert a jozefinista Bécs és a korabeli Lipcse népszerű röpiratirodalma, antiklerikális pamfletjei és a szabadkőműves írások tömegesen szerepelnek. Eltiltottak babonás és misztikus írásokat, álmoskönyveket, de népkönyveket és regényeket is. 1807-ben rendeletet hoztak a könyvkereskedők kártalanításáról, s egyidejűleg megengedték nekik, hogy az újracenzúrázás során eltiltott, s még náluk levő munkákból „oly egyéneknek, akiknek nevelése, állása és jelleme biztosítékot nyújt, hogy azokkal nem élnek vissza", eladhassanak. Az ilyen vásárlóknak is írásban kellett azonban kötelezniök magukat, hogy a könyveket „saját egyedüli használatukra" vásárolták meg és, hogy azokat „senkinek sem engedik át".[96]

A reakciós hatalom ezen túlmenően is mindent megtett, hogy a felvilágosodás szellemét terjesztő műveket elvonja a közönségtől. Már 1802-ben kísérletet tett a magántulajdonban levő könyvek ellenőrzésére is: a hagyatékok felülvizsgálatát rendelte el, a bennük található tiltott munkák lefoglalása miatt. E szélsőséges rendelkezését azonban Magyarországon az uralkodó nemesi álláspont miatt, amely a magántulajdont sérthetetlennek tartotta, nem hirdették ki. A regények terjedése ellen több intézkedés is napvilágot látott, még 1825-ben is eltiltották az „olyan közönségesen románnak nevezett költött elbeszéléseket, melyek a tudományok művelését nem segítik elő, politikai vagy erkölcsi és vallási tekintetben viszont kifogásolhatók".

A cenzúra szigora, bár a reformkorban — különösen az 1840-es években — valamelyest enyhült, még ekkor is igyekezett útját állni minden veszedelmes külföldi mű bekerülé-

[96] *Sashegyi Oszkár*: I. m. 31—35.

sének az országba, s megakadályozta az ilyen munkák hazai megjelenését is. Továbbra is napvilágot látott a tiltott könyvek listája, s a rajta szereplő kiadványok engedély nélkül nem kerülhettek az olvasók kezébe. Felmerül a kérdés, hogy pl. Montesquieu s más külföldi felvilágosult írók alkotásai a felvilágosodás idején, továbbá az utópista-szocialista irodalom számos terméke s más tiltott olvasmányok a reformkorban, az ilyen szigorú ellenőrzés mellett, hogy juthattak be mégis Magyarországra a könyvkereskedők üzleteibe és — ahogy látni fogjuk — a különböző magánkönyvtárakba is ilyen meglehetősen nagy mennyiségben. S ugyanakkor bámulatos gyorsasággal! Hiszen pl. a neves belga statisztikus és természettudós, Quételet világhírű történetstatisztikai-társadalomtudományi munkája (*Sur l'homme et le développement de ses facultés, ou essai de physique sociale.* Bruxelles, 1835.) már megjelenése után egy esztendővel Pálkövi Antal történelemtanár tulajdonában van Sárospatakon, s ő érdeklődéssel olvassa, majd saját munkája (*Az emberi művelődés története.* Sárospatak, 1845.) megírásakor forrásmunkaként felhasználja.[97] Nyilván a korabeli cenzúra-hatóságot is nagyon érdekelte, hogy az üldözött művek milyen úton-módon jutottak át a határon; a rendelkezésünkre álló cenzúrai iratok, jelentések mégis e tekintetben a legbizonytalanabbak. A történeti, az irodalom-, könyv- és cenzúratörténeti szakirodalom elszórt adatai nyomán az alábbi kép bontakozik ki előttünk:

A cenzúra egyik fő célja már Mária Terézia idején „a veszélyes francia könyvek elleni küzdelem", a francia enciklopedisták művei ki voltak rekesztve a birodalom területéről. Van Swieten-nek, Mária Terézia felvilágosult miniszterének irányítása alatt azonban hamarosan a felvilágosodás szellemében kezd működni a Habsburg-állam cenzúraszervezete. Ő az, akinek hosszas kérése és sürgetése nyomán Montesquieu művei a jezsuiták minden tiltakozása ellenére behozatali engedélyt kaptak, s nem véletlen, hogy Magyarország területén a nemesség közt is olyan széles körben elterjedtek. Montesquieu-nek *A törvények szelleme* című művében ki-

[97] *R. Várkonyi Ágnes:* A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban. II. Bp., 1973. 46.

fejtett véleménye szerint ugyanis a nemesség a monarchia elengedhetetlen feltétele, nélküle a monarchia despotizmussá fajul.

II. József uralkodása alatt a cenzúra felvilágosult jellege tovább erősödik. Ő „a cenzúra céljául nem a felvilágosodás elleni harcot, hanem az államérdekek megóvását és az irodalmi élet tisztaságát tűzte ki" — ahogy ezt Sashegyi Oszkár *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800—1830* című művében (Bp., 1938.) megfogalmazta. Még a forradalom lapjának, a Moniteur-nek a postai szállítását is engedélyezte. A cenzúra liberalizmusára jellemző, hogy az 1781-i sajtórendelet kihirdetését követő két év alatt az egész Habsburg-birodalom területén mindössze 3—4 könyvet tiltottak el. Az I. Ferenc által 1803-ban felállított újracenzúráló bizottság, amelynek — ahogy láttuk — az volt a feladata, hogy a II. József uralkodása alatti enyhébb ellenőrzés idején megjelent és az országba bekerült könyveket kivonja a forgalomból, 2500 ilyen művet tiltott be. A bizottság katalógusában szereplő könyveket azonban csak a könyvkereskedőknek kellett beszolgáltatniok, jórészük viszont már korábban bekerült a különböző magánkönyvtárakba, s ott hozzáférhető volt az olvasók számára. 1807-ben az uralkodónak egy, a könyvkereskedők kártalanítását célzó rendelete szerint — ahogy erről korábban szintén szóltunk már — a recenzúráló hivatal által eltiltott könyvek eladását megengedték olyan megbízható egyének számára, akik azokkal nem élnek vissza. Ilyen módon újabb felvilágosult munkák kerültek magángyűjteményekbe.

II. Lipót és különösen I. Ferenc szigorú cenzúra-rendelkezéseinek kibocsátása után kevés tiltott könyv kerülhetett be legálisan az országba; illegálisan, csempészés révén azonban számos bejutott. Hozzájárult ehhez az a körülmény, hogy a magyar cenzúra és az osztrák nem egyezett teljesen egymással. Magyarországon a kancellária több osztrák cenzúra-utasítást nem vezetett be, ad acta tett, így pl. I. Ferenc egyik legszigorúbb, 1795-i cenzúra-rendelkezését is, arra hivatkozva, hogy nálunk a József-féle generális instrukció nem vesztette érvényét. A magyar cenzorok tehát eszerint jártak el, s ez valamelyest enyhítette a reakció szigorát. Másrészt a

magyar cenzúraszervezet meglehetősen provinciális volt, a cenzúrai utasítások csak nagy általánosságban megfogalmazottak, aminek következményeként sok függött az egyes cenzorok liberalizmusától, illetve önkényétől: pl. számos Ausztriában megtiltott művet átengedtek, más esetben viszont az ellenkezőjére is szolgáltattak példát. Még I. Ferenc első, a cenzúrát alaposan megszigorító 1793-i könyvrevízió-szabályzata is adott lehetőséget tiltott könyvek meghozatalára olyan „megbízható tudós férfiaknak", akik írásbeli nyilatkozatot tettek, hogy azokat másokkal nem ismertetik meg. A francia háborúk során Napóleon 1809-i másodszori bevonulása Bécsbe, s az osztrák cenzúrahivatal egyidejű megszüntetése, újabb lehetőséget adott a bécsi kiadóknak az addig tiltott könyvek megjelentetésére. Hogy e művek iránt milyen nagy volt a magyarországi érdeklődés, tanúsítja a rendőrminiszternek az 1810-i s a megszállás alatt megjelent könyveket tiltó rendelethez csatolt átirata a magyar kancellárhoz, amely többek közt azt mondja, hogy „a jelek szerint a kérdéses könyvek nagy részét Magyarországra és Erdélybe vitték".

Magánembereknek külföldi könyvek rendeléséhez helytartótanácsi engedélyre volt szükségük, de három évtized alatt mindössze 2—3 ilyen kérés érkezett a hivatalhoz. A befolyásos, magas rangú egyének, nemesek, másként oldották meg könyvigényük kielégítését. A külföldről hazatérők könyveit — különösen vesztegetés esetén — nem vizsgálták meg az előírások szerinti szigorral, a könyvkereskedők pedig jó külföldi kapcsolataik révén módot találtak e keresett és jól jövedelmező művek becsempészésére. Forgách Miklós gróf nevére pl. 1792-ben francia forradalmi műveket tartalmazó könyvszállítmány érkezett, amelynek kézbesítését a cenzúra meg is tiltotta. A gróf azonban tiltakozott a cenzori határozat ellen, arra hivatkozva, hogy a „romlott eszmék az ő lelkén már nem képesek gyökeret verni, minthogy ifjú korától megszokta a legkülönbözőbb könyveket olvasni". Tiltakozása eredményeként a helytartótanács elrendelte számára a könyvek kiszolgáltatását. Más könyvgyűjtőket a megyék fellépése mentett meg a felelősségre vonás alól. Szintén 1792-ben Laczkovics György pesti és Máriássy gömöri alispánok

nevére Hamburgból érkezett könyvcsomagokat foglalt le a cenzúra, amelyek Trenck Frigyes tiltott műveit tartalmazták. A helytartótanács a két megye hatóságait szólította fel megtorló intézkedésre, de azok a vádlottak mellé álltak. Más magyar előkelőségek számára a Bécsben székelő turini és luccai követek, tehát külföldi diplomaták segítettek eljuttatni d'Holbach *A természet rendszere* című munkáját. Mátyási József, aki gróf Teleki Józsefet 1792-ben titkárként kísérte el külföldi útjára, naplójában számol be róla, hogy azon vámhivatali tisztviselők, akiknek ura borravalót adott, magyarul megvesztegette őket, eltekintettek útipoggyászai átvizsgálásától.

Ismeretes a magyar és osztrák, illetve német könyvkereskedelem szoros családi és kollegiális, egyúttal üzleti kapcsolata a felvilágosodás idején és a reformkorban, lévén a hazai könyvkereskedők nagy többségükben német és osztrák eredetűek. Kölcsönös üzleti érdekeik révén szinte mindig megtalálták a módját, hogy a hatósági ellenőrzést kijátszva könyveket juttassanak át a határon, amelyek aztán bizalmas ismerősök tulajdonába kerültek, vagy nyilvános árusítás révén keltek el a könyvkereskedésekben. A hatóságok nem egy alkalommal koboztak el feljelentések alapján tiltott könyveket a magyarországi könyvüzletekben. Így lehetett pl. Kilián a szabadkőműves iratok főeladója Magyarországon. Akadt a könyvkereskedők közt olyan is, mint Strohmayer Ignác, aki az udvar ágenseként árulta az új francia vagy német könyveket, s nemegyszer jelentést küldött a hatóságoknak a nála tiltott könyveket vásárlók személyéről is. Táncsics Mihály írja *Életpályám* című művében: „... lehetetlen volt a fölött nem csodálkoznom, mennyire ügyesek, kitanultak a könyvárusok, hogy annyi száz meg ezer könyvet ki és be tudnak csempészni. Mindennek azonban természetes útja a vesztegetés, az önérdek." S valóban más reformkori magyar művek mellett neki is számos munkája jelenik meg külföldön úgy, hogy előzőleg a kéziratot is kicsempészik a könyvkereskedők, pl. *Népkönyv* című művét Schaiba pozsonyi könyvárus.

A könyvkereskedők mellett — nyilván a busás üzleti haszon miatt — más árukkal kereskedő személyek is vállalkoz-

nak tiltott könyvek szállítására. Egy Joseph Gaillard nevű csabai francia likőrgyáros pozsonyi kereskedő korában 1783-ban pl. Forgách László és Miklós grófoknak juttatott el tilos könyveket Párizsból, köztük pl. d'Holbach, Voltaire, Mirabeau műveit.

A magyar kancellária még az 1840-es években is nyomtatott jegyzékeket adott ki a legálisan, postai úton megrendelhető külföldi lapokról. A jegyzéken nem szereplő időszaki sajtótermékek járatásához külön helytartótanácsi engedélyre volt szükség. Az érdeklődő olvasók többsége azonban mellőzte az engedélykérést, egyenesen megrendelte, s a legtöbb esetben meg is kapta az újságot a külföldi kiadótól. Így fordulhatott elő, hogy nem egy pesti kávéházban szabadon lehetett olvasni a tiltott lapokat; a hatósági beavatkozás legfeljebb utólag történt meg.[98]

A hatósági rendelkezések, a legszigorúbb ellenőrzés, a kilátásba helyezett és kiszabott büntetések sem tudták tehát megakadályozni, hogy a felvilágosodás idején és a reformkorban tiltott sajtótermékek kerüljenek az országba. A magyar olvasóközönség kapcsolata így a reakció időszakában sem szakadt meg a külföldi irodalommal, s az olvasók száma — ha lassúbb ütemben is —, tovább emelkedett Martinovicsék köztársasági mozgalmának elfojtása után is. Igaz, hogy a felvilágosodáskori Magyarország lakosságának még csak kisebb része olvasott rendszeresen könyveket és lapokat, különösen magyar nyelvűeket. Jogos tehát részben az írók, szerkesztők, kiadók és könyvkereskedő[k] gyakori panasza is, amely szerint a közönség alacsony száma és érdektelensége az egyik oka, hogy a magyar irodalom lassan terjed, a könyvkiadás tengődik. Közönségünk azonban az 1770-es éveket követő mintegy fél évszázad alatt sokat gyarapodott számszerűleg, fejlődött az ízlése és érdeklődése, átalakult a társadalmi összetétele is. Az előző kor főrangú, egyházi és kisebb részben birtokos nemesi és nemesi-értelmiségi olvasói mellett most

[98] *Sashegyi Oszkár:* I. m. 1938.; *Ballagi Géza:* I. m.; *Eckhardt Sándor:* I. m.; *Mátyási József:* Ötvenkét jó napból mulatságos egy óra. Széphalom 1927. 51—88.; *Gárdonyi Albert:* I. m. Bp., 1930.; *Táncsics Mihály:* Életpályám. Bp., 1949.

újabb rétegekkel bővült a közönség: megszaporodott a köznemességnek az az iskolázott és művelődni vágyó része, amely hazafias kötelességének érezte az irodalom támogatását, különösen megnőtt a művelt nemesi, polgári és plebejus származású értelmiség, s intenzíven bekapcsolódott az olvasásba a diákság, de a nők és a városi polgárok egy kisebb része is. A reformkorban éppen e „középrendű": köznemesi, értelmiségi, polgári közönség fejlődött hatékonyan, s vált a fellendülő szépirodalom, közéleti, tudományos és szakirodalom egyre szilárdabb társadalmi bázisává.

Közönségszervezés és olvasóközönség a reformkorban

A reformkor mozgalmas közélete, irodalmi, tudományos és kulturális élete már kezdetben arra a fejlettebb és fogékonyabb közönségre támaszkodhatott, amely a felvilágosodás időszakában kialakult, s ezt a közönséget növelte számszerűen, de egyre jobban aktivizálta is s tette még érdeklődőbbé az irodalom minden ága iránt. A politikai élet és a művelődés demokratizálódása új rétegeket vont az olvasóközönség körébe. A megnövekvő politikai érdeklődés fellendítette a politikai publicisztikát és hírlapirodalmat, a tudományok és szépirodalom fejlődése a tudományos és irodalmi könyvkiadást, valamint a folyóirat-irodalmat. Azok a nyílt és heves viták a haladás és reakció hívei, illetve a reformeszmék képviselőinek különböző álláspontjai közt, amelyek a politikai, gazdasági és szellemi élet minden ágazatát átszőtték, élénk érdeklődést keltettek a közönségben, de intenzíven folyt a tudatos közönségszervezés is a „kiművelt emberfők" számának gyarapítása érdekében. A Széchenyi István kezdeményezte egyesületi élet szervezett keretet biztosított az olvasóközönség nevelésének is, a számos reformkori egyesület és társulás tagjai érdeklődését a tevékenységnek megfelelő irodalomra irányította, de keletkeztek — illetve új tartalommal telítődve tovább működtek — olyan egyesületek, intézmények is, amelyeknek elsődleges céljuk volt a közönségnevelés és a társadalom, a közönség igényeinek kielégítése.

Közönségünket a már az 1810-es években megélénkülő el-

lenállási küzdelem, amely az 1825-ös országgyűlés összehívásához vezetett, s a nyelvújítás győzelmét követő polgári írócsoport munkássága kimozdította abból az aléltságból, amelybe a Martinovics-mozgalom utáni reakció szorította. Első jelentékeny tudományos folyóiratunk, a Tudományos Gyűjtemény megindulása, az Aurora-kör megszervezése, Pest—Buda irodalmi központtá válása, Széchenyi fellépése és az Akadémia megalapítása, Vörösmarty *Zalán futásá*nak megjelenése felkelti a közönség érdeklődését a fővárosban, de vidéken is. Az 1825-i pozsonyi országgyűlés tagjai közt Nagy Pál az 1824-i Aurorából 70, az 1825-iből pedig 120 példányt tudott eladni. Bajza József Toldy Ferencnek írott levelei az 1820-as években megnövekedett érdeklődésről tanúskodnak a vidéki közönség körében is. 1822. szeptember 27-én még azt írja Hevesből, hogy „szeretnének a mi magyarjaink olvasni . . . , de . . . könyveket venni ma még nem módi; azoknál sem, akik olvasni szeretnek". 1829. június 4-én Turáról már az irodalom népszerűségéről számol be: „Nem hittem volna, hogy a magyar, s kivált falusi olvasók közt olly buzgók legyenek, mint a millyeneket ezen tájon tapasztaltam . . . A Kisfaludy, Kölcsey és Vörösmarty nevének egész vakulásig imádói. Figyelmeznek minden literatori mozgásokra . . . Csak 600 kellene ilyen olvasó, s dolgaink jól mennének."[1] Az 1820-as évek irodalmi élete tehát nemcsak új szellemű műveket teremtett, de közönséget is nevelt e polgárosodó irodalomnak. A közönség nemcsak az írók köteteit olvasta, de az Aurora mellett a többi irodalmi évkönyvet, pl. a Hébét és az Aspasiát is, valamint a folyóiratokat, a Tudományos Gyűjtemény mellett a Felsőmagyarországi Minervát, az Élet és Literaturát és a Musariont. E lapok és évkönyvek olvasóinak száma még eléggé alacsony volt ugyan, de e szűkebb közönség ízlésének fejlettségére vall, hogy szívesen fogadta már esztétikai, kritikai és egyéb elméleti problémákkal foglalkozó írásaikat is.

A romantika költészete még a múlt dicső példájával és a jelen közönyét ostorozva akarja a nemességet tettekre buzdítani, az 1830-as és az 1840-es éveké azonban már közéleti

[1] L. *Waldapfel József:* I. m. 301.

költészet, amely a reformeszméket népszerűsítve mozgósítja és neveli a közönséget, nemeseket és nem-nemeseket egyaránt, nemzeti és társadalmi feladataikra. Vörösmartyt már az egész nemesi és polgári nemzet a maga költőjének tekinti, olvassa és magáénak vallja műveit. Nemcsak a közéleti kérdésekkel foglalkozó munkáit, hanem az olyan lírai, mélyebb emberi, filozófiai tartalmúakat is, mint a *Csongor és Tünde*, amelyről közvetlenül megjelenése után, 1830. november 20-án sajnálkozva írja Helmeczy Mihály a pozsonyi országgyűlésről, hogy mindössze 100 példány volt belőle nála, „itt pedig legalább hatszáz kell még most is — sőt országgyűlés elein ezer is kevés".[2] Petőfi mint népköltő a plebejus rétegekhez is szól, őket is a haza egyenrangú polgárainak tekintve száll síkra az érdekeikért; maga írja, hogy egyik versét a nép népdalként énekelte. Ugyanakkor világirodalmi színvonalú költészetét mind politikai tartalma, mind művészi szintre emelt népi nyelve miatt nemcsak a köznép, hanem a nemesi és polgári közönség is olvassa.

A költészetnél is jelentékenyebb a prózai műfajok — az ekkor születő magyar regény és a rövidebb elbeszélések — közönségnevelő szerepe. Jósika Miklós regényei különösen népszerűek mind a nemesi, mind a polgári olvasók körében, de Eötvös műveit is sokan olvassák; az ő regényeinek közéleti hatása Jósikáéinál is nagyobb, politikai aktualitásuk révén állásfoglalásra késztetik az olvasókat. Az új magyar regényeket a hazai német polgárság is megismeri. Egy része kezd már magyarosodni, s a magyar olvasóközönség táborát növeli, a többiek számára a pesti német kiadók németre fordítva adják ki e munkákat: Jósika összegyűjtött műveinek német kiadása pl. megelőzte a magyart és Eötvöstől *A falu jegyzője* is előbb jelent meg németül, mint magyarul.[3] Főként a városi közönség kedveli azokat az életképeket, amelyek a fővárosi élet egy-egy jellegzetes helyzetét vagy típusát örökítik meg, mint Nagy Ignác, Kuthy Lajos, Garay János és mások írásai.

[2] Ua. 303.

[3] *Farkas Gyula:* Író és olvasó a XIX. században. In: Magyar Művelődéstörténet. V. Szerk. Domanovszky Sándor, Szentpétery Imre stb. Bp., 1943. 377.

Elsősorban a műveltebb közönség érdeklődését keltették fel — és egyben ízlését is fejlesztették — a reformkori irodalmi viták és az a kritikai szellem, amely a művek megítélésében érvényesült. Bajza József vagy Erdélyi János kritikai magatartása és munkássága a polgári irodalom érdekében még főként a szakmabelieket (írókat, tudósokat, szerkesztőket, kritikusokat) érintette, de az 1840-es évek vitái a népiesség kérdése vagy éppen Petőfi költészete körül már szélesebb rétegek figyelmét magukra vonták.

A vitacikkek és kritikák az irodalmi és kritikai lapok hasábjain (pl. Kritikai Lapok, Athenaeum, Szépirodalmi Szemle) láttak napvilágot, de a szélesebb közönség szervezése terén nagyobb szerepük volt az 1830-as és 1840-es évek *divatlapjai*nak. Ezeket az elsősorban irodalmi közleményeket (verseket, elbeszéléseket, tárcákat, színi- és könyvbírálatokat stb.) tartalmazó lapokat országszerte sokan olvasták, s divatképeik révén különösen nagy vonzóerőt gyakorltak a nőkre. A nőket is olvasóvá nevelni kívánó olyan XVIII. század végi törekvések után, mint amilyen Péczeli Józsefé volt a komáromi Mindenes Gyűjtemény, valamint Kármán Józsefé az Uránia című lap kiadásával, a reformkori divatlapok értek el igazán komoly eredményeket az irodalom terjesztésében a hölgyközönség körében. Már a 30-as években megjelenőknek (Regélő, Rajzolatok) is jelentékeny a szerepük a női olvasóközönség gyarapítása és nevelése terén. A hölgyeknek, mint a leendő nemzedék nevelőinek bevonása a közéletbe és a művelődésbe a reformkor egyik fontos törekvése. Széchenyi István a *Hitelt* „honnunk szebblelkű asszonyainak" ajánlja, Vörösmarty a nemzeti kötelességükről megfeledkező nőket ostorozza *Az úri hölgyhöz* című versében, s számos más korabeli írás is a hölgyközönség nevelésének szükségességét hangsúlyozza, vagy a nőket marasztalja el a magyar irodalom iránti közömbösségük miatt. Vahot Imre az 1840-es évek divatlapszerkesztője is így ír még: „... nagy örömzajt kell támasztanunk amiatt, hogy egynémely magyar regénynek 2—3000 vevője van, míg köztünk a külföldi regényekből 20—30 000 példány is elkél... A divatlap szerkesztő fennen dicsekszik ha 1000-ig fel bírja vinni előfizetői számát, míg egy-

némely magyarhoni német divatlapnak annyi előfizetője van, mint összesen a három magyarnak. — És ez nagyobbára onnét van, mert a magyar nőnem valódilag nem felel meg hivatásának . . .”[4] Pedig a magyar női közönség éppen a divatlapok olvasása révén fokozatosan növekszik. Már az 1833 és 1841 között megjelenő Regélő 700 megrendelőjéből is 200 nő volt, az 1840-es évek három divatlapjának pedig tovább gyarapodott a közönsége: Garay János Regélő Pesti Divatlapjának, majd a folytatásaként kiadott nemzeti, demokratikus szellemű Vahot-féle Pesti Divatlapnak 1200 felett volt az előfizetője, a konzervatív-arisztokratikus Honderünek 700-nál valamivel több, Frankenburg Adolf Életképek című divatlapját pedig kezdetben 1200-an, majd miután a Tízek Társasága vette át és Jókai szerkesztette 1500-an járatták.[5] Az 1840-es évek divatlapjai nemcsak az irodalomnak neveltek olvasókat, hanem belekapcsolódtak a politikai mozgalmakba is, sőt egy-egy politikai irányt képviseltek. A Kossuth politikáját támogató Pesti Divatlap olvasói elsősorban a liberális-demokrata köznemesség soraiból kerültek ki, a Honderüt a konzervatív főnemesség és köznemesség olvasta, az Életképeket pedig a radikális-demokrata nemesi értelmiségi és polgári rétegek, férfiak és nők egyaránt. A magyar divatlapok kezdték elhódítani a korábban nagyon népszerű hazai német divatlapok olvasóinak egy részét is, így a nők körében végzett olvasónevelés mellett nagy az érdemük a főváros német polgárainak magyarosítása terén is. Népszerűségükre jellemző, hogy még az 1840-es években is — amikor a kiélező-dő politikai helyzet a közéleti kérdéseket tárgyaló publicisztikát és a hírlapirodalmat állította az érdeklődés középpontjába — tudták emelni olvasóik számát.[6]

A reformkori időszaki sajótermékek, köztük a divatlapok is, fontos feladatuknak tartották az olvasás propagálását, s

[4] *Vahot Imre:* A magyar nőnem hivatása. Pesti Divatlap 1846. ápr. 2. 261—264.

[5] *Bisztray Gyula:* Folyóirataink példányszáma és olvasóközönsége az 1840-es és 50-es években. MKszle 1967. 177—183.

[6] *T. Erdélyi Ilona:* Irodalom és közönség a reformkorban. Regélő Pesti Divatlap. Bp., 1970. 247. + 7 tábla; *Tamás Anna:* Az Életképek (1846—1848). Bp., 1970. 222.

különösen gyakran idézték példaként olvasóik elé a nyugat-európai polgári államokat, mint amelyekben magas szintet ért már el a közműveltség színvonala, nem utolsósorban időszaki sajtótermékek és jó hasznos könyvek forgatása révén. Egyetlen lap, a Regélő című divatlap melléklapja, a Honművész néhány, az 1830-as években megjelent írásával illusztráljuk e külföldi példákra hivatkozó közönségnevelő, olvasásra buzdító tudatos propagandatevékenységet.

A lap 1834. március 30-i 26. számában *Könyves társaság* címen jelent meg tudósítás arról, hogy az Amerikai Egyesült Államok területén és Angliában egyre szaporodnak az ún. könyves társaságok. „Ezek könyveket osztogatnak ki a dolgozó nép számára, melly ez által ízlésben, csinosodásban és tudományban sokat nyer. A dolgozók már néhol magok is alkottak illy társaságokat, hogy egyesülve könyveket vegyenek. Vannak ily egyesületek Leedsben, Glasgowban, s több más helyeken, és a kiadások a haszonra nézve, melly általok a népre árad, mód nélkül csekélyek. — Szép példa embertársainkról a setétség hályogát levenni... Csak a felvilágosodott polgár lehet jó hazafi, bár mit mondjanak mások; de csak az igazán s nem félszegen felvilágosodott; mert csak amattól s nem emettől várhatni, hogy tetteit honjának boldogítására s a szent békességnek megőrzésére fogja irányozni." Látni fogjuk, hogy 1834-ben már jó néhány kaszinó, társalkodóegylet, ovasótársaság működik hasonló céllal Magyarországon és Erdélyben is, de ezeket a „közrend" köréből s a polgárságból kikerülők alkotják elsősorban, s nem azok a kétkezi dolgozók, akikről írásában a Honművész cikkírója szólt.

A lap 1835. január 18-i 6. számában *Nyilvános olvasó-tár* címen francia példára hívja fel a figyelmet. Ezt az olvasótárt néhány éve alapították Párizsban, s „több tekintetből kellemes és hasznos lehet a frantzia fővárosba jött számos idegenre nézve. Ezen olvasóterem »libraire des étrangers« cím alatt... a Parisba jött legkitűnőbb idegeneknek gyűlő helye. Találtatik ott több mint 400 folyóirat (mellyek közül 140 angol) politikai és tudományos tartalmú, mellyek Europa, Ázsia és Amerika szülöttjei. Minden újabb frantzia könyvek, valamint angol, német s más országok legfontosabb munkái

is naponként szaporítják az ottani szép és számos könyvtárt . . .” Megemlítjük e helyen, s később bővebben is szólunk róla, hogy Széchenyi István is a pesti Nemzeti Casino egyik feladatának tekintette, hogy a külföldieket Pestre csalogassa. A fővárost felkereső külföldi nevezetességek közül nem egy valóban meg is látogatta a kaszinót és elismeréssel nyilatkozott róla: pl. H. Ch. Andersen, a híres dán meseíró vagy R. T. Claridge angol író.

A Honművész 1836. augusztus 4-i 62. számában *Olvasó szobák Párizsban* címmel megint csak a franciák olvasási kultúráját állítja példaképül a hazai olvasók elé, s beszámol róla, hogy az olvasószobák milyen változatos típusai találhatók a francia fővárosban. „E városban mindenki olvas; s habár az alsó néposztálynál az írás mestersége jól alant áll is, az olvasás még is sokkal terjedtebb, mint Napoleon idejében volt” — kezdődik a közlemény. „Mindegyik kapus (portás) kifejti az urának beadott újságokat előbb könnyű tokjából, hogy lássa, mi történik a világban; míg a cabriolet-kocsis urára vár, addig kezében könyvet forgat, s a játékszínben felvonásközök alatt annyi újságot látni a földszinti publicum kezeiben, hogy az egész földszinti hely férjfi-chorusnak nézetetthetnék, melly valami óriási hangversenyhez készül. Sőt a lármás nyilvános kertekben is mindenütt újságok olvastatnak . . . Kinek-kinek meg van a maga kedvencz hírlapja reggelije mellett, hacsak szerét teheti, annyira, hogy az egész literatúrát elemésztéssel látszik már fenyegetni a napi sajtó.

Innét az olvasó szobák sokaknak, kik nem tartózkodnak Parisban maradandólag, vagy nincs elég pénzük valamelly drága hírlapot járathatni, igen ohajtott intézet. Számuk ezen olvasó szabáknak felette nagy . . .” Minden társadalmi réteg megtalálhatja Párizsban a maga olvasószobáját s többségük egyúttal kölcsönkönyvtárként is működik.

A Honművész 1839. április 28-i 34. száma *Utazó könyvtárak* címen már a jóval későbbi vádorkönyvtárak korai őseiről is tájékoztatja a reformkori olvasókat. A közlemény szerint „Haddington skót grófságban következő intézmény, melly figyelmet érdemel, s franczia országban (mint mondják) utánzásra talált, kapott lábra. Bizonyos helyen mintegy 50, főleg vallásos, erkölcsi, történeti élet- s népleírású tartal-

mú kötetekből álló könyvtáracska nyittatik. Ez két évig marad azon helyen, utána más jő, s így tovább. A grófság egész népességének számára hatvan illy könyvtár van folyamatban; az egész tehát 3000 kötetből áll...” Hazánkban a reformkorban, s még utána jó ideig nem valósult meg a skót példa alapján propagált vándorkönyvtár intézménye.

Amíg a Honművész eddig ismertetett közleményei elsődlegesen propagandisztikus céllal láttak napvilágot, s a külföldi példák követésére igyekeztek a hazai társadalmi és kulturális élet vezetőit buzdítani, addig az utolsóként idézendő *Franczia országi könyvtárak* című cikke (Honművész 1840. január 5. 2. sz.) kritikus élű: „Franczia ország 86 megyéjében csak 195 városnak van könyvtára, mellyekben, Parist ide nem számítva, nincs több 2 600 000 könyvnél, s így 15 egyénre esik egy könyv. — Parisban öt nyilvános könyvtár van 1 370 000 kötettel. Eszerint Europa legműveltebb tartományának még 822 városa van 3000—18 000 lakost számláló, mellyekben nyilvános könyvtár nincs.”

A hazai könyvtárügy helyzete nem volt kedvezőbb, sőt rosszabb volt az 1840-es franciaországiénál. Így e közlemény áttételesen egyben kritika is az ország könyvtári állapotáról, s ugyanakkor az előzőkben idézettekkel együtt buzdítás a haladásra, az előmenetelre.[7]

A reformkori közéleti érdeklődés felkeltésében, amelynek a politikai irodalom és a sajtó iránti olvasói tájékozódás lesz egyik eredménye, Széchenyi István fellépésének és munkásságának van döntő szerepe. Már *Hitel* című műve felkavarta az egész társadalmat: „oly szellemi mozgalmat, oly élénk eszmeharcokat, mint ez, soha könyv még nem támasztott a magyar világban” — írja róla Horváth Mihály, a jeles kortárs-történetíró.[8] 1830 legelején jelent meg első alkalommal, s óriási népszerűségének jele, hogy az év végéig 3 magyar és 3 német nyelvű kiadása látott napvilágot. A régi nemesi sérelmi politika hívei és a reformok képviselői egyaránt kéz-

[7] *L. Fülöp Géza:* Olvasásra buzdítás a reformkori sajtóban. MKszle 1975. 181—182.

[8] *Horváth Mihály:* Huszonöt év Magyarország történetéből. Genf, 1864. I. 207.

ről kézre adták, olvasták és vitatták, Széchenyi eszméi az ország minden rendű-rangú lakosait érintették, hatásuk alól senki sem vonhatta ki magát. „Ha az ember azon korban akár a főarisztokrácia palotáiban, akár a falusi nemesség társalgási köreiben megjelent, alig hallhatott egyebet, mint a »Hitel« s annak reformeszméi felett folyt vitatásokat. A vitatkozásnak rendesen hamar felgyulladt hevében az öregebb urak, a hatalom emberei, a megyei tekintélyek... majdnem kivétel nélkül legszenvedélyesebb módon keltek ki e »veszedelmes könyv« ellen, míg az ifjabb nemzedék... amazok ellenében hasonló hévvel pártolá a reformátort és eszméit" — számol be a könyv nagy társadalmi hatásáról ugyancsak Horváth Mihály.[9] Arról is van értesülésünk, hogy a konzervatívok nemcsak gyalázták, de több helyütt meg is égették a *Hitelt*, mint amely a nemzet becsületét és jó hírnevét sérti.

Tovább növelte a közéleti irodalom iránt érdeklődő olvasók számát az a vita, amely a *Hitel* körül kibontakozott. Dessewffy József ellene írt *Taglalata*, a számos mellette vagy ellene érvelő röpirat, majd Széchenyi ellenfelei álláspontját megsemmisítő válasza, a *Világ*, s ezt követő műve, a *Stadium* is a *Hitel*hez hasonló érdeklődést keltett a közvéleményben. Ez az érdeklődés a reformkori küzdelmek élesedésével tovább fokozódik: Wesselényi Miklós *Balítéletek* című műve, Kossuth Lajos két kéziratos lapja: az Országgyűlési Tudósítások, majd a Törvényhatósági Tudósítások s különösen a szerkesztésében megjelenő Pesti Hírlap — amely 5000 feletti előfizetőjével felülmúlta a többi korabeli újság együttes olvasóinak számát — olyan új olvasórétegeket mozgósít, amelyek a liberális nemesi ellenzék Széchenyiénél radikálisabb reformpolitikáját vallják magukénak. Az ellenzéki erők megoszlása s a különböző ellenzéki álláspontok ütközése —, amelynek első széles körben ható megnyilvánulása Széchenyi és Kossuth nyilvános vitája volt a Pesti Hírlapot támadó *Kelet népe*, majd a reá adott kossuthi *Felelet*, s a körülöttük keletkező röpiratirodalom kapcsán — a Kossuth mögé felsorakozott liberális-demokrata köznemesi, polgári és értelmiségi közönség politikai érdeklődését fokozta. Az 1840-es

[9] Ua. I. 210.

évek elején sokan — főként konzervatív részről — a politika iránti túlzott érdeklődésben látják a komolyabb szépirodalom és a tudományos művek lassú terjedésének az okát is. Orosz László, a konzervatív Hírnökben „politikai kórságról" beszél. „Jelenleg hazánkban mindenki csak hanyagon olvas mindent, mi nem politika" — írja.[10] Hasonlóan nyilatkozik Döme Károly is az Athenaeumban: „Midőn halljuk, hogy némely politikai lapjainknak majd 4000 előfizetője van, hogy gr. Széchenyi legújabb munkájának (a *Kelet népé*nek — F. G.) 1000 példánya egypár hét alatt elkelt, hogy Jósika regényeinek néhánya második kiadást ért, örömmel telve azon édes hiedelemnek engedjük át magunkat, hogy értelmileg nagy haladásokat teszünk, ami némi részben igaz is, de aki közelebbről ismeretes a dologgal, tudja, hogy tán csak politikai ismeretekben kezdünk némileg haladni, ... a tudományszeretet napról napra kevesebbek sajátja. A mulatozás, idő ölés miatt olvasók száma nevekedik szemlátomást, a tudománykedvellőké fogy ..."[11] A politikai-publicisztikai irodalom olvasottsága ténylegesen kiemelkedő ekkor, a politikai lapok olvasóközönsége például kiterjed a társadalom minden rétegére. Wesselényi Miklós *Balítéletek* című munkájában már 1833-ban megállapította, hogy az újságok az emberek elsőrendű szükségletévé váltak, s ez a megállapítása még inkább érvényes az 1840-es évekre. A konzervatív lapoknak ugyanúgy megvan a maguk olvasóközönségük, mint a reformokat hirdetőknek, s a köznép, a parasztság számára is jelenik már meg újság: az első magyar néplap, a Vasárnapi Újság Erdélyben 1834 és 1848 közt Brassai Sámuel szerkesztésében a „szegény sorsú és kevésbbé művelt nép" felvilágosítására; de a jobbágyság egy része Kossuth Törvényhatósági Tudósításait, majd vezércikkeit is olvassa a Pesti Hírlapban és különösen a Hetilapban, az Iparegyesület folyóiratában (sok helyen a jegyzők és tanítók olvassák fel neki). A politikai irodalom azonban nem a szépirodalom és a tudományos mű-

[10] *Orosz László:* Szemle a szépirodalom mezején. Hírnök 1842. jan. 3.

[11] *Döme Károly:* A magyar olvasók 1841-ben. Athenaeum 1841. II. 24. sz. 381—383. hasáb.

vek olvasóit hódítja el elsősorban, hanem éppen aktualitása révén olyan közönsége is van, amely a komolyabb irodalom, tudomány és szakirodalom befogadására még nem elég érett, de e rétegek gyakran a lapok olvasásán keresztül fejlődnek könyvolvasókká is. Megvan azonban a szűkebb olvasóközönsége a tudományos irodalomnak, a szakmai és ismeretterjesztő munkáknak is. Az Akadémia 1830-ban meginduló tevékenysége s a tudományos élet fejlődése, továbbá az egymás után gyors ütemben alakuló tudományos, gazdasági és társadalmi egyesületek és szervezetek munkássága létrehoz egy olyan tudós és értelmiségi szakemberréteget, amely olvasója a külföldi és hazai szakirodalomnak, sőt szélesebb rétegek körében is igyekszik azt népszerűsíteni. Szinte a társadalom egészére kiterjed a Széchenyi kezdeményezte kaszinók, olvasóegyesületek, társalkodó egyletek sokoldalú tevékenysége, amelynek fontos része a műveltség minden ágának terjesztése: a szépirodalmi, politikai, tudományos és szakmunkák, a folyóiratok és hírlapok olvastatása az ország minden részében, s minden rendű-rangú emberrel.

Kaszinók, társalkodó egyletek, olvasóegyesületek

Széchenyi István külföldi útja során ismerkedett meg az angol egyesületek és klubok nagy társadalmi és művelődési jelentőségével. Felismerte, hogy a polgári Anglia magas fokú civilizáltsága és műveltsége nem az angol kormány vagy egyesek, hanem a közös célokért együtt fáradozó egyesületek munkásságának az eredménye. Ezért akarta a hazai szétdarabolt erőket is a közhaszon érdekében egyesíteni. „Honunk felemelkedése végett az erők egyesülését legfontosabbnak tartám minden időben . . .", mert „Sok nagy erő; Kevés vagy Egy ellenben csak igen kis erő, hanem azon sok is csak úgy nagy erő, ha közösen dolgozik egy célra" — írja a *Világ*ban,[12] de hasonlóan nyilatkozik számos más munkájában is.

Tulajdonképpen ezért alapított kaszinót barátjával, Károlyi Györggyel már az 1825—27-i országgyűlés idején Po-

[12] *Széchenyi István:* Világ. Pest, 1831. 321.

zsonyban s ezt az országgyűlés befejezése után Pestre helyezte át. A kaszinót s általában az egyesületeket — ahogy a *Világ*ban is írja Dessewffynek válaszolva — „korántsem mint *Célokat*", hanem mint „célhoz vezető *Eszközöket*" tekinti, ahol a társadalom különböző rétegei egymással találkozva „eszmesúrlódás" és a „vetélkedési ösztön" fejlődése, azaz vitatkozások, továbbá művelt és kellemes társalgás és szórakozás, valamint hazai és külföldi lapok és könyvek olvasása és megbeszélése révén művelik magukat, közös véleményt formálva együttes cselekvésre, a politikai és közszereplésre készülnek fel, s kifejlesztik a polgári társasélet művelt formáit.[13] Széchenyi e céljának felelt meg sok vonatkozásban már a pozsonyi kaszinó is, amelyről így írt Komáromy István Abaúj vármegyei követ egy 1825 novemberében kelt levelében: „Itt akár pipálhat, diskurálhat, mindenféle újságokat olvashat, ha soká akar mulatni, mindenkor kész vacsorához ülhet akárki, egyszóval ezek az urak mindent elkövetnek, hogy náluk magát minden becsületes ember, minden megszorítás nélkül a legbarátságosabban mulathassa."[14]

A Pesti Kaszinó (1830-tól Nemzeti Kaszinó) megalakulásakor, 1827. június 14-én 175 részvényes tag előtt Széchenyi azzal indokolja a kaszinó felállításának szükségességét, „hogy hazánkban is legyen egy olyan megkülönböztetett díszes összegyülekező hely, melyben főbb és előkelőbb és jobb nevelésűek, eszes, értelmes férjfiak, a társasági rendnek mindenik osztályából egymással vagy barátságos beszélgetés végett találkozzanak, vagy többféle politikai újságokat, s hasznos gazdasági, tudományos, művészi hónapos-írásokat olvashassanak, magukat pedig üres óráikban illendően mulathassák".[15]

[13] Széchenyi a Világban — Dessewffy József Taglalatára válaszolva és vele vitatkozva — hosszan és részletekbe menően elemzi és fejtegeti az egyesületek és kaszinók szükségességét és hasznát, beszámol a Pesti Kaszinó addigi működéséről és eredményeiről is. L. *Széchenyi István:* I. m. 312—471.

[14] Idézi *Széchényi Viktor:* Széchenyi István és a Nemzeti Casino. Bp., 1941. 9.

[15] Idézi *Ilk Mihály:* A Nemzeti Casino százéves története. 1827—1926. Bp., 1927. 8—9.

A kaszinó — bár a tagság jó része a főrangúak köréből került ki — nem volt tehát zártkörű intézmény. A különböző társadalmi osztályok képviselői találkozhattak itt, s cserélhették ki véleményeiket — Széchenyi szándéka szerint, aki már nem azonosította a nemzetet a nemességgel, hanem a haza minden lakóját beleértette a nemzet fogalmába. Ő amellett, hogy az addig többnyire külföldön tartózkodó főurak jó részét sikerült a kaszinó révén Pestre csalogatnia, a kaszinót az értelmiség legjobb képviselőinek is otthonául szánta, s éppen ő maga ajánlotta felvételre — a pesti polgárság tekintélyes tagjai mellett — az irodalmi élet számos kiválóságát már 1830 júniusában.[16] Így régi történelmi nevek (gr. Széchenyi István, gr. Károlyi Lajos, gr. Keglevich Gábor, gr. Dessewffy Aurél, gr. Teleki József, báró Jósika Miklós, báró Orczy László, báró Podmaniczky Károly, báró Wesselényi Miklós stb.) mellett kormányszéki, megyei, városi és bírósági tisztviselők, táblabírák és ügyvédek, kereskedők és gyógyszerészek, orvosok, tudósok, írók és művészek (pl. Bajza József, Bugát Pál, Csapó Dániel, Döbrentei Gábor, Egressy Gábor, Erdélyi János, Fáy András, Helmeczy Mihály, Hild József, Kisfaludy Károly, Lukács Móric, Marczibányi Márton, Pákh Albert, Rosty Albert, Szalay László, Szögyény László, Toldy Ferenc, Tóth Lőrinc, Vörösmarty Mihály stb.) nevével is találkozunk a kaszinó tagjai sorában. Pregárd János gyógyszerész pl. hat éven át egyik igazgatója volt a kaszinónak. A kaszinó így az ország társadalmi és szellemi előkelőségeit tömörítette, s hozzájárult a feudális kötöttségek lazításához. R. T. Claridge angol szerző is felfigyelt erre és *A Guide down the Danube* című híres munkájában (London, 1837.) megírta, hogy „a pesti kaszinó őt a londoni klubokra emlékezteti, de nem olyan exclusív, mint azok".[17] Az angol író persze arról nem tudhatott, hogy az arisztokrata tagság egy része — az alapító szándékától eltérően — nem fogadta szívesen a kaszinó író- vagy művésztagjait; Egressy Gábort például való-

[16] *Mályusz Elemér:* A reformkor nemzedéke. Sz. 1923. 64.; *Waldapfel József:* I. m. 347.

[17] L. *Tábori Kornél:* Széchenyi István, az első magyar klubb-alapító. Ország-Világ 1925. 27. sz. 223.

sággal kinézték a maguk köréből. Az általuk okozott fagyos légkör is egyik ösztönzője és tényezője volt a pesti írók és értelmiségiek egyesülete, a Nemzeti Kör megalakulásának, ahol fesztelenül érezhették magukat, szabadon társaloghattak és szórakozhattak.[18]

1840-ben a kaszinói tagok száma már majdnem 500, 1847-ben pedig 574 volt, szinte valamennyien a reformeszmék képviselői. Az 1830—1840-es években — bár Széchenyi több ízben is hangoztatta a kaszinó politikamentes jellegét — a kaszinóban szervezkedett és tárgyalta meg teendőit a főrendi ellenzék, sőt az 1840-es években Kossuth hívei is szép számmal vannak már a tagok közt. Széchenyi, részben a hatóságok beavatkozásától, részben a kossuthi eszmék terjedésétől félve, 1845-ben szükségesnek tartja az alapszabályok kiegészítését a következőkkel: „hogy ezen eredeti rendeltetésének annál inkább megfelelhessen az intézet, és nemcsak minden osztályú, hanem minden állású is legkisebb korlátozás nélkül résztvehessen abban, a casinói egyesület semmiféle politikai színre mutatható lépést vagy határozatot nem teend, mely a végrehajtó hatalom rendeleteivel összeütközésbe jöhetne".[19] Az alapító félelme ténylegesen indokolt, mert Sedlnitzky bécsi rendőrminiszter — ahogy már a pozsonyi kaszinót — a pestit is kezdettől fogva figyelteti, s hamarosan az alakulás után azt a jelentést kapja Steinbach Ferenctől, a kancellária jogügyi tanácsosától, hogy „a Széchenyi által hangoztatott célok csak leplezése a valódi célnak, amely: a nemzeti szellemet a kormány ellen felháborítani".[20]

A kaszinó számos lapot járatott; már kezdetben 18-at, 6 hazai és 12 külföldi újságot és folyóiratot olvashattak ott a tagok. Könyvtárát egyik könyvtárosa, Pákh Albert „a Ca-

[18] L. *Dezsényi Béla:* A Nemzeti Kör a negyvenes évek irodalmi és hírlapi mozgalmaiban. ItK 1953. 163—204. — A Nemzeti Kör is járatta a kor több folyóiratát, amelyek helyiségében tagjai rendelkezésére álltak, s rendelkezett kisebb könyvtárral is, amely elsősorban a tagjai közé tartozó írók adományaiból keletkezett; ők megjelenő műveik egy-egy példányát tiszteletpéldányként ajándékozták a Körnek. A Nemzeti Körből kivált tagok alkotta konzervatív Gyüldének szintén volt saját könyvtára.

[19] Idézi *Széchényi Viktor:* I. m. 19.

[20] Ua. 13.

sino egyik főkincsének" nevezi. A nagy értékű gyűjtemény gyarapításán és szakszerű kezelésén kezdetben tekintélyes tudósok (Antal Mihály, Szalay László, Tóth Lőrinc és Toldy Ferenc, valamennyien az Akadémia tagjai), fáradoztak.[21] Az említett angol író, R. T. Claridge az 1830-as években már „a legkiválóbb angol könyveket" megtalálta a kaszinóban. H. Ch. Andersen, a világhírű dán meseíró 1842-ben elragadtatással nyilatkozott róla: „ez valóban nagyszabású, kitűnően ellátva könyvekkel és napilapokkal. Az idegent leginkább az ország nyelvén írt, különféle újságok és folyóiratok sokasága érdekli" — írja Pest-Buda leírása során a Nemzeti Kaszinóról. A könyvtárat Toldy Ferenc is úgy jellemzi, mint amely „az új kor legválogatottabb munkáit foglalja magában, s minden által használtathatik, ki valamelly választottsági tagtól bilétet kap".[22] A könyvtár alapját maga Széchenyi vetette meg, amikor 1827-ben 338 kötetből álló gyűjteményt adományozot az intézménynek.[23] Felhívására más tagok is további

[21] *Csontos János:* Emlékirat a Nemzeti Casino könyvtáráról. MKszle 1887. 117—130.

[22] L. H. Ch. Andersen dán meseköltő és író leírása a fővárosról. = Források Budapest múltjából. I. Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez. 1686—1873. Szerk. *Bácskai Vera.* Bp., 1971. 66. — Andersen szinte egész Európát beutazta, s így jutott el Magyarországra. Az országról szóló leírása keretében rendkívül eleven képet fest a fejlődő Pest-Buda életéről, kulturális életéről is. Megírja többek közt, hogy a „legjelentősebb és leghíresebb költőnek Jósikát mondják, különösen Csehek Magyarországon című regényét dicsérik". Szól Széchenyiről, akinek a lovakról írt könyve dán fordításban is megjelent, s akinek érdemeiről a magyarok rajongással beszélnek, s „mint legérdekesebb művét, a Hitelt emlegetik". Széchenyi képét minden könyvkereskedés kirakatában látta. — L. még *Toldy Ferenc:* Buda és Pest. 1800. 1833. 1850. Aurora. Alapítá Kisfaludy Károly, folytatja Bajza. 1834. 268.

[23] *Bártfai Szabó László:* Gróf Széchenyi István könyvtára. Bp., 1923. — Széchenyi már külföldi útjain számos könyvet vásárolt, ezeket Bécsben, Cenken vagy Sopronban helyezte el. Atyja halála után saját tankönyveiből, katonai szakmunkákból, de főleg szépirodalmi művekből álló könyvtárát Nagycenkre vitette. Miután könyvtára nagy részét átadta a kaszinónak, kevés könyve maradt, de 1840-ben pesti lakásán és Nagycenken már ismét kb. 1000 válogatott kötetből álló gyűjteménye volt. A Bártfai Szabó által összeállított jegyzék szerint Széchenyi könyvtárának állománya élete végén 1183 tétel.

250 kötetet engedtek át közös olvasásra, kölcsönbe és ajándékként. A könyvtár gyarapítására már az első években is 1000—1500 forintot fordítottak, s így 1834-re az állomány már kb. 3000 kötetre emelkedett. 1842-ben, amikor Dessewffy Aurél gróf végrendeletileg a kaszinóra hagyta gazdag magángyűjteményét, különösen jelentékenyen szaporodott a könyvek száma és növekedett a könyvtár értéke. A Dessewffy-hagyaték 278 művet tartalmazott 433 kötetben; magyar nyelvűeken kívül latin, német, francia, angol, görög, spanyol és olasz nyelvű munkákat. 1848—1849 körül az állomány nagysága meghaladta a 2000 művet 6000-nél több kötetben; a folyóiratkötetek száma is közel 200 volt. A könyvek nyelvi megoszlása részben az arisztokrácia idegen nyelvhasználatával, részben az értelmiségi olvasók és pesti polgárok nyelvismeretével magyarázható; a kb. 2000 műből ugyanis mindössze kb. 700 magyar nyelvű; ezt meghaladja a német nyelvűek száma: kb. 900; a franciák száma 300 felett van, az angoloké, valamint a görögöké és latinoké kb. 100—100; s van ezen kívül néhány olasz, spanyol, szlovák és keleti nyelveken megjelent könyv is. A szakok szerinti megoszlás tekintetében a klasszikus és újabb irodalom, valamint a történeti irodalom áll az első helyen kb. 400—400 művel, a politikai, államtudományi és közgazdasági munkák száma 200, a jogtudományiaké 100 felett van. Jelentékeny a föld- és néprajzi könyvek mennyisége: kb. 250 mű, de a természettudomány, orvostudomány, gazdászat, mértan és építészet is kb. 150 munkával van képviselve; s nem hiányoznak a könyvtárból nyelvészeti könyvek és szótárak, filozófiai és pedagógiai munkák és különféle enciklopédiák sem. Az irodalom és tudományok iránt érdeklődő tagok így elsősorban az európai, de a magyar szépirodalom, közéleti, tudományos és szakirodalom jeles alkotásait olvashatták a kaszinóban (pl. a Kisfaludy-Társaság összes kiadványát, Széchenyi István műveit, a magyar tudományos irodalom minden jelentékeny alkotását), sőt hozzájutottak ott a legfontosabb lapokhoz (pl. Kossuth kéziratos Országgyűlési Tudósításaihoz, a Jelenkorhoz, a Pesti Hírlap 1841—1847 közti évfolyamaihoz, az 1848—1849-es Közlönyhöz és a Marczius Tizenötödikéhez) és azokhoz a kisebb terjedelmű, röpiratszerű politikai munkákhoz is, ame-

lyek a reformkori közéleti és politikai eseményekkel voltak kapcsolatosak.[24] A külföldi munkákból alaposan megismerhették azokat a politikai, közgazdasági, gazdasági problémákat, amelyek iránt éppen a tervezett polgári reformok keltették fel az érdeklődést Magyarországon is. Ezekről folytak a vitatkozások is a kaszinó termeiben és a különböző vélemények ütköztetése révén olyan közvélemény formálódott, amely a reformeszmék terjesztése és a reformtervek megvalósítása terén is rendkívül hatékonynak bizonyult. Így a kaszinó — bár a közvetlen politikai élettől, főként az 1840-es években távol maradt — működésével mégis a reformkor polgári-forradalmi, művelődési és gazdasági törekvéseit, azaz a Széchenyi kezdeményezte reformpolitikát szolgálta. A művelődési lehetőségeken kívül a tagoknak módjuk volt élni azokkal a szórakozási lehetőségekkel is, amelyeket a kaszinó játéktermei, táncmulatságai, zenei estjei vagy vendéglője révén nyújtott.

[24] *[Toldy Ferenc]:* Nemzeti casinoi könyvtár Pesten. = Új Magyar Múzeum 1850—51. I. 303—304. — A cikkben szereplő adatok 1850—51-re vonatkoznak, ezekből következtettünk vissza a reformkor végi, 1848—49-i hozzávetőleges helyzetre. — A nemzeti kaszinó könyvtárának nem maradt fenn katalógusa a reformkorból. Első könyvjegyzékét Pákh Albert állította össze és jelenttette meg Kalauz a Nemzeti Kaszinó könyvtárához címmel Pesten, 1852-ben. Pákh Kalauza betűrendes és szakkatalógust is tartalmaz, s a szakkatalógus szakbeosztásának puszta áttekintése is tanúsítja, hogy a könyvtárat sokoldalú és gazdag állománya révén méltán sorolták a főváros legértékesebb korabeli könyvtárai közé: 1. Irodalomtörténet. Nyelvészet. Ítészet. Bibliográfia. Szótárak. Enciklopédiák. 2. Klasszikusok. Szépirodalom. Művészet. Régiségek. 3. Filozófia. Nevelés. Iskolaügy. Vallás. Egyház. Mitológia. 4. Történelem. Életírás. Emlékiratok. Oklevéltan. Éremtan. Címertan. Geneológia. 5. Földirat. Statisztika. Utazások. Helyrajzok. Népismertetés. Kalauzok. 6. Politika. Államtudomány. Közélet. Társadalom. Törvény és jogtudomány. Büntetőjog. 7. Nemzetgazdaság. Pénzügy. Ipar. Kereskedelem. Közlekedés. 8. Természettudomány. Orvostan, baromorvoslat. Földművelés. Állattenyésztés. Erdészet. Vadászat. Kertészet. 9. Matematika. Csillagászat. Építészet. Kézműtan. Hadtudomány. 10. Vegyesek. — Mivel a nemzeti kaszinó működése 1848—49-ben s különösen az 1850-es évek elején szinte teljesen szünetelt és könyvtára sem gyarapodott lényegesen, a Toldy és Pákh közölte adatok alapján kirajzolódó kép a reformkor végi állapotoktól nem tér el számottevően.

A Nemzeti Kaszinó nyitva állt a kívülállók előtt is, a tagok vendégeket hívhattak meg, akik a könyvtárat is használhatták. Széchenyi maga is mind több embert igyekezett megnyerni és a kaszinóba csalogatni, megvendégelte ott pl. az Akadémia tagjait és pohárköszöntőt mondott tiszteletükre. Az 1820-as évek végén egy „magyar olvasó társaság" felállítását tervezte a kaszinó keretében, amelynek a tagokon kívül résztvevője lehetett volna bárki, „ki valamely tagnak szívessége által vezettetik be", továbbá az írók, akik munkáik felolvasásával vettek volna részt „az olvasómulatságoknak" is nevezett összejöveteleken. Széchenyi szerint „főcél volna a literatúra nevezetesebb új jelenéseit részint egész valóságokban, részint ha kiterjedésök nem engedné — helyenként és kivonva megismertetni". Ezzel az irodalom iránt érdeklődők tudomást szerezhetnének a magyar irodalom legújabb eredményeiről, amelyek részben „az általunk fájdalmasan érzett publicitás hiánya", részben „némely könyvek ritkasága miatt" a közönség előtt ismeretlenek maradnak, továbbá a főváros három fontos rétege: az arisztokrácia, a művelt polgári osztály és az íróvilág találkozhatna egymással „hasznos eszmecserére".[25]

Széchenyinek e terve a kaszinó számos tagjának pártolása ellenére sem valósult meg, de a pesti Nemzeti Kaszinó példájára, továbbá Széchenyi és reformertársai, különösen Wesselényi Miklós agitációja nyomán szép számú kaszinónak, társalkodóegyletnek, olvasóegyesületnek, olvasótársaságnak nevezett egyesülés alakul Magyarország és Erdély megyéiben, városaiban, sőt falvaiban is. A reformkori sajtó, de különösen Széchenyi lapja, a Jelenkor és az erdélyi ellenzék orgánuma, az Erdélyi Híradó ugyancsak rendre buzgón beszámol a kaszinók és olvasóegyletek keletkezéséről, működésükről, ünnepségeikről s ezzel széles körben propagálja az eszmét, újabb és újabb egyletek létrehozására ösztönöz. Ezen „olvasótársulatok, polgári társalkodók és kaszinók közt nehéz lenne éles határvonalat vonni — hisz egyazon kor hasonló művelődési, társadalmi törekvéseinek megtestesítői — mégis tagságuk szociális összetétele, valamint kulturális sze-

[25] *xy*: Széchenyi és a felolvasó társulatok. Pesti Napló 1882. 93 sz.

repük alapján mutatkoznak bizonyos eltérések" — írja Dankanits Ádám az erdélyi egyesületkről,[26] és megállapítása a magyarországiakra vonatkoztatva is helytálló. A kaszinók és társalkodóegyletek közt a különbség gyakran csak elnevezésükben van, elsődleges céljuk — a Széchenyi alapította Nemzeti Kaszinó példájára — a közéleti tevékenység fellendítése, a reformeszmék terjesztése tagjaik közt, s ennek szolgálatára járatják a korabeli időszaki sajtó termékeit és gyűjtenek könyvtárat. Ugyanakkor biztosítják a tagok számára a művelt társalgás és a szórakozás lehetőségeit is. Az olvasóegyesületek viszont az irodalomterjesztést tekintik fő feladatuknak, a reformkori művelődést és közéletet lapok és könyvek olvastatása, az azokban foglalt eszmék népszerűsítése révén szolgálják elsősorban.

A pesti kaszinó megalapítása után szinte azonnal megindul a kaszinók, társalkodóegyletek és olvasótársaságok szervezése. Már 1827-ben létrejön Pesten a Kereskedői Kaszinó, 1828-ban Kaposvárott olvasótársaság, 1829-ben Szegeden kaszinó, Désen olvasóegylet, 1830-ban Győrben kaszinó, Siklóson Baranyai Olvasó Intézet, 1831-ben Eszéken magyar olvasótársaság, 1832-ben Kecskeméten kaszinó, Marosvásárhelyen társalgóegylet, Nyíregyházán és Szepesbélán pedig olvasótársaság keletkezik. A reformkor politikai eseményei és közéleti mozgalmai, vitái kedvezően hatnak e téren is, mert — nyilván Széchenyi műveinek és a körülöttük zajló vitatkozásoknak, valamint az 1832-ben kezdődő reformországgyűlésnek hatására számuk úgy megszaporodott, hogy — 1833-ban már 29 kaszinó és olvasótársaság s néhány más egylet létezéséről számolnak be a kormányzatnak a titkos jelentések Erdély és Magyarország területén.

Steinbach Ferenc királyi ügyigazgatási ügyvéd (ő korábban már a pesti kaszinóról is küldött jelentéseket a bécsi rendőri főhatóságnak) és Mérey Sándor tartományi főbiztos Reviczky Ádám magyar kancellárnak küldött jelentései szerint 1833-ban a következő egyletek működtek Magyarország-

[26] *Dankanits Ádám*: Olvasótársulatok, polgári társalkodók és kaszinók. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (Cluj), 1968. 1. sz. 99.

gon és Erdélyben. Kaszinók és olvasók Magyarországon: Pest, Kaposvár, Sátoraljaújhely, Veröce, Kanizsa, Kecskemét, Nyíregyháza, Kassa, Eger, Kőszeg, Hódmezővásárhely, Miskolc, Debrecen, Hajdúböszörmény, Szatmárnémeti, Nagyvárad, Nagyabony, Munkács, Arad, Nagybecskerek, Rozsnyó, Szepes-Béla, Szeged, Buda; Erdélyben: Torda, Kolozsvár, Szilágysomlyó, Nagyenyed, Zilah. Más egyletek: Balassagyarmat (Nógrádi nemzeti egyesület a magyar nyelv terjesztésére), Rácalmás (egyesület a nemzeti erkölcsök terjesztésére és olvasó), Selmecbánya (magyar nyelvi egyesület), Losonc (magyar nyelvi egyesület), Kaposvár (önképzőkör), Pest (orvosi, ügyvédi, természettudományi és állattenyésztő egyesület). A jelentések szerint a pesti kaszinón kívül három egyesület 1831-ben, a többi 1832-ben és 1833-ban alakult. Toldy Ferenc egy fiktív levél formájában megfogalmazott s Pest és Buda 1833-i állapotát, intézményeit bemutató írásában elismerően nyilatkozik a két pesti kaszinó működéséről s szól a kaszinók számának gyarapodásáról Magyarországon és Erdélyben, melegen méltatva művelődési és társadalmi jelentőségüket. Az egyaránt a Lloyd-palotában működő nemzeti és kereskedői kaszinóról a következőket mondja: „A kereskedőké csinos, az úgy nevezett nemzeti pedig pompás és nevéhez méltó. Itt könyvtár, amott journálok; biliárd és clavier, tágas ebédlők s egy gyönyörű tánczterem: ellátva mindennemű eszközeivel a kényelmes társaséletnek, ide vonszszák hazánk sok előkelőbb férfiait, s e találkozások ideák cseréjét, érzések egyesülését, erők egybegyűlését eszközlenek, s így még az egyesek itt kénytelést lelnek, a *közszellem*, melly innen fejledez, a hazának is bő gyümölcsöt ígér." Széchenyi kezdeményezése nyomán — ahogy Toldy a későbbiekben az 1833-i helyzetet jellemzi — „folyvást szaporodik a casinók száma, s bennök a szebb társasélet eszközlői, a közértelmesség kifejtői, a felvilágosodás mind annyi, messze elható székei".[27]

[27] L. *Viszota Gyula* bevezető tanulmányát a Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal című munkához. (Bp., 1927. I. XXVII.) és Toldy Ferenc: Buda és Pest. 1800. 1830. 1850. In: Aurora. Alapítá Kisfaludy Károly, folytatja Bajza. 1834. 256—

1837-ben és 1838-ban — Kossuthnak és az országgyűlési fiataloknak elfogatása után — ismét a szokásosnál jóval több kaszinó alakul, s ugyancsak jelentékenyen emelkedik a különböző egyesületek száma az 1840-es évek első felében Kossuth Pesti Hírlapbeli agitációja és a Széchenyi—Kossuth-vita nyomán.[28]

257. — Ugyancsak 1833-ban a Regélő című folyóirat melléklapja, a Honművész ad számot az addig keletkezett kaszinókról, olvasótársaságokról és egyesületekről, örvendezvén „nemzeti csinosbulásunk ezen szép előmenetelén, melly a hazafiak közelebbedésének, a míveltség nevekedésének valódi talpkövе". A névtelenül megjelent cikk szerint a pesti nemzeti kaszinó példáját „csak hamar követé a pesti kereskedőség s hasonló intézetet állított", majd más városok is. Így 1833-ban „casino nevezetű intézet van a pestieken kívül: Újhelyen, Aradon, Kassán, Kecskeméten, Szegeden, Miskolczon, Baján, Veszprimben, Egerben, N.Becskereken, Hóldmező-Vásárhelyen, Kőszegen, Hajdú-Böszörményen, Debreczenben. Erdélyben: Maros-Vásárhelyen, Szilágy-Somlyón, Zilahon, Tordán, Kolozsváratt, Nagy-Enyeden. — Olvasó társaság, egyetem, intézet van: Szentesen, Pécsett, Szabadkán, Kishontban, Jolsfán, Rimaszombaton, Rimavölgyön, Győr vármegyében, Kaposváratt, Bélán (Szepesben), Gyarmaton, Nyíregyházán, Székely-Udvarhelyen (Erdélyben)." — L. Casinók. Honművész 1833. 6. sz. 46.

A fenti két forrásban közölt kaszinókon, társalkodó- és olvasóegyleteken kívül (egyéb források pl. a reformkori sajtóközlemények, levéltári források, adattárak, helytörténeti jellegű kiadványok stb. alapján) az alábbiakról van tudomásunk, amelyek 1833-ig alakultak: az 1820-as évek végén: Dés (olvasóegylet), Pest (a 32. gyalogezred olvasóköre); az 1830-as évek elején: Sárospatak (kaszinó); 1830: Csetnek (olvasóegylet), Liptószentmiklós (magyar társalgókör), Oraviczabánya (kaszinó és olvasókör), Kisújszállás (kaszinó), Siklós (Baranyai Olvasó Intézet); 1831: Eszék (magyar olvasótársaság), Kapuvár (társalgási egylet), Rozsnyó (társalgási egylet), Békés (olvasótársaság); 1833: Dés (társalkodó egyesület), Gyönk (kaszinó), Igló (kaszinó), Szilasbalhás (olvasóegylet), Szombathely (kaszinó).

[28] Az 1833 után alakult kaszinók, társalkodó- és olvasóegyletek keletkezési időrendje:

1834: Ipolyság (Hontmegyei kaszinó), Nagybánya (kaszinó), Nagyszombat (kaszinó), Pápa (kaszinó), Pozsony (országgyűlési ifjak társalkodási egyesülete).

1835: Dés (kaszinó), Kassa (társalgási egylet), Orosháza (kaszinó), Homonna (kaszinó).

1836 előtt: Szilsárkány (Rábaközi olvasótársaság).

1836: Komárom (kaszinó), Nagykároly (kaszinó), Nyíregyháza (kaszinó), Pásztó (olvasóegylet).

Az ország egész területét behálózzák ezek az egyletek, amelyek mint a függetlenségért és polgárosodásért folyó reformkori küzdelem fontos szervezetei és a korszerű műveltség ápolói és népszerűsítői, jelentékeny szerepet töltenek be a reformeszmék terjesztésében és az 1848—1849-i események előkészítésében, de a reformkori olvasóközönség gyarapításában és nevelésében is. Egy-egy megyében több helységben is alakultak kaszinók és olvasótársulatok, Békés

---

1837: Alsókubin (tanítói nevelőtársaság), Alsósiménfalva (nemes székely ifjúi egyesület), Bonyhád (kaszinó), Celldömölk (kaszinó), Eszék (kaszinó), Gyöngyös (kaszinó), Miskolc (polgári társalkodóegylet), Nagyszeben (magyar olvasóegylet), Pozsony (kaszinó), Szászváros (kaszinó), Szeged (felsővárosi társalkodási egyesület), Székelyudvarhely (kaszinó), Zombor (kaszinó).

1838: Abony (polgári olvasókör), Abony (kaszinó), Baja (olvasóegylet), Bártfa (kaszinó), Besztercebánya (kaszinó), Győr (kaszinó), Hajdúböszörmény (kaszinó), Kaposvár (kaszinó), Kiskunfélegyháza (kaszinó), Medesér (nemes székely ifjúi egyesület), Nagybecskerek (kaszinó), Nagykőrös (olvasótársaság), Szécsény (kaszinó), Tordátfalva (székely ifjúi egyesület).

1839: Győr (olvasótársaság), Kolozsvár (főasszonyságok olvasótársasága), Szeged (alsóvárosi társalkodási egyesület), Szilasbalhás (kaszinó).

1830-as évek közepe, második fele: Bük (kaszinó), Pápa (nemesi kaszinó és polgári kaszinó), Paks (kaszinó).

1840: Békés (kaszinó), Nagyszeben (polgári egylet), Selmecbánya (magyar olvasóegyesület), Szabadka (kaszinó), Székesfehérvár (Fejér megyei olvasótársaság).

1841: Beregszász (kaszinó), Buda (Budavári kaszinó), Debrecen (polgári kaszinó), Jászberény (kaszinó), Kisújszállás (olvasótársaság), Máramarossziget (kaszinó), Nagyvárad (izraelita olvasótársaság), Sátoraljaújhely (kaszinó), Sümeg (kaszinó), Szekszárd (kaszinó), Újbánya (kaszinó), Záránd megyei olvasótársaság. 1841-ben már működik (alapítási éve bizonytalan): Gyulafehérvár (Károlyfehérvári kaszinó).

1842: Békéscsaba (kaszinó), Győrszentmárton (olvasótársaság), Hódmezővásárhely (kaszinó), Homonna (kaszinó), Kézdivásárhely (társalkodóegylet), Miskolc (borsodi olvasókör), Nagykálló (kaszinó), Nyíregyháza (kaszinó), Ókanizsa (olvasóegylet), Pozsony (zsidó kaszinó), Temesvár (egyházi olvasótársulat), Törökszentmiklós (kaszinó), Újverbász (olvasóegylet), Ungvár (társaskör), Veszprém (olvasótársaság).

1843: Buda (olvasóegylet), Csongrád (kaszinó), Gyulafehérvár (Károlyfehérvári olvasóegylet), Mezőtúr (központi olvasóegylet), Nagykőrös (közönséges olvasótársaság = polgári kaszinó), Nagy-

megye területén pl. az alábbi településeken működtek „casinoi társulatok" a reformkorban: Gyulán, Békéscsabán, Szarvason (kettő), Békésen, Mezőberényben és Orosházán — ahogy ez Békés megyefőnökének, Bonyhádi Gyulának (eredeti nevén Perczel Gyula, Perczel Mór testvére), a nagyváradi császári és királyi főispánhoz, Dőry Gáborhoz küldött 1851. szeptember 18-i jelentéséből kitűnik.[29]

Mindezek a társulások működésüket Széchenyi programja szellemében kezdték meg, de — tagjaik társadalmi összetétele és politikai nézete szerint — később számos kaszinóban érvényesültek Kossuth reformtörekvései és más radikális ko-

szalonta (kaszinó), Pozsony (országgyűlési ifjak társalkodási egyesülete), Sopron (kaszinó), Szentgotthárd (olvasóegylet), 1843-ban már működik (alapítási éve nem ismeretes): Dabas (olvasótársaság).

1844: Győr (újvárosi kaszinó), Huszt (kaszinó), Nagyszeben (magyar olvasóegylet), Rozsnyó (társalgási egylet), Szentágota (olvasó- és társas egylet), Tokaj (olvasóegylet), Temesvár (önművelő egylet), Torda (női olvasóegylet), Zombor (magyar olvasókör). 1844-ben már működött: Szarvas (kaszinó).

1845: Békéscsaba (kaszinó), Beregszász (olvasóegylet), Cservenka (kaszinó), Jankovác (olvasóegylet), Jolsva (olvasóegylet), Máramarossziget (kaszinó), Mezőberény (olvasóegylet), Tápiószele (kaszinó).

1846: Cegléd (kaszinó), Körmend (társaskör), Munkács (kaszinó), Nádudvar (olvasóegylet), Rimaszombat (polgári olvasókör), Szarvas (olvasókör) Túrkeve (kaszinó).

1847: Buda (olvasóegylet), Déva (kaszinó), Dobsina (olvasóegylet), Nagyszeben (kaszinó), Pozsony (országgyűlési ifjak társalkodó egyesülete), Szekszárd (kaszinó), Tápiószele (olvasóegylet).

1848: Bihardiószeg (kaszinó), Gyula (olvasókör), Kiskőrös (olvasóegylet), Rimaszombat (kaszinó), Túrkeve (kaszinó).

Az előbbiekben közölt felsorolás közel sem tekinthető teljesnek. Kutatásaink során számos olyan kaszinóra, olvasóegyletre történő hivatkozásra akadtunk, amelyekkel kapcsolatos közelebbi adatokat nem sikerült fellelnünk, keletkezési, működési idejüket sem tudtuk megállapítani. Teljesebb képet az ország és az erdélyi, valamint felvidéki részek levéltárainak és könyvtárainak alapos átkutatása nyomán lehetne kialakítani. Joggal feltételezhető, hogy az előzőekben felsorolt 165 különböző reformkori egylet száma 200 körülire növekednék. A rendelkezésünkre álló forrásanyag így is lehetővé teszi, hogy a reformkori kaszinók, társalkodó- és olvasóegyletek jellegéről, társadalmi, politikai és művelődési jelentéségéről s elsősorban közönségszervező tevékenységükről megbízható képet rajzolhassunk.

[29] L. Békés megyei Levéltár, Gyula. Békés megye cs. kir. főnökének elnöki iratai: 61/1851.

rabeli nézetek is. Bár alapszabályaikban politikai célokat nem fogalmaznak meg, tevékenységükre hamarosan felfigyel a bécsi udvar és Sedlnitzky, a rendőrhatóság vezetője a király utasítására már 1833-ban elrendeli titkos megfigyelésüket és ellenőrzésüket.[30] Az alapszabályokban körvonalazott célok a művelődésre, közös olvasásra, önművelésre, közhasznú ismeretek terjesztésére, a jó és szép iránti érzés felébresztésére és terjesztésére, a közértelem előmozdítására, a véleményben és helyzetben különbözők közeledésére, a csinos és kellemes társalkodásra s egyéb hasonló művelődési és társadalmi feladatokra vonatkoznak elsősorban, és ezek elérése érdekében tartják szükségesnek lapok és könyvek megszerzését és olvasását is.

Az önművelési és társalgási célok mellett azonban számos egyesület olyan egyéb polgári és nemzeti jellegű törekvéseket is megfogalmaz alapszabályaiban, amelyek egybevágnak a reformpolitika művelődési, gazdasági, nevelési és emberbaráti irányával, mint pl. a mezőgazdaság, ipar és kereskedelem fejlesztése, a szépművészetek, az irodalom és színház támogatása, a magyar nyelv kiművelése, a városiasodás és civilizálódás előmozdítása, az erény és jóízlés gyarapítása, a szegények segedelmezése stb., stb. A Kaposvárott 1828-ban megalakult olvasó társaság felállítására pl. azért került sor, mert létrehozói meg voltak győződve arról, hogy „minden józan pallérozásnak és erköltsösségnek legnagyobb előmozdítója a jól választott munkák olvasása, és az olvasottakról való barátságos értekezés . . .”[31] Az 1829-ben „társalkodási egyesület” néven keletkezett szegedi belvárosi kaszinó már egészen széles körű programot vázol fel alapszabályaiban, kimondván, hogy „a társaság egyik célja »az olvasás mellett a kellemetes, hasznos és tanuságos szórakozás és társalko-

[30] L. Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. Bp., 1927. I. *Viszota Gyula* bevezető tanulmánya: XXVI.

[31] Zala megyei Levéltár, Zalaegerszeg. Skublics-könyvtár iratai. 1832. május 7-i közgyűlés — 1168. (Gróf Festetics László, aki a kaposvári olvasótársaság egyik alapítója volt, Kisfaludy Sándor részére küldte meg Zala megyének az olvasótársaság alakítására vonatkozó iratok másolatát, amikor Zala megye Skublics Károly könyvtáradományozása révén megyei könyvtár felállítását tervezte.)

dás«, a »pallérozottabb« lakosságnak közös mulatságok rendezése, a vándorszínészet állandósítása, a magyar ruha, erkölcs, divat, zene és tánc felkarolása... Az emberi nyomor enyhítése, emberbaráti áldozatkészség fokozása, közszükségletek kielégítése, gazdasági, művelődési és emberbaráti egyesületek alapítása és a nyilvános élet tökéletesítése".[32] A békéscsabai kaszinó jegyzőkönyve szerint az egyesület fő célja „a hírlapoknak s könyveknek megszerzése s az által maga az olvasás", de „az olvasási s eszmecserélési komoly célon kívül még a kedélyvidító mulatságot s társalgást is óhajtja".[33] Az alsósiménfalvi nemes székely ifjúi egyesület, mivel fiatal tagjainak „az eddig folyt célirányatlan tanulásmód miatt, ... mint falusi gazdaságra készülendőknek, közelebbről érdeklő hasznos ismeretek hiányával kelle maradniok", oly célt tűz maga elé, „hogy azokban tökéletesítené magát, melylyek egy mezei gazdának gyönyörűségére, hasznára és dicsőségére szolgálnak". Számtant, mértant, honi törvényeket és helyesírást kíván nekik tanítani, „mellyre nézve célszerű könyveket szerzett és szerez", de gyakorlati gazdasági ismereteket is nyújt, segít a pusztuló épületek rendbehozásában, küzd az alkoholizmus és a szerencsejáték ellen.[34] Baja „szebblelkű polgárai" jótékony olvasó egyesületet alapítottak „a polgári jólét és közboldogság kifejlése" érdekében. A „mulatva-oktató, szívet s lelket egyaránt művelő, a munka után ártatlan időtöltést s édes örömöket szülő" olvasás és társalgás mellett azonban — az egyesület elnevezésének megfelelően — jótékonysági, emberbaráti célt is tűztek maguk elé: a szegények segedelmezését az egyesület pénztárából.[35] A példákat és idézeteket tovább szaporíthatnánk, az eddigiek alapján is nyilvánvaló azonban, hogy e reformkori egyesületek fő célja, vagy legalábbis egyik legfontosabb célja tagjaik műveltségének emelése volt lapok és könyvek olvastatása által.

[32] *Czimer Károly:* A Szeged-Belvárosi Kaszinó százéves története (1829—1929). Szeged, 1929. 21.

[33] Békés megyei Levéltár. Gyula. X. 58. A Békéscsabai casino ir. gyűjtemény. Jegyzőkönyv 1842—1847.

[34] Az alsó Siménfalvi nemes székely ifjúi egyesület alaprajza. Ismertető 1838. II. 43. sz. 507—514. hasáb.

[35] Bajai jótékony olvasó Egyesület. Társalkodó 1838. 56. sz. 220.

A kaszinók, társalkodó egyletek és olvasó egyesületek közönségszervező tevékenysége a társadalom minden rétegére kiterjedt. Számos egylet bármely rendű, rangú, foglalkozású és felekezetű egyént felvett tagjai közé s ezzel a különböző társadalmi osztályok és rétegek közeledését szolgálta. A Beregszászi Kaszinónak (ezen a néven alakult 1841-ben, de hamarosan Beregi Olvasó Egyletnek nevezte magát, s ez szintén arra utal, hogy e reformkori egyletek közt nincs éles határvonal) mindenki tagja lehetett, „ki nemes magaviseletéről ismeretes, . . . s a többi tagokkal egyformán minden rendszabálynak magát aláveti".[36] Nemcsak nemeseknek, hanem polgároknak, felekezeti tekintet nélkül is mindenkinek, izraelitáknak is lehetséges volt a belépés a kaszinóba. A békéscsabai kaszinóba is beléphetett „akármely renden levő, jó erkölcsű s illendő magaviseletéről ismert férjfiú".[37] Sok más esetben azonban a kaszinói tagság összetételében is érvényesült a feudális jellegű társadalmi, foglalkozási vagy felekezeti tagozódás, illetve tudatos megkülönböztetés. A Budai Olvasóegylet pl. 1843-ban alapszabályaiban még azt mondta ki, hogy „tagja lehet rang és nem külömbség nélkül mindenki, ki az egylet bizalmára érdemesíttetik".[38] Az egyesület újjáalakulásakor, 1846-ban azonban a Jelenkor névtelen cikkírója felháborodásának és aggodalmának ad kifejezést azon hír miatt, hogy az „új egylet a tagok felvételében a réginél ovakodandóbb lévén, abba holmi mesterember s kereskedő legények, minthogy (halljuk!) ezeknél kevés biztosság vagyon, nem fognak bevétetni; már édes híresztelő uraim! . . . azt, hogy önök a budaiak rovására budai olvasó egyletet alapítván, ebből aztán a budai polgárokká leendő, becsületes kereskedő és mesterlegényeket kizárni készülnek, rosszalás nél-

[36] *Kozma György:* A Beregmegyei Kaszinó százéves története. Bp., 1941. 40—41.

[37] Békés megyei Levéltár. Gyula. X. 58. A Békéscsabai casino ir. gyűjtemény. A békéscsabai casinónak alapszabályai.

[38] A Budai Olvasóegylet szabályai. 1843—44. MTA Könyvtárának Kézirattára, Vegyes 4-r. 27. sz. (Az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának katalógusában Olvasóegyleti szabályok 1844—45. címen szerepel; de megállapítható, hogy a Budai Olvasóegyletről van szó s nem az 1844—45-ös évekről, hanem 1843—44-ről.)

kül nem hagyhatni, s arra ezen felszólalásunk némi ellenkészületül szolgáljon."[39] Van is rá példa nem egy esetben, hogy ugyanazon városban két vagy több egylet működik egymás mellett más-más társadalmi összetételben és tartalommal. Nagykőrösön 1838-ban Olvasó Társaság alakul, amelynek tagjai főként nemesek és nemesi értelmiségiek; míg 1844-ben Közönséges Olvasó Társaság néven a városi polgárság hozza létre a maga egyesületét.[40] Debrecenben az 1833-ban szervezett kaszinóból — melynek részvényesei többségben a környéken élő vidéki nemesek és a városi magisztrátus tagjai voltak s csak kisebb részben polgárok — a tagok közti társadalmi ellentétek miatt kiváltak a polgári elemek és 1841-ben megalakították a Polgári Kaszinót. (A régi egylet Úri kaszinó néven működött tovább s egyesülésükre 1848-ban, a forradalmi események hatása alatt került sor, Polgári Kaszinó néven.[41] Szegeden három, más-más társadalmi összetételű kaszinó, illetve társalkodó egyesület is működött a reformkorban: a Palánki (Belvárosi) Kaszinó (1829) a földbirtokos nemeseket, a megyei és városi tisztviselőket, a gazdag kereskedőket és iparosokat, azaz az előkelő és vagyonos rétegeket tömörítette; a Felsővárosi Társalkodási Egyesület (1837) az „értelmes polgárok" egyesülete volt, az Alsóvárosi Társalkodó Egyesület (1839) pedig — amelyet „gyékénykaszinónak" gúnyoltak — az „őstermelő gazdák" társulása.[42] Más-más helységekben egy-egy réteg alakította meg a maga kaszinóját vagy olvasóegyletét. A budavári kaszinóegyletben és Erdélyben a marosvásárhelyi kaszinóban főrangú személyek és magas rangú tisztviselők alkotják a tagság nagy részét. A pesti Nemzeti Kaszinón kívül e két egyletben található a legtöbb arisztokrata és magas állású személy. A budavári kaszinó tagjai voltak pl. gr. Almásy Dénes kincstári titoknok, gr. Almásy Móric, gr. Attems Ferenc lovaskapitány és ka-

[39] Az újonnan alakult budai olvasó egylet. Jelenkor 1846. 100. sz. 607.

[40] *Horváth József:* A nagykőrösi kaszinó százéves története. Nagykőrös, 1939.

[41] *Boldisár Kálmán:* A debreceni casino százéves története. 1833—1933. Debrecen, 1933.

[42] *Czimer Károly:* I. m.

marás, gr. Becker Alfred kapitány, gr. Dessewffy Aurél, báró Droste Edmund, báró Eötvös Dénes, báró Eötvös Ignác, báró Eötvös József, báró Fechtig Ferdinánd, gr. Festetics Albert János, gr. Forgách Antal, gr. Forgách Lajos, báró Geramb János, báró Gerlitzy Fülöp, báró Gerlitzy Mihály, báró Hammerstein Rudolf, báró Hammerstein Vilmos, báró Hirnig Károly, gr. Keglevich Gábor, gr. Keglevich Gyula, báró Kemény Dénes, báró Keutzinger Lajos, gr. Khevenhüller Ottmár főhadnagy, báró Kirschy Károly, báró Laffert Ignác, gr. Latour főhadnagy, báró Lederer Ignác, gr. Westerburg Leiningen Ágost, gr. Lónyay Menyhért, gr. Mailath Károly, báró Mednyánszky Alajos, báró Mednyánszky Eduárd, báró Oreny Lajos, gr. Pálffy István, gr. Pejachevich Antal, gr. Pongrácz János, báró Pongrácz József, báró Rédl Imre, báró Reischach Zsigmond, báró Ronneburg Móric, báró Sahlhausen Leopold, gr. Sándor Móric, báró Semnyes Pál, báró Semnyes Viktor, gr. Serényi László, gr. Sommsich Pál helytartótanácsos, gr. Széchenyi István, gr. Teleki József, gr. Török Bálint, báró Vay Miklós, gr. Velsperg Richárd, gr. Waldstein József, gr. Zedwitz őrnagy és gr. Zichy Ferenc. A főrangú tagok nagy része tehát konzervatív aulikus beállítottságú egyén volt végig a reformkorban.

A marosvásárhelyi kaszinó 30 alapító tagjának (1832) több mint a fele főrangú személy volt, 13 gróf és 5 báró: gr. Haller Lajos elnök, báró Bálintitt József, báró Bánffy Dániel, báró Bánffy János, gr. Bethlen János, gr. Bethlen László, gr. Haller Ignác, báró Kemény Pál, báró Kemény Simon, gr. Mikes Károly, gr. Teleki Domokos, gr. Teleki Ede, gr. Teleki Elek, gr. Teleki Miklós, gr. Teleki Mihály, gr. Teleki Lajos, gr. Tholdalagi Lajos és gr. Tholdalagi Mihály. A marosvásárhelyi kaszinó tagságának összetétele az 1840-es években demokratizálódott. A főurak nem alkottak már többséget, a tagok nagyobb része a főbb városi tisztségviselőkből, értelmiségiekből és a vidéki birtokosokból került ki.[43]

[43] A budavári casino-egylet félszázados története. 1841—1891. Bp., 1891.; M.-vásárhelyi Casino-könyv. A m.-vásárhelyi casino részvényesei névsora betűrenddel s annak szabályai 1835-ben. Kolozsvár, 1835.; *Lakatos Sámuel:* Ötven év a marosvásárhelyi casino éle-

A kaposvári olvasószobát vagy a szombathelyi kaszinót a megyei rendek és a városi polgárok alapítják.[44] Polgári egyletek is számos helyen működnek: pl. Baján jótékony olvasóegyesület, Kőszegen magyar olvasóegyesület, Miskolcon polgári egyesület, Nagybecskereken pedig polgári kaszinó néven.[45] A bajai jótékony olvasóegyesület vezetőségében — a város bírája és a városi orvos mellett — aranyművest, építőmestert, ácsmestert, kereskedőt is találunk. A miskolci polgári egyesület alapszabályainak 4. pontja szerint: „Az Egyesületet kormányzó tagok csupán egyházi személyekből és mesteremberekből fognak választatni." A tagság többsége városi polgár volt. A nagybecskereki polgári kaszinó tagjainak névsorában nagyon sok német és délszláv polgár is szerepel.

A vidéki birtokosok és értelmiségiek sem maradnak ki a gyorsan terjedő kaszinómozgalomból; többek közt Bükön és Kiscellben (Celldomolkon) kaszinót, Szilsárkányban Rábaközi olvasótársaságot alapítanak. Az 1836 körül keletkezett büki kaszinó alapítója Szente György tanító volt, tagjai a helybeli nemes családokból (felsőbüki Nagy, Guóth, Jánosa, Komjáthy, Fejér, Berzsenyi stb.) kerültek ki, de egyszerűbb emberek is olvashattak a kaszinóban. A kiscelli kaszinó két

---

téből. (1833—1883.) Marosvásárhely, 1886.; *D. Biás István:* A marosvásárhelyi kaszinó száz éve. (1832—1932.) Marosvásárhely, 1932.

[44] „... Kaposvárott Ns Somogy Vármegye Rendei között aláírás által a Vármegye házánál egy olvasó szobát nyitottak-meg..." *(D. G.:* Kaposvári olvasó szoba Ns. Somogy Vármegyében. = Hasznos Mulatságok 1830. I. 5. sz. 33.) Gróf Festetics László Kisfaludy Sándornak írott 1831. szeptember 5-én kelt levelében, mint „Tekéntetes Somogy Vármegyei Olvasó-Társaság"-ról beszél róla. (L. Zala megyei Levéltár. Zalaegerszeg. Skublics-könyvtár iratai. 1832. május 7-i közgyűlés. — 1168.) — A szombathelyi kaszinóra vonatkozólag l.: Vas megyei Levéltár, Szombathely. A Szombathelyi Kaszinó Egylet jegyzőkönyve.

[45] Bajai jótékony olvasó Egyesület. Társalkodó 1838. 56. sz. 220.; *Nagel Sándor:* A Bajai Casino múltjából és jelenéből. Baja, 1903. — Kőszegi magyar olvasóegyesület. Társalkodó 1833. 10. sz. 38—39. — Felszólítás [a Miskolci Polgári Egyesület ügyében]. Társalkodó 1838. 35. sz. 134—135.; Miskolczi Polgári Egyesület. Társalkodó 1838. 49. sz. 189—190. — A Becskereki Polgári Casino alapszabályai s részeseinek névsora 1837/8. esztendőre. — Statuten ... Pest é. n.; Kaszinóalapítás Nagybecskereken és Zomborban. Erdélyi Híradó 1837. II. 15. sz.

igazgatója, Békássy Imre Vas megyei másodalispán és felsőbüki Nagy Sándor, tagjai pedig elsősorban „birtokos urak". A szilsárkányi Rábaközi olvasótársaság elnöke Hőgyészy Pál alispán, a tagsága a helységben és környékén élő „nagyszámú úri rend" köréből került ki. Az olvasótársaság 1836-ban tiszteletbeli tagjává választotta Széchenyi Istvánt, aki ezt levélben köszönte meg.[46]

Falusi olvasókörök főleg Erdélyben létesülnek: Alsósiménfalván és Tordátfalván nemes székely ifjúi egyesület a leendő gazdák részére, Maroscsapón és Algyógyon pedig kaszinó stb.[47] A tanítók Alsókubinban tanítói nevelő társaságot szerveznek. Az árvai evangélikus esperesség tanítói alakítják meg e társaságot 1837. szeptember 25-én „önmívelésük s ez által a népoktatásmód célszerűbb eszközlésére". Jegyzőkönyvei magyarul és szlovákul készültek. A társaság 150 kötetes könyvtárral rendelkezett és a Jelenkort, a Pesti Hírlapot és az Athenaeumot járatta 1841-ben.[48] Siklóson Tóbi Antal könyvárus a környékbeli református lelkészek részére állítja fel a Baranyai Olvasó Intézetet. Tóbi alapításának indítéka: mivel a lelkészek kevés fizetésűek és családjuk eltartásának nehézsége miatt a megjelenő jeles új könyveket nem tudják megvásárolni, „a Nemzeti Literatura haladásából származó örömben való részesüléstől csaknem kirekesztettek volnának".[49] Temesvárott katolikus papok számára alakult egyhá-

[46] *Csatkai Endre:* Amiben a megyebeli falvak megelőzték Sopront. = Új Sopronvármegye 1942. nov. 28. (A büki kaszinóról és a szilsárkányi olvasótársaságról.) — Kaszinó-alapítás Kisczell mezővárosban. Erdélyi Híradó 1837. 21. sz. 161. — *Kis Sámuel:* Rábaközi olvasó társaság. Társalkodó 1836. 93. sz. 369—370.; Gr. Széchenyi István levele a rábaközi olvasótársaság elnökéhez. Czenk, okt. 22. 1836. Hazai és Külföldi Tudósítások 1836. II. 43. sz.; Széchenyi és a Rábaközi Olvasó Társaság. Kts 1963. 28.

[47] Az alsó Siménfalvi nemes székely ifjúi egyesület alaprajza. Ismertető 1838. II. 43. sz. 507—514. hasáb. — Tordátfalva egyesülete. Ismertető 1838. II. 38. sz. 455—456. hasáb. — *Dankanits Ádám:* I. m. 102.

[48] *J-r:* Magyarosodási mozgalmak Árvában. Erdélyi Híradó 1841. 46. sz. 183.

[49] *Vághó László:* Olvasó Intézet Tekintetes Ns. Baranya Vármegyében. = Tudományos Gyűjtemény 1831. VI. 126—127.; L. még: A Baranyai Olvasó Intézet. Kts 1963. 63.

zi olvasótársaság. Alapítási éve: 1842. A papnevelő intézet épületében működött, s tagjai csak egyházi személyek lehettek.[50] Nagyváradon izraelita olvasótársaság, Pozsonyban zsidó kaszinó működik.[51] Az ország nemzetiségi területein, pl. Eszéken és Zárándmegyében magyar olvasótársaság szolgálja a magyarosítás és a magyar nemzeti kultúra terjesztésének ügyét. Az eszéki magyar olvasótársaságot Hoblik Márton Verőce megye főügyésze, az Akadémia levelező tagja alapította 1831-ben „a nemzeti nyelvnek amaz illyr ajkú megyében is terjesztésére". A Záránd megyei magyar olvasótársulat 1841-ben alakult „a megyei egész közönség használatára".[52] A városi kaszinók és társalkodási egyletek tagjai közt némely helyen mesteremberek is előfordulnak, 1838-ban pedig Udvardy Cserna János mérnök, az Akadémia levelező tagja a Héti Lapok Műtudomány és egyéb Hasznos Ismeretek Terjesztésére című egri hetilapban mesterlegények önművelése végett javasolja a céhek helyiségeiben működő olvasókörök felállítását, ahol könyvek, folyóiratok és hírlapok szolgálnák önképzésük, művelődésük ügyét. Udvardy Cserna tulajdonképpen a kocsmázástól és alkoholtól kívánta elvonni a mesterlegényeket, s e helyett ajánlotta figyelmükbe az önművelést hasznos könyvek és lapok olvasása révén.[53] A terv megvalósulásáról nincsen tudomásunk.

A reformkori olvasóegyesületeknek rendszerint a nők is tagjai lehettek, a kaszinók és társalkodó egyletek életében azonban általában csak mint vendégek vehettek részt, többnyire a társas összejöveteleken, közös mulatságokon, bálokon. Ugyanakkor Erdélyben női olvasóegyletek is alakultak. Kolozsvárott a város előkelő hölgyei arisztokratikus egyesületet létesítettek, a kolozsvári „főasszonyságok" olvasótársa-

[50] Temesvárott olvasó egylet. Egyházi Tudósítások 1843. I. 4. sz. 42—44. hasáb.

[51] Izraeliták olvasó társasága. Erdélyi Híradó 1841. 29. sz. 114. (Nagyvárad) — Zsidó kaszinók a negyvenes években. Magyar Zsidó Szemle 1885. 337. (Pozsony.)

[52] Eszéki olvasó társaság. Tudománytár 1834. I. 236. — Zárándban népnevelési oskolák s magyar olvasó társulat. Erdélyi Híradó 1841. 45. sz. 178.

[53] L. *Batári Gyula:* Olvasókör mesterlegényeknek. Kts 1970. 11. sz. 675.

ságát, amelyből mind az alsóbb társadalmi helyzetű nőket, mind a férfiakat kizárták. Az 1839. december 22-i közgyűlésen határozták el szótöbbséggel, hogy „ez intézetbe férfiak felvétetni semmi esetre nem fognak". A társaság arisztokratizmusa tagságának összetételén kívül abban is megmutatkozott, hogy „a honin kívül minden míveltebb nyelveken írt" könyveket gyűjtött, de magyarokat nem.[54] Sokkal demokratikusabb intézmény volt a tordai olvasó nőegylet, amely a város polgári nőtársadalma számára nyitotta meg kapuit. Csak magyar könyveket és lapokat gyűjtött, s évente 3 Ft tagdíjat szedett (szemben a kolozsvári főasszonyságok 10 Ft-os részvényeivel).[55]

Külön hely illeti meg a reformkori kaszinók közt radikális politikai jelentősége révén az Országgyűlési Ifjúság Társalkodási Egyesületét, amelyet az országgyűlési követeket elkísérő jurátusok alakítottak Wesselényi, Kölcsey, Beöthy Ödön és Deák Ferenc biztatására Pozsonyban, 1834-ben. A jurátusok heves ellenzéki mozgolódásai, tüntetései sok bosszúságot okoztak a kormánynak, de időnkénti túlkapásaik zavarták az ellenzék vezetőit is az 1832—36-i reformországgyűlésen. Wesselényi egy emlékiratában aggodalmát fejezte ki a megbeszéléseket megnehezítő és zavaró lármájuk miatt s különösen aggasztották az ifjúság egy részének dorbézolásokig fajuló mulatozásai. Ezért olvasótársaság alapítását ajánlotta nekik, melyben „hasznos könyvek és írások adnának az ifjúság lelkének táplálékot".[56] A megalakult egylet a művelődés terjesztését és az önművelést jelölte meg működése céljaként Deák Ferenc szerkesztette alapszabályaiban: „A finomabb társalkodás — a társadalmi művelődés — a tudomány- és tapasztalásbéli ismereteknek közlés és figyelmeztetés által

[54] A kolozsvári főasszonyságok könyvtára. Erdélyi Híradó 1839. II. 52. sz. 205. és Nemzeti Újság 1840. I. 3. sz. 10. — *Szemző Piroska:* A kolozsvári „főasszonyságok" könyvtára 100 esztendővel ezelőtt. MKszle 1940. 171—172.

[55] L. *Orbán Balázs:* Torda város és környéke. Bp., 1889. 470.; *Nagydiósi Gézáné:* Női olvasómozgalom a múlt század közepén. MKszle 1957. 66—67.

[56] L. *Kardos Samu:* Wesselényi Miklós élete és munkái. Bp., 1905. I. 266.

lehető költsönös terjesztése" érdekében olvasták fel és vitatták meg saját munkáikat heti összejöveteleiken, járattak lapokat és alapítottak olyan könyvtárat, amelynek révén megismerhették a demokratikus és forradalmi eszméket. A Jelenkor és Társalkodó, a Tudománytár, a Kritikai Lapok, a Regélő és Honművész, a Rajzolatok és az Aurora olvasása a hazai politikai eseményekről, a tudományos és irodalmi élet eredményeiről, az Augsburger Allgemeine Zeitung a külföld híreiről tájékoztatta őket. Könyvtárukban a korabeli magyar és a külföldi irodalom jeles alkotásai (pl. Vörösmarty *Zalán futása* és *Munkái* három kötete, Kölcsey költeményei, Eötvös József *Bosszúja*, vagy Vergilius és Schiller munkái, Buwer, Cooper és Walter Scott művei) mellett főleg politikai munkákat olvastak. A polgárosuló reformkori magyar közélet égető kérdéseire — többek közt — Széchenyi István *Hitel, Világ* és *Stádium* című művei, Wesselényi Miklós könyve: a *Balítéletek*ről, Balásházy János *Az adó és még valami* című röpirata irányította a figyelmüket. Az angol parlamentarizmus jellegét Bentham *Taktik* című németül megjelent munkájából, az Amerikai Egyesült Államok demokratikus társadalmi berendezkedését és republikánus alkotmányát Bölöni Farkas Sándor *Utazás Északamerikában* című útleírásából ismerték meg. Olvasták a felvilágosodás különböző irányzataihoz tartozó német és francia szerzők (pl. a politikai röpiratokat író Trenck Frigyes, a közgazdász és jogtudós Sonnenfels, a történetfilozófus Herder, valamint a vulgármaterialista-deista vallásfilozófus Volney) műveit is, de a legnépszerűbbek és legnagyobb hatásúak a szabadságeszméket terjesztő olyan tiltott könyvek voltak, mint Lammenais-től a *Paroles d'un croyant* és Börne összes munkái.

A kis, 100 kötet körüli könyvtárnak a korszerű műveltség terjesztésén túl rendkívüli volt a politikai nevelő hatása is. Az egyesület tagjai számára a polgárosodásért és függetlenségért folyó harcban cselekvési vezéreszmékül szolgáltak azok a korszerű nézetek és eredmények, amelyeket itt olvastak a polgári országokról és ezen országok tudományos, politikai, gazdasági és társadalmi állapotáról és fejlődési tendenciáiról. A könyvtárat a tagok adományaiból vásárolták, illetve a tagok és az országgyűlési követek hosszabb-rövidebb időre

olvasásra átengedett könyveiből állították fel. A kötetek száma így időről időre változott, de állandóan 100 körül mozgott: 1834 végén pl. 130, 1835 februárjában pedig 84 kötete volt a könyvtárnak.[57] Az egyesület 40—50 tagján kívül — akik közt pl. Lovassy László, Pulszky Ferenc, Kászonyi Dániel, Pázmándy Dénes, Vukovich Sebő és Madarász József szerepel — 200-nál többen veszik igénybe a könyvtárat az országgyűlési követek és fiatalok közül. „Itt szívta magába az ifjúság a demokratikus forradalmi eszméket, innen vitte magával szerte az országba a népfenség elvét... A forradalom és szabadságharc fegyvereit nem utolsósorban a Társalkodási Egyesület Könyvtárában kovácsolták" — fogalmazza meg találóan a könyvtár fontos politikai jelentőségét Fejős Imre.[58] Metternich az egyletet alakulásától fogva figyeltette (a tagokat pl. az ügyvédi vizsgától való eltiltással fenyegette), de az tovább működött, s végül a kormány az 1830-as évek végén, Kossuth lefogatásával egy időben az országgyűlési fiatalok ellen is eljárást indított, s a vezetőket bebörtönözte.

Lovassyék elítélése sem rettentette el azonban az ellenzéki ifjúságot attól, hogy már 1839-ben újabb olvasókört alakítson a pozsonyi országgyűlésen felsőbb engedély nélkül. Sedlnitzky rendőrminiszter hamarosan jelentette az uralkodónak, hogy „egy magyart rendeltem az olvasókörnek és az összejöveteleknek szigorú ellenőrzésére és megfigyelésére". Az üléseket nyilvánosan tartja az egylet, de működését Sedlnitzky mégis veszedelmesnek véli, mert alapítója Somogyi Antal,[59] az ellenzék egyik veszedelmes szószólója. „Ez a Somogyi exaltált demagóg, az ifjúság megrontója és teljesen romlott individuum. Tekintettel tehát az olvasókör alapító-

[57] L. *Fejős Imre:* Az Országgyűlési Ifjúság Társalkodási Egyesületének Könyvtára. MKszle 1961. 319—321.

[58] Ua. 321.

[59] Somogyi Antal (1811. v. 1812—1885.) az 1840-es évek reformországgyűléseinek híres ellenzéki szónoka, Deák Ferenc bizalmas barátja volt. Az 1840-es évek második felében a Szeged-belvárosi kaszinóban tevékenykedett. 1848—49-ben is tagja az országgyűlésnek, majd a szabadságharc bukása után 1867-ig emigrációban él. Hazatérése után régi könyvészeti ritkaságokat gyűjtött s ezekbe hazafias

jára a kaszinónak, avagy olvasókörnek a célja csak gonosz lehet" — írja a továbbiakban. A kormányzat azonban a Kossuth és Lovassyék elfogatása és elítélése nyomán kialakult országos felháborodás miatt nem mer fellépni az országgyűlési fiatalok ellen.[60]

Az 1843-i, majd az 1847-i országgyűlésen ismét megalakul a jurátusok olvasó- és társalkodóköre. A kormány a tovább erősödő ellenzéki közhangulat miatt működésüket most sem merte megtiltani, de ezeket is figyeltette, s e körök — a hatósági beavatkozástól tartva — nem is mertek folytatni olyan radikális politikai tevékenységet, mint az 1834-ben alakított társalkodó egyesület, tiltott könyveket sem tartottak. Az országgyűlési rendőrség az 1843-ban alakult olvasókörről is rögtön jelentette, hogy a Hollinger-kávéház három különszobájában működik, tagjai kártyázni nem szoktak, de az ifjúság megmozdulásait, pl. az ellenzéki követeknek adandó éjjeli zenék és fáklyás felvonulások ügyét itt beszélik meg. Arról is a rendőrségi jelentésekből tudunk, hogy az egyletnek megalakulásakor 37 tagja volt, s hogy megalakítása Bezerédy István, Szentkirályi Mór, Perczel Mór, Vukovich Sebő, Bonis Sámuel és más követek buzdítása nyomán történt, bár Klauzál Gábor — az 1830-as évekbeli kaszinó szomorú példájára hivatkozva — ellenezte a tervet.

A rendőri jelentéshez mellékelt alapszabály-másolat szerint a kör neve és célja: „Az országgyűlési ifjúság alapította olvasó- és társalkodó kör. Ennek célja: könyvek és újságok olvasása és komoly társalgás az eszmék kicserélésével; emberi és hazai kiművelés." A hetenként kétszer tartott összejövetelek valóban az alapszabályok szellemében zajlottak le, a tagok kifejezetten politikai ügyeket nem tárgyaltak, a gyűlések önművelésük ügyét és főleg a szónoklatban való kiképzésüket szolgálták. A kör könyvtárából egyszerre csak egy

lelkesedésből rovásírással régi nyelvemlékeket hamisított, amelyeknek hamis voltát Fejérpataky László, Szinnyey József és Sebestyén Gyula mutatta ki. L. *Móra Ferenc:* Rovó Somogyi. Magyar Bibliofil Szemle 1924. 82—86.

[60] *Takáts Sándor:* A jurátusok olvasóköre 1843-ban és 1847-ben. Budapesti Hírlap 1929. 288. sz. 2—3.

könyvet adtak ki s mindössze három napra. Az első közgyűlésen Eötvös Józsefet egyhangúan választották elnökké, a tagok sorában ott volt a reformkor számos ismert és jelentékeny közéleti egyénisége, mint pl. Irinyi József, Lukács Sándor, Lovassy István, Dux Adolf, Vahot Imre, Lefebre Lajos, Lisznyay Kálmán stb.

Az 1847-ben alakult országgyűlési ifjúsági olvasókör már segélypénztárat is létesített a szegény ifjak támogatására. Az ellenzéki politika erősbödése nyomán a kör arra is mert vállalkozni, hogy alapszabályait felsőbb jóváhagyás nélkül kinyomtassa. Az alapszabályokat Székely József, az országgyűlési ifjúság vezetője, a szabadságharc majdani honvédszázadosa és Szarvady Frigyes, ekkor pozsonyi ügyvéd s 1849-ben a forradalmi kormány diplomatája (Teleki László párizsi követ munkatársa) állította össze, s rajtuk kívül most is tag volt nagyon sok ismert személyiség.[61]

Nemcsak az országgyűlési fiatalok egyleteiben vagy a pesti és budavári kaszinóban voltak országos hírű egyéniségek. Az alapítók, a vezetők vagy a tagok közt szerte az országban megtalálható a reformkor számos közéleti vagy szellemi kiválósága, nem egy köztük több kaszinóban fejt ki munkásságot. Széchenyi István pl. a Nemzeti Kaszinón és a Budavári kaszinóegyleten kívül tagja a Somogy megyei Olvasó Társaságnak és a Soproni Kaszinónak is (számos más tiszteleti tagjává választotta), ahol együtt tevékenykedik Bezerédy Pállal és felsőbüki Nagy Pállal. Szemere Bertalan hozza létre Miskolcon a Borsodi Olvasókört, Eötvös Tamás a Bereg megyei kaszinót, Madarász József és László Székesfehérvárott a Fejérmegyei Olvasó Társaságot, Kovács Pál és Czuczor Gergely a győrit és Kisfaludy Sándor a Sümegi Kaszinót. Kisfaludy ugyanakkor — Széchenyihez hasonlóan — tagja a Somogymegyei Olvasó Társaságnak is, Festetics Lászlóval és Berzsenyi Dániellel együtt. Békéscsabán Haan Lajos, a város történetének későbbi neves történetírója a kaszinó jegyzője. Kossuth Lajos Sátoraljaújhelyen a Zempléni Kaszinóban kezdi politikai szereplését, s rajta kívül ugyanitt kaszinótag pl. Kazinczy Ferenc, Balásházy János,

[61] Ua. 3.

Lónyay Gábor, Szemere Miklós és Kazinczy Gábor is. A szécsényi kaszinóban Szontagh Pál, Szekszárdon Bezerédy István és Perczel Móric, Szombathelyen Horváth Boldizsár, Szegeden Vedres István és Klauzál Gábor, Nagykőrösön Nyáry Pál, Nagyenyeden Szász Károly, Marosvásárhelyen Bethlen János és Teleki Domonkos, Désen Jósika Miklós, Teleki Domonkos és Újfalvy Sándor, Kolozsvárt Bölöni Farkas Sándor és Brassai Sámuel nevét találjuk — sok más nevezetes egyéniségé mellett — a tagok névsorában.[62] Nem túlzás tehát azt állítani, hogy az összes neves reformkori politikus és közéleti ember, s az írók és tudósok nagy része is részt vett a kaszinói és egyleti életben. Mint hangadó vezérférfiak ők határozták meg egyesületeik politikai és művelődési irányát, és saját eszmei beállítottságuk szerint híveket szereztek az ellenzéki politika és a művelődés minden irányzatának.

[62] L. Zala megyei Levéltár, Zalaegerszeg. A Skublics-könyvtár iratai. 1832. május 7-i közgyűlés. 1168.: „1831-ig Esztendőre Tettes Nemes Somogy Vármegyébe az úgy nevezett Olvasó Társaság e következendő alá írásbéli Tagokból áll". — *Deszkásy Boldizsár:* A Soproni Kaszinó 100 éve. Sopron, 1944. — *—y—:* A „Borsodi Olvasókör". Kts 1962. 593—594.; *Kozma György:* A Beregmegyei Kaszinó százéves története. Bp., (1941.) — *Könczöl Imre:* Egy reformkori könyvtár. Kts 1963. 526—528.; *Lukácsy Sándor:* „Nyomatott Hálában..." Kts 1963. 667—668. (Fejérmegyei Olvasó Társaság); — *K[ovács Pál]:* Győri olvasó egyesület. Társalkodó 1840. 8. sz. 32.; *Ferenczy Zoltán—Kerekes Emil:* Adatok a Kaszinó történetéhez. Győri Szemle 1930. 1—3. sz. 104—106.; *Valló István:* Adatok a Kaszinó történetéhez. Győri Szemle 1930. 4—6. sz. 201—202. — *Darnay Kálmán:* Kisfaludy Sándor által alapított Sümeghi Casino története... Székesfehérvár, 1891. — Békés megyei Levéltár, Gyula. X. 58. A Békéscsabai Casino ir. gyűjtemény. Jegyzőkönyv. 1842—1847. — A Zempléni Casino törzstagjai 1831-ben. Közli *Dongó Gy. Géza.* Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. 1906. 7—8. sz. 222—225. — *Pintér Sándor:* A Szécsényi Kaszinó és Gazdakör története. Balassagyarmat, 1888. — *Bodnár István:* A százéves Szekszárdi Kaszinó. In: Bezerédj István és a százéves Szekszárdi Kaszinó. Emlékkönyv. Szerk. *Bodnár István.* Szekszárd, 1942. 99—195. — Vas megyei Levéltár, Szombathely. A Szombathelyi Kaszinó Egylet jegyzőkönyve. — *Czimer Károly:* I. m. — *Horváth József:* A Nagykőrösi Kaszinó százéves története. Nagykőrös, 1939. — Nagy Enyedi Casino tagjai névsora, s annak szabályai. Nagyenyed, 1841. — *Lakatos Sámuel:* I. m. — A kolozsvári casino részvényesei névsora betűrenddel s annak szabályai 1833. évre. Kolozsvár, 1833.

A kaszinók, társalkodó- és olvasóegyletek politikai és művelődési hatása kiemelkedő vezetőik, magas számuk és taglétszámuk révén rendkívül széles körű volt. Magyarország és Erdély területén hozzávetőlegesen közel 200 működött a reformkorban, s együttes taglétszámuk is meglehetősen magasra tehető a fennmaradt nyilvántartások ismeretében. A debreceni kaszinó pl. 1833-ban 150 taggal, majd a Polgári Kaszinó 1841-ben kb. ugyanilyen létszámmal alakult, s az egyesült Polgári Kaszinó 1848-ban már kb. 1000 tagot számlált.[63] A budavári kaszinó egyletnek az 1840-es években majdnem mindig 300—450 közti részvényese volt. A kaszinók és társalkodóegyletek általában néhány éves ciklusra alakultak (rendszerint 3, de néha 4 vagy 5 évre), s az egyes ciklusok letelte után újból megalakultak új vezetőséggel, tisztségviselőkkel és tagsággal. A budavári kaszinó egylet ideiglenes választmányát 1841 elején még csak 70 fő választotta meg, de a tagok száma 1841. április 20-ra 357 főre, 1842. április 2-re pedig már 444 főre emelkedett. Az 1844-ben kezdődő új ciklus elején 360 a taglétszám, 1847. február 1-én, a harmadik ciklus kezdetén 184, de március 14-én már 278, március 28-án pedig 300. A szabadságharc kitörése után, 1848 novemberében is 341 tagja van a kaszinónak.[64] Szinte minden nagyobb városban magas azonban a taglétszám: pl. Nagyváradon a bihari kaszinóban 317 (1833), Szegeden a Felsővárosi Társalkodási Egyesületben 300, a Belvárosi Kaszinóban pedig 150 (1840), Sátoraljaújhelyen a Zempléni Kaszinóban 279 (1831), Marosvásárhelyen 206 (1833), a Budai Olvasó Egyletben 200 (1847) stb.[65] A kisebb városokban, helységekben ennél kevesebb ugyan a kaszinó- és egyleti tag, de még a falvak egyesületeiben is van néhány tucat: pl. az alsósiménfalvi székely ifjúsági egyesületben 54 (1838), Tordát-

[63] *Boldisár Kálmán:* I. m. 5., 11.

[64] A budavári casino-egylet félszázados története. 1841—1891. Bp., 1891. 8., 9., 13., 18., 21., és 23. p.; A teljes tagnévsort l. 47—80.

[65] *R. J.:* Nagyváradi Casino. = Honművész 1833. 26. sz. 210.; Bihari casino. Honművész 1833. 29. sz. 333. — *Czimer Károly:* I. m. 32. — *Halász Anna:* A Zempléni Casino könyvtára 1831—1850. MKszle 1970. 350. — *Lakatos Sámuel:* I. m. 9. — Budai olvasó egylet. Társalkodó 1847. 14. sz. 54.

falván 40 (1838), vagy Szilsárkányon a Rábaközi Olvasó Társaságban 80 (1836).[66]

A kaszinói és egyleti tagok egy része nyilván nem olvasta rendszeresen a könyvtáraikban található lapokat és könyveket. De a közös vitatkozásokon, beszélgetéseken ők is részt vesznek vagy legalábbis többnyire jelen vannak, s így tudomásuk van azokról a problémákról, amelyeket a közélet felvet, és elsajátítják a művelt társasélet formáit is. Az olvasó tagok révén hozzájuk is eljutnak az újságok hírei, hallanak az újonnan megjelenő magyar munkákról és sokan közülük olvasókká nevelődnek. Minden kaszinó és társalkodóegylet számos újságot és folyóiratot járatott, a hazaiak mellett többnyire külföldieket is. Legtöbbjük az időszaki sajtótermékeken kívül könyveket is vásárolt a tagsági díjakból és a bálok jövedelméből, illetve egyesek a belépéskor az e célra fizetendő összegből, mások ajándékba kaptak a tagoktól, de nemegyszer kívülállóktól is. Számos kaszinó határozatilag biztosított rendszeres évi összeget folyóiratok és hírlapok megrendelésére és könyvek beszerzésére.

A tagsági díj a kaszinókban és olvasóegyletekben különböző nagyságú összeg volt, sőt — a tagok számától függően — időről időre ugyanazon egyesületben is változott. A győri olvasóegyletben vagy a sátoraljaújhelyi kaszinóban pl. évi 5 forint, a Bereg megyeiben évi 6 forint volt, de Beregben a vidéki tagok, akik a kaszinó szórakozási lehetőségeit és könyvtárát távollétük miatt kevésbé vették igénybe, csak fele összeget, 3 forintot fizettek. A debreceni kaszinó eleinte tagjaitól 12 pengő forintot szedett évente, a tagok számának emelkedésével ezt 10 pengő forintra szállította le; Egerben hasonlóképpen: a kezdeti 10 pengő forint a létszámnövekedéssel 6-ra csökkent. Kaposvárott az olvasótársaság a kölcsönzött kötetek után szedett kölcsönzési díjat, kötetenként egy krajcárt. A budai olvasóegylet — a rendszeres havi tagsági díj mellett — belépéskor minden taggal 40 ezüst krajcárt fizettetett a könyvtár javára. A kaszinók rendszeresen rendeztek bálokat, táncmulatságokat beléptidíjjal. A Bereg

[66] Az alsó Siménfalvi nemes székely ifjúi egyesület alaprajza. = Ismertető 1838. II. 43. sz. 509. hasáb. — Tordátfalva egyesülete. Ismertető 1838. II. 38. sz. 455. hasáb. — *Kiss Sámuel:* I. m. 369.

megyei kaszinó pl. évenként szüreti bált, más kaszinók farsangi vagy más alkalmi bálokat tartottak. A debreceni kaszinó pl. 1836 farsangján 5 kaszinóbált rendezett. E mulatságokból olyan komoly jövedelem folyt be, hogy számos kaszinó nemcsak fenntartotta magát, saját épületet emelt és könyvtárát gyarapította, de a bevételek egy részét közcélokra vagy jótékony célokra tudta fordítani. Az egri kaszinó pl. évenként rendszeresen eleinte 60, majd 100, 1837-től pedig 200 forintot fordított könyvek és lapok beszerzésére. A győri olvasótársaság 1839. évi táncvigalmának teljes tiszta hasznáért, 226 pengő forintért könyveket vásárolt. A Bereg megyei kaszinónak Eötvös Tamás elnök 16 forintot, Bay György kaszinótag pedig 100 forintot adományozott könyvtára gyarapítására, a budavári kaszinóegyletnek Frankenburg Adolf 5 lapot, az egri kaszinónak Bartakovits egri érsek a *Közhasznú Esméretek Tárát* ajándékozta, a kiscelli kaszinó tagjai felsőbüki Nagy Sándor „jeles könyveit" is használhatták csinos házi bútoraival együtt. (A kaszinó ui. — nem lévén saját szállása — az ő házában működött.) Így minden kaszinó kisebb-nagyobb könyvtárat alapított, amelyben elsősorban a reformkori politikai és publicisztikai irodalom termékei, továbbá szépirodalmi munkák voltak megtalálhatók, de számos helyen tudományos és szakmunkák vagy külföldi könyvek is a tagság összetételétől és érdeklődésétől függően. Természetesen az olvasótársaságok mindegyike rendelkezett könyvtárral.

A kaszinók és társalkodóegyletek — fő céljuk lévén a tagok műveltségének emelése — általában rendkívül nagy gondot fordítottak könyvtárukra, könyveikre és lapjaikra. A vezetőség tagjai között mindenütt megtalálható a könyvtáros, akinek feladata „az egylet könyveinek kezelése, . . . azoknak jókarbani tartásáért felelős".[67] A megrendelendő könyvekről és lapokról a választmány döntött nagy körültekintéssel, figyelembe véve a könyvtáros és a tagok javaslatait, igényeit. A Budai Olvasó Egylet pl. kifejezetten a magyar irodalom támogatása és népszerűsítése érdekében alapszabá-

[67] A Budai Olvasóegylet szabályai. 1843/44. MTA Könyvtárának Kézirattára. Vegyes 4-r. 27. sz.

lyaiban kimondta, hogy a könyvvásárlásra fordítandó összegnek csak egynegyede költhető idegen nyelvű munkák beszerzésére.[68] A könyvállomány védelme érdekében a legtöbb kaszinó beköttetve adta csak kölcsön olvasásra könyveit s minden év végén a folyóiratok köttetéséről is rendelkezett. Ahol mód volt rá, külön könyvtárszobát rendeztek be, s ott megtiltották a hangos beszédet, vitatkozást, a dohányzást és mindennemű, az elmélyült olvasást zavaró szórakozást és játékokat; bár így is nem egy helyen merült fel panasz a kaszinó nemes céljával ellenkező haszontalan időtöltés, hangoskodás, mulatozás és szerencsejáték ellen. Könyveket rendszerint otthoni olvasásra is kölcsönöztek, az új lapokat azonban csak helyben lehetett használni, legfeljebb az év végi beköttetésük után volt szabad kivinni őket az egylet helyiségeiből. Hetente két-három alkalommal tartottak kölcsönzési órákat, s két-három hétre adtak ki könyveket. (A kaszinó székhelyétől távol lakóknak hosszabb időre is és több kötetet, mint a helybelieknek.) A kölcsönzési határidőt túllépőktől kötetenként mérsékelt összegű bírságot, késedelmi díjat szedtek, a megrongált vagy elpusztult munkák árát megtérítették. A könyvtár anyagát több kaszinó is nyomtatott katalógusban hozta nyilvánosságra.

Egyik-másik kaszinóban, olvasóegyletben szokásos volt a közös, társas felolvasás. Az egri kaszinóban pl. az 1840-es évek elejének élénk érdeklődést kiváltó politikai harcai idején olyan sokan akarták olvasni az éppen megérkező országgyűlési újságot, hogy a kaszinó vezetősége 1843. május 25-én úgy határozott, hogy „azon napokon, melyeken ezen tudósítások megérkeznek, dél előtti 11-től 12-ig s dél utáni 7-től 8-ig társas felolvasás tartandó lévén, ezen időben azokat egyes személynek használni nem lehet".[69] A közös felolvasásokat rendszerint élénk viták követték.

A győrszentmártoni olvasótársaság tervezett közös felolvasásainak indítéka nem a politikai érdeklődésből fakadt, a vezetőség a „hasznos ismeretek terjesztését" kívánta szol-

[68] Uo.

[69] Az eredeti jegyzőkönyv alapján idézi *Breznay Imre*: Az Egri Kaszinó százéves története 1833—1933. Eger, 1934. 39—40.

gálni „az olvasás megkedveltetése útján". A terv szerint vasárnap délutánonként a kültagok számára a társaság két beltagja tart „közhasznú gazdasági, nevelési és erkölcsi tárgyú" felolvasást, majd az elhangzottakat magyarázzák el nekik. Ezután a kültagok is lehetőséget kapnak, hogy otthoni hasznos olvasmányaikról beszámoljanak, illetve a magukkal hozott könyvekből szintén felolvassanak. A felolvasásokat vita követi, s „ha valamely gazdasági, vagy iparág különös figyelmet érdemel, kérdés tétetik, valljon annak alkalmaztatása körülményeinkkel megegyeztethető-e? s lehetne-e azt nálunk foganatba hozni?" — írja az egylet működéséről, terveiről szóló beszámoló.[70] Ha a válasz igenlő, önként ajánlkozó személyek a gyakorlatban is kipróbálják és kísérletük eredményét — írásba foglalva —, „hivatkozva az érintett közleményre és mindig a próbálkozó személyek megnevezésével, illető hírlapok útján" — közzéteszik. Így akarják az eredményes kísérleteket széles körben propagálni és terjeszteni, s az eredménytelenekre mint haszontalanokra ugyancsak felhívni az érdeklődők figyelmét.

E tervezet megvalósításáról nincsen tudomásunk, de maga az elképzelés jól mutatja azt a szoros kapcsolatot, amely a kaszinók és olvasóegyletek működése és a reformkori művelődési, közéleti, gazdasági és egyéb gyakorlati törekvések közt ténylegesen is megvolt. E reformkori egyesületek vezetői a nemzeti és társadalmi megújulás ügyét tartva szem előtt az egyleti tevékenységet is e cél szolgálatába kívánják állítani. Az olvasás nem öncélú önművelés és puszta szórakozás számukra (bár tudják és vallják, hogy a lelki nemesbedés, a pallérozottság s a szebb érzések felkeltése is a polgárosult, kiműveltebb ember formálódását szolgálja), hanem elsősorban a „közjó", a társadalmi haladás, a gazdasági felemelkedés és a nemzeti műveltség és csinosbodás ügyének előmoz-

[70] Szent-Mártoni olvasótársaság. Hírnök 1842. 86. sz. — a „Magyarország" című rovatban. (A cikk szerzője — I. Tóth Zoltán magyar történeti bibliográfiája szerint — *Sellyei Elek;* a szerző neve azonban a lapban nem szerepel.) L. még a győrszentmártoni olvasótársaságról: Győrszentmártoni olvasó társaság. Hírnök 1842. 89. sz.; *Rapos József:* Korszerű szózat a szent-mártoni olvasó társasághoz. Győr, 1842.

dítója. Amikor olvasóközönséget szerveznek a magyar közéleti irodalomnak, szépirodalomnak és tudományosságnak, egyben olyan embereket is nevelnek, akik ténylegesen is munkálkodnak a nemzeti és polgári reformok megvalósításáért. Ebben a szellemben alakít pl. a Szeged-belvárosi kaszinó játékszíni választmányt és teremt működvelő színtársulatot, hoz létre „hangászegyesületet", azaz zeneegyletet, s ezzel megszünteti a német színészet egyeduralmát a városban, alapít Brunszvik Teréz útmutatása szerint kisdedóvót és jótékony nőegyletet, kezdeményezi gőzfürdő megnyitását s járul hozzá még számos kezdeményével Szeged városiasodásához és fejlődéséhez.[71] A legtöbb kaszinó hatékonyan támogatja az Iparegylet és Védegylet tevékenységét; így a debreceni is, amely indítványt tesz ezen kívül takarékpénztár felállítására a városban, s komoly része van a terv megvalósulásában is; vagy százforintos részvényével egyik kezdeményezője a debreceni gőzmalom megalapításának, százhúsz pengő forintot ad a létesítendő polgári kórház javára és gyűjtést indít az utcai kivilágítás felszerelésére.[72] Ugyancsak számos javaslattal járul hozzá a város szellemi felemelkedéséhez, anyagi fejlődéséhez és civilizálódásához Eger kaszinója: szorgalmazza a korszerű szőlőművelést és gyümölcstermelést, az egri bor hírnevének öregbítését, takarékpénztár alapítását, a gyorsszekér bevezetését Egerbe, indítványt tesz az utcák elnevezésére és a házszámozásra, cukorgyár alapítását propagálja stb., stb.[73] Mindezen törekvések mögött ott van az az indítékokat adó szellemi erő is, amelyet a korabeli lapok és könyvek olvasásából merített a kaszinók tagsága.

Mivel a kaszinótagok többsége elsősorban a közélet aktuális eseményei és az irodalmi, tudományos és gazdasági élet új eredményei iránt érdeklődött, mindenütt már az alapításkor számos időszaki sajtóterméket rendelnek, hírlapokat, folyóiratokat s évkönyveket egyaránt. Az 1832. év végén alakult Marosvásárhelyi Kaszinó pl. már 1833-ban 17 újságot és

[71] *Czimer Károly:* I. m.
[72] *Boldisár Kálmán:* I. m.
[73] *Zalár József:* Visszapillantás az egri kaszinó ötven éves múltjára. Eger, 1883.; *Breznay Imre:* I. m.

folyóiratot, illetve évkönyvet járat. Ezek közül ugyan még csak 4 magyar nyelvű (az Orvosi Tár Bugát Pál és Schedel Ferenc szerkesztésében, Bajzától a Kritikai Lapok, Orosz József Századunk című lapja és Szilágyi Ferenc történeti évkönyve, a Klio), de a 13 külföldi (2 francia és 11 német) lap egyúttal a korabeli Marosvásárhely vezető rétegeinek és értelmiségének sokirányú érdeklődéséről és magas műveltségéről tanúskodik. Van köztük — többek közt — politikai lap (a francia nyelvű Frankforti [!] Journal és a Moniteur, a német Österreichischer Beobachter és a Siebenbürger Bote), jogi (Juridische Zeitschrift von und für Gesetzgebung des Auslandes), irodalmi (Göttinger Anzeigen, Lipsiai Litteratur Zeitung), kertészeti és gazdasági folyóirat (Garten Zeitung, Bürgern und Bauern Zeitung), s pedagógiai lap (Zimmermann Schulzeitungja). A következő esztendőben, 1834-ben 22 a lapok száma. Magyar nyelvű is 10 van már, minden korabeli jelentékeny magyar időszaki sajtótermék olvasható a kaszinóban: az Erdélyi Híradó, a Hazai és Külföldi Tudósítások, a Jelenkor, a Magyar Kurir, a Regélő, a Kossuth szerkesztette Országgyűlési Tudósítások, a Tudományos Gyűjtemény, a Századunk, a Kritikai Lapok és a Klio című zsebkönyv.[74] A tagok közt legnagyobb népszerűsége Kossuth kéziratos Országgyűlési Tudósításainak volt, amelyet két példányban kapott Pozsonyból a marosvásárhelyi kaszinó. A „diétai tudósításokat" (ahogy majd később a Törvényhatósági Tudósításokat is) Magyarország és Erdély szinte minden kaszinója és társalkodó egylete megrendelte, és ezeknek az egyesületekben elsődleges szerepük volt abban, hogy a száznál alig több példányban másolt újságnak olyan óriási hatása volt a reformeszmék terjesztése és az ellenzéki tábor gyarapítása és összekovácsolása terén.

Hogy a kaszinók és olvasóegyletek időszaki kiadványaikkal mennyire korszerűen tájékoztatták a tudományos érdeklődésű olvasókat is, arra Berzsenyi Dániel és a Somogy megyei olvasótársaság kapcsolata is bizonyítékul szolgálhat. Az 1828-ban alapított társaság már 1829-ben 23 különböző újságot, folyóiratot és évkönyvet járatott; közülük 6 volt magyar

[74] *Lakatos Sámuel:* I. m. 27—34.; *D. Biás István:* I. m. 140—142.

nyelvű, a többi németül s Németországban és az osztrák birodalom területén jelent meg. Műfaji és szak szerinti megoszlásuk gazdag és sokrétű; politikai, irodalmi, esztétikai, tudományos, színházi, történeti, jogi és államtudományi, gazdasági, kereskedelmi, műszaki és földrajzi vonatkozásban, de még a divat kérdéseiben is korszerű és magas szintű tájékozottságra tettek szert az érdeklődő olvasók Kaposvárott a múlt század első felében. A megrendelt időszaki iratok 1829-ben a következők voltak: Hazai és Külföldi Tudósítások, Magyar Kurir, Tudományos Gyűjtemény, Mezei Gazdák Barátja, Felsőmagyarországi Minerva, Élet és Literatúra, Wiener Zeitung, Archiv für Geschichte, Allgemeine Zeitung, Allgemeine Theater Zeitung, Deutsche Garten Zeitung, Handlungs Zeitung und Mode Spiegel, Oeconomische Neuigkeiten, Jenaische Literatur Zeitung, Ausland, Staatswirtschaftliche Zeitung, Jahrbücher der Literatur, Politechnisches Journal, Allgemeine Politische Annalen, Land- und See-Reisen, Minerva von Brun, Jahrbücher der Geschichte und Staatskunst és Herta von Humboldt.[75]

Az olvasótársaság legszorgalmasabb olvasói — a fennmaradt kölcsönzési napló szerint — a Somogy megyei reformnemzedék jeles egyéniségei voltak: pl. Xantus János, a híres felfedező, Sommsich Pál neves politikus, Madarász József, a demokrata szellemű Mocsy János és öccse, a Phaedrus-meséket fordító Mocsy Antal, s mindenekelőtt Berzsenyi Dániel, aki már a társaság megalapítása körül is buzgón tevékenykedett. A költő a kb. 60 kilométerre eső Nikláról kéthavonta bejárt Kaposvárra és 1832 és 1836 közt rendszeresen kölcsönzött, főként időszaki kiadványokat: a német Minervát, a Jahrbücher der Litteraturt, a Tudományos Gyűjteményt, a Magyar Minervát (Felsőmagyarországi Minervát), a Jahrbücher der Geschichte und Staatskunstot, az Auslandot, az Aurorát, a Morgenblattot, az Ökonomische Neuigkeitent, továbbá a Magyar Lexikont, a Land- und Seereisent és a Konversations Lexikont. Olvasmányai egyben forrásmunkaként szolgáltak 1833-ban megjelent két fontos tanulmányához: a

[75] Címjegyzéküket közli *D. G.*: Kaposvári olvasó szoba Ns. Somogy Vármegyében. Hasznos Mulatságok 1830. I. 5. sz. 33—34.

Poétai harmonistica című esztétikai munkájához és *A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól* című, Széchenyi programjának szellemében írt művéhez.[76]

A Somogy megyei olvasótársaság az 1830-as évek közepén már 40 magyar és külföldi időszaki sajtótermékkel rendelkezett. Lényegesen gyarapodott a magyar lapok és évkönyvek (almanachok) száma. Az 1828-ban is járt 6 magyar lapon kívül most a következők voltak még megtalálhatók az olvasóegylet könyvtárában: Aurora, Klio, Rajzolatok, Koszorú, Mezei Gazda, Emlény, Honművész, Regélő, Fillér Tár, Figyelmező, Gazdasági Tudósítások, Musarion és Daguerrotyp.[77] A kaposvárihoz hasonlóan szinte minden egylet számos lapot járatott: a kolozsvári kaszinó pl. már alapítása évében, 1833-ban 35-öt, az egri kaszinó 1833-ban 9, az 1840-es évek elején 12 időszaki sajóterméket, a budavári kaszinóegylet 1841-ben 24-et, a debreceni kaszinó 1842-ben 16-ot, a nagykőrösi olvasótársaság ugyanekkor 9-et, a békéscsabai kaszinó 1846-ban és 1847-ben egyaránt 13-at, a kolozsvári Polgári Társalkodó 1847-ben közel 50-et, de a kisebb egyletek is fontosnak tartották tagjaik tájékoztatását „újságlevelek" útján. Az egri kaszinó 1833-ban, az alapítás évében „minden szépnek, jónak és hasznosnak bővebb ki tudása, közlése és gyarapodása, ezek által pedig mind a hazának, mind az egyes hazafinak tökélletesítése végett" az alábbi lapokat, évkönyveket és kalendáriumokat rendelte meg s kb. 650 váltó forintot fizetett értük: Jelenkor, Társalkodó, Hazai és Külföldi Tudósítások, Magyar Kurir, Erdélyi Hírlap, Tudományos Gyűjtemény, Katonai Almanach, Hazai Vándor, Honni Vezér, Gazdasági Folyóírás és Kossuth Országgyűlési Tudósításai.[78] Már

[76] A kölcsönzők személyére és a Berzsenyi kölcsönzésére vonatkozó adatokat a Kaposvári Állami Levéltárban fennmaradt kölcsönzési napló, azaz „Az Olvasó Szobából könyveket kivivő uraknak Reversalis Protocolluma" alapján közli *Kanyar József:* Berzsenyi és a Somogy megyei olvasótársaság. Itk 1956. 474—475. L. még: *Major Sándor:* Berzsenyi Dániel és „Nemes Somogyvármegye könyvtárá"-nak kapcsolata. Kts 1956. 575—576.

[77] L. *Kanyar József:* I. m. 475.

[78] *Breznay Imre:* I. m. 25—26. — A kaszinó által megrendelt lapokon kívül Szinger Ferenc kaszinótag is előfizetett néhány lapra s azokat a kaszinó címére („An die Cassino in Erlau") küldette:

kezdetben járatott tehát szinte minden korabeli magyar időszaki sajóterméket tekintet nélkül műfajukra és politikai irányultságukra; s számukat az 1830-as évek második felében és az 1840-es években tovább gyarapította (Rajzolatok, Regélő és Honművész, Kritikai Lapok, Athenaeum és Figyelmező, Szemlélő, Garas Tár, Fillértár, Tudománytár, Honderű, Pesti Divatlap, Magyar Gazda és a német, illetve német nyelvű Pester-Blätter, Handlungs-Zeitung, Spiegel, Wiener Zeitung, Ofner und Pester Zeitung, Ausland, Beobachter, Universum).[79]

A budavári kaszinóegyletben a hazai magyar lapok mellett (Pesti Hírlap, Világ, Hírnök és Századunk, Jelenkor és Társalkodó, Athenaeum, Közlemények, Múlt és Jelen, Religio és Nevelés, Egyházi Tudósítások) — a többségében német lakosság és a konzervatív, aulikus érzelmű tagok nagy száma miatt különösen magas a német és német nyelvű lapok száma (Allgemeine Zeitung, Oesterreichischer Beobachter, Wiener Zeitung, Ofner Zeitung, Gemeinnützige Blätter, Humorist, Theater Zeitung, Tageblatt, Sammler, Musikzeitung, Spiegel, Adler, Grazer Zeitung, Aufmerksame) s van egy francia újság is, a Journal des débats.[80]

A békéscsabai kaszinóban viszont jelentékeny módon meghatározta a megrendelendő lapok kiválasztását a hazafias, nemzeti szempont. A kaszinó 1842—43-ban összesen 8 időszaki sajótermékre fizetett elő, 7 magyarra (Pesti Hírlap, Erdélyi Híradó, Jelenkor, Országgyűlési Tudósítások, Vasárnapi Újság, Athenaeum, Magyar Gazda) s csak egyetlenegy németre, a „lipcsei közönséges újságra", azaz a Leipziger Allgemeine Zeitungra. Amikor azonban az 1843. december 3-i választmányi ülés a következő esztendőre megrendelendő sajótermékek ügyét tárgyalja, olyan határozat születik, hogy a lipcsei újság helyett — melynek „egyidő óta botrányos küzdései a magyar érdekek ellen, minden hazafi kebelt magától

Allgemeiner Beobachter, a budai, pesti és bécsi kereskedőújságok, Spiegel stb.

[79] *Breznay Imre:* I. m. 39.; *Szecskó Károly:* Adalékok az Egri Kaszinó Könyvtára reformkori történetéhez. MKszle 1969. 155—157.

[80] A budavári casino-egylet félszázados története. 1841—1891. Bp., 1891. 11.

elriaszt" — az Augsburger Allgemeine Zeitungot, az „agostai közönséges hírlapot" járatják, „mint melynek adatai is hitelesebbek, melléklapja is terjedelmesebb és tartalmasabb".

A békécsabai kaszinótagok legkedveltebb és legkeresettebb olvasmánya az 1840-es évek elején a Pesti Hírlap, különösen Kossuthnak a lapban megjelent írásai, vezércikkei. Kossuth megválásába a lap szerkesztésétől nehezen tudnak belenyugodni. Az 1844. május 27-i közgyűlés a könyvtárosnak olyan értelmű utasítást ad, hogy „minthogy Kossuth Lajos a pesti hírlap szerkesztője lenni megszűnt, ... addig, míg Kossuth Lajos szándéka felől bizonyos tudomást szerezne magának — a pesti hírlaprai előfizetést függessze fel; egyébiránt pedig mihelyt annak bizonyos tudomásába jönne: Kossuth Lajos melyik hírlapba dolgozik: vagy pedig tulajdon hírlapjára a szabadítékot megkapta-e? azonnal Kossuth Lajos hírlapjára fizessen elő..." A következő esztendőben, 1845-ben, s az 1846-ban megrendelt lapok közt is valóban ott van a Hetilap, a Kossuth által alapított Iparegyesület folyóirata, amelynek szerkesztője ugyan Vállas Antal, de már első számának bevezető cikkét Kossuth írja, s a későbbiek során, főleg 1846-tól egyre több írása jelenik meg itt, majdnem minden számnak ő a vezércikkírója. A csabai kaszinótagok így a jeles politikus és publicista új sajtóorgánumának is szorgalmas olvasói, de újból megrendelik 1845-ben is a centralisták kezébe került Pesti Hírlapot, továbbá a széchenyista Jelenkort, „a Casino elvével ellenkező, de azért még is érdekes", konzervatív Budapesti Híradót, az Erdélyi Híradót, mivel „most midőn az Unió kérdése forog fen, illő, hogy a testvéri kötelékek Erdély és Magyarország között ne táguljanak, hanem inkább szorosabban fűződjenek össze", az Életképeket és a Pesti Divatlapot, „minthogy azok mindenkor kedves olvasmányul szolgálnak", valamint a Magyar Gazdát és a német nyelvű Pesther Zeitungot és az „ágostai közönséges német hírlapot".[81]

A kisebb taglétszámú egyesületekbe is számos hazai lap jár, de egyikbe-másikba külföldiek is. A nagyváradi izraelita

[81] Békés megyei Levéltár, Gyula. X. 58. A Békéscsabai Casino ir. gyűjtemény. Jegyzőkönyv 1842—1847.

olvasótársaság pl. — a korabeli sajtó tudósítása szerint — megrendeli az összes magyar és „azon külföldi lapokat, melyek leginkább nemzetöket tárgyazzák"[82] s a kis falusi egyesület, a szilsárkányi Rábaközi Olvasó Társaság ugyancsak „minden hazai folyóiratot járat".[83]

Így a reformkorban nincsen az országnak olyan része, ahova a kaszinók, társalkodók és olvasóegyletek révén az időszaki sajtó legfontosabb hazai termékei (de számos helyre, különösen a városiasabb településekre, ahol az értelmiségi rétegek ezeket is igénylik, a külföldiek is) el ne jutnának. Ezek az egyletek az 1830-as évektől kezdve fontos közvetítő szerepet töltenek be a folyóiratok és hírlapok, illetve a közönség között. A kaszinókba és egyletekbe járó lapok egyrészt széles körű közönségigényt elégítenek ki, másrészt új rétegekkel bővítik az olvasóközönséget. A társaságok könyvtáraiban folyó rendszeres lapolvasás s az olvasottak feletti viták hatása túlterjed az egyletek körén, érződik a megyegyűlések, sőt az országgyűlések hangulatán, s megmutatkozik a szellemi és gazdasági mozgalmak iránti egyre fokozódó általános érdeklődésben is. Horváth Mihály a kortárs szemével visszapillantva — s némileg a megyegyűléseknél is nagyobb fontosságot tulajdonítva nekik — a következőket állapítja meg e társalgási körök és kaszinók politikai jelentőségéről: „A társalgás ezekben jobbára politikai kérdések körül forgott, melyek nem ritkán oly élénken vitattattak, hogy méltán kétség támadhat: nem adtak-e ezen társalgási körök, a bennök uralkodó fesztelenségnél fogva, mely a megye termében szólani átalló, gyakorlatlanabb szónokot is felbátorította s mintegy elragadta, a reformeszmék terjedésének még jelentékenyebb lökést, mint a megyék gyűlésein folyt tárgyalások ... A szabad szó s vitatkozás már nem szorítkozott egyedül az évnegyedi gyűlésekre; folyt az mindennap, minden órában, ama társalgási körökben ..."[84] S az ő véleményét még kiegészíthetjük azzal, hogy az itt folyó vitatkozásokba bekapcsolódhattak azok a kaszinótagok is, akik nem lévén

[82] Erdélyi Híradó 1845. 29. sz. 114.
[83] *Kis Sámuel:* I. m. 369.
[84] *Horváth Mihály:* I. m. 1864. I. 266.

nemesek, a megyegyűlések termeibe nem jutottak be. Az egyletek tehát szélesebb rétegeket vontak be a politikai életbe, de a művelődésbe is, mint a reformkorszak bármely más intézményei, szervezetei.

A lapok útján történő időszerű politikai és kulturális tájékoztatás mellett a kaszinóknak, társalkodóegyleteknek és olvasóegyesületeknek jelentékeny szerepük volt a könyvirodalom terjesztése terén is. Az egész országot behálózó könyvtáraik — a nyilvános közkönyvtárak csekély száma miatt — legszélesebb rétegekhez juttatták el a hazai és külföldi irodalom mindenféle válfaját. Elsősorban a magyar irodalomnak neveltek közönséget, de terjesztették a külföldi könyveket is, sőt akadt olyan olvasótársaság, a kolozsvári főasszonyok arisztokratikus olvasóegyesülete, amely „a hónin kívül minden míveltebb nyelveken írt, s tagjai ízlése szerint választandó" könyveket gyűjtött és 1839-ben már 700-nál több kötettel rendelkezett.[85] Szép számmal vannak azonban olyan kaszinói és egyleti könyvgyűjtemények, amelyekben még ennél is nagyobb a könyvállomány. Az 1840-ben alakult Fejér Megyei Olvasó Társaság nyomtatott katalógusa 2268 művet sorol fel összesen 4320 kötetben (437 magyar, 685 német, 1058 latin és 88 francia, olasz és angol munkát); köztük szinte minden addig ismert magyar író munkáit, a világirodalom klasszikusait és jeles íróit, a különböző tudományágakba tartozó műveket, hazai újságokat, folyóiratokat és lexikonokat is.[86] Petőfi székesfehérvári színészkedése idején, 1842 novemberében — ahogy erről Szuper Károly naplójában beszámol — olvasója volt a könyvtárnak; itt olvasta az újságokban Megyeri halálhírét. A társaság székesfehérvári olvasóterme mint „fő könyvtár" a megyebeli „fiókkönyvtárakat" is ellátta könyvekkel, így olvasnivalót biztosított a vidéki lakosoknak is.[87] Az olvasótársaság tetemes könyvállományát

[85] A kolozsvári főasszonyságok könyvtára. Nemzeti Újság 1840. I. 3. sz. 10.

[86] Fejér megyei Olvasó Társaság könyvtárában levő könyvek... Nyomatott Hálában Heynemann Eduard betűivel. 72.

[87] A sz.fehérvármegyei olvasótársaságrul. Világ 1841. I. 1. sz. 2—3. p.; *Könczöl Imre:* Egy reformkori könyvtár. Kts 1963. 526—528. p.; *Lukácsy Sándor:* I. m. 667—668. — Könczöl Imre fenti cikkében té-

kétféle módon szerezte: az újabb művek egy részét vásárolta (fennmaradt adatok szerint pl. Geibel Károly könyvkereskedőtől), a régebbieket — az állomány nagyobb részét — magánosoktól kölcsönözte. Mérey László kamarástól pl. 782, Madarász Józseftől 81, Madarász Gedeontól pedig 82 kötetet vett kölcsön 1840-ben elismervény ellenében, hiánytalan és az átvételi állapotnak megfelelő visszaszolgáltatási kötelezettséggel. A társaság fehérvári főkönyvtára számára id. Rosty Zsigmond ügyvéd, Fehér megyei aljegyző Úri utcai házának négy szobáját bérelte.

Korabeli dokumentumok arról tanúskodnak, hogy különösen az erdélyi kaszinók, polgári társalkodók és olvasóegyletek rendelkeztek jelentékeny könyvtárakkal. Kolozsvárott, ahol 1847-ben mindhárom intézmény létezett, a kaszinó könyvtárában 3000 kötet, a polgári társalkodóéban közel 500 mű (kb. 1000 kötet), az olvasótársaságban pedig 800 mű állt az olvasók rendelkezésére. A polgári társalkodó könyveinek túlnyomó többsége mindenki számára hozzáférhető, magyar nyelvű munka volt; a könyvtár elsősorban a reformkori magyar szépirodalmat terjesztette, de számos neves kortárs külföldi író műveit is magyar fordításban. Kiadott katalógusa (*A Kolozsvári Polgári Társalkodó könyvtárának jegyzéke.* Kolozsvár, 1847.) a rendkívül népszerű erdélyi regényíró, Jósika Miklós 17 művét tartalmazza, Eötvös József két főműve (*A falu jegyzője* és *Magyarország 1514-ben*) s Kemény Zsigmond és Jókai Mór fiatalkori írásai mellett, de korabeli költők munkáit is; Petőfi 5 verskötetét, továbbá Vörösmarty, Garay János, Tompa és mások költeményeit. A magyarra fordított külföldi írók közül Balzac, Cooper, Dickens és Schiller a legkiemelkedőbb XIX. századi szerző. Az olvasótársaság is gyűjtött magyar könyveket, de könyvtára jórészt külföldi munkákból állt, többnyire eredetiben. Katalógusa is *A Kolozsvári Olvasótársaságnak német, magyar és francia könyvgyűjteménye* címmel jelent meg 1847-ben. Legtöbb művel — a katalógus címe ellenére — a német és angol

vesen mondja Rosty Zsigmondot, akinek Úri utcai házából négy szobát bérelt a Fehér megyei olvasótársaság, Eötvös József apósának. Eötvös apósa Rosty Albert, Békés megye alispánja volt.

irodalom volt képviselve: pl. Kotzebue, a népszerű vígjátékíró 71, Cooper pedig 51 művel, de Goethe, Schiller, Heine és Hauff vagy Walter Scott és Byron is 1—2 tucat könyvvel.[88]

A marosvásárhelyi kaszinó könyvei közt kezdetben a németek voltak ugyan túlsúlyban (1833: összesen 58 mű és csak 22 magyar közülük), de később a magyarok javára billent a mérleg (1842: 134 magyar könyv 295 kötetben és 29 idegen nyelvű 41 kötetben). Ahogy a politikai és közéletben intenzíven résztvevő kaszinókban általában, itt is számos politikai és publicisztikai, s gazdasági tárgyú munkát találunk: pl. Széchenyi műveit a *Hitel*től a *Kelet népé*ig, vagy Katona Elek *Kereskedéstudományát*, de olyan külföldi műveket is, mint a „liberalizmus bibliájaként" emlegetett Rotteck és Welcker-féle *Staatslexicon*. A reformkori magyar irodalmat pl. Vörösmarty újabb munkái és az *Árvízkönyv* kötetei képviselik, amelynek az előfizetői közt jó néhány kaszinó és olvasóegylet szerepel még.[89] A marosvásárhelyi olvasótársulat alakulásakor, 1837-ben közel 400, 1845-ben pedig már kb. 750 kötetből álló könyvtára lényegében magyar irodalmi gyűjtemény. Feltűnő, hogy a legtöbb művel még az 1830—40-es évek fordulóján is Kazinczy van képviselve, de Jósika Miklós itt is nagyon népszerű, ahogy a kevés külföldi szerző közül Kotzebue is.[90]

Erdélyben a kisebb városok és helységek kaszinóinak és olvasóegyesületeinek egyikében-másikában is tekintélyes volt a könyvgyűjtemény nagysága: a nagyenyedi kaszinóban 1500 (1847), a gyulafehérváriban 400 (1839), a kis mezőváros, Felvinc olvasótársaságában 800 (1847), de még Aranyosgerend falusi olvasóegyesületében is 500 kötet (1848) könyv állt a tagok rendelkezésére: színvonalas hazai és magyarra fordított munkák, pl. Jósika, Eötvös, Fáy András, Jókai, illetve Cooper és La Fontaine művei.[91] Nem véletlen, hogy

[88] *Dankanits Ádám:* I. m. 100., 101.

[89] *Lakatos Sámuel:* I. m 36—39.; *D. Biás István:* I. m. 136.

[90] A Marosvásárhelyt és vidékén magyar könyvek olvashatására 1837-ben alakult olvasótársaság szabályai és könyvei lajstroma. M.Vásárhely, 1839.

[91] *Dankanits Ádám:* I. m. 100., 102., 103.

Kovács Pál író, a győri Hazánk szerkesztője is korán felfigyelt a korabeli sajtó híradásai alapján az erdélyi olvasótársaságokra s célszerűbb és korszerűbb intézményeknek látta őket, mint a Magyarországon „olly divatossá vált" kaszinókat — amelyek egyrészt a nőket kizárják tagjaik közül, másrészt gyakran „haszon nélküli" időtöltésre, pipázásra és játékra szoktatják tagjaikat — Győrben 1839-ben Czuczor Gergely és mások támogatásával olvasótársaságot alapít. Az olvasótársaság 1840 elején „mintegy 600 darab tudományos és szépliteraturai magyar s német könyvvel dicsekedhetik", 1844-ben pedig a „virágzó olvasótársaság... számos magyar és német hírlapokon kívül kétezer háromszáz egynéhány kötet könyvet számlál közkönyvtárában, mellyeknek száma folyvást gazdagíttatik; úgy, hogy magyar és német nyelven írt jelesebb munka nem jelenik meg, hogy az meg ne rendeltetnék számára".[92]

A győri olvasótársaság könyvállományának nagyságáról és összetételéről az első években megjelent katalógusok pontosan tájékoztatnak. A társaság 1840-re és 1841-re kibocsátott névkönyve egyben könyvjegyzéket is tartalmaz, 1842-ről pedig már önálló nyomtatott katalógusa lát napvilágot.[93] (Az 1840. és 1841. évi jegyzék szakbeosztása megegyezik egymással, az 1842-es önálló katalógusé azonban lényegesen eltér tőlük, így részletes összehasonlításukra nincsen mód.) A teljes könyvállomány 1840-ben 203 mű, 1841-ben 403 mű, 1842-ben pedig 733 mű 1268 kötete képezte. (1840-ben és 1841-

[92] *[Kovács Pál]:* Győri olvasó egyesület. Társalkodó 1840. 8. sz. 32.; A győri olvasótársaságról és kaszinóról. Honderű 1844. II. 5. sz. 85—86.

[93] A Győri Olvasó Társaság Névkönyve. Győr, 1840.; Ua. 1841; A Győri Olvasó Társaság Könyvtára szak-szerint. 1842. Győrött, özvegy Streibig Klára betűivel. — Az 1842. évi katalógusnak egyetlen példánya ismert; Szabó Imre Flóris pannonhalmi könyvtáros találta meg a pannonhalmi bencés könyvtárban, Czuczor Gergely hagyatékában. Jelzete: 37c. H. 1. (Figyelmemet is ő hívta fel rá.) A példány Czuczor tulajdona volt, ő a szakok utáni üres lapokra beírta az újonnan beszerzett könyveket és e bejegyzései alapján figyelemmel kísérhető az 1843. évi gyarapodás szakok szerint. (Czuczor utolsó bejegyzései ugyanis 1844. elejéről valók s csak 1843-ig megjelent művekre vonatkoznak.)

ben a kötetszám nincsen feltüntetve.) Évről évre jelentékenyen gyarapodott tehát a könyvtár: 1841-ben 200, 1842-ben 330, 1843-ban pedig — Czuczor Gergely kéziratos feljegyzései szerint[94] — 358 munkával; teljes állománya 1844 elején 1091 mű volt 1838 kötetben. Az alapításkor, 1840 elején Kovács Pál által említett 600 kötet négy esztendő alatt több mint a háromszorosára emelkedett. Az 1840. és 1841. évi könyvjegyzék külön szakcsoportokban tünteti fel a német nyelvű munkákat. 1840-ben a 203 mű alkotta teljes állományból 122 a magyar és 81 a német, 1841-ben pedig a 403 műből 249 a magyar és 154 a német munka; s ez arra vall, hogy az olvasótársaság tekintettel volt a győri német polgárság olvasmányigényére is, de a város németül tudó magyar lakossága is hozzájuthatott a német irodalom és tudomány eredményeihez, sőt a német nyelv közvetítésével más külföldi alkotásokhoz is.[95]

Az állomány tartalmi összetétele rendkívül változatos és gazdag, a politika és szépirodalom mellett minden ismeretkör és tudományág (nyelvtudomány, jog, gazdaság, történettudomány, életírás, földrajz és statisztika, útleírás, filozófia, teológia, nevelés, gyógyászat, a természettudományok különböző válfajai) képviselve van benne, de nem hiányoznak különféle hazai és külföldi hírlapok és folyóiratok sem. 1843-ban a könyvanyagnak több mint a fele szépirodalmi munka és — a társaság vezetőségének és tagságának

[94] L. az előző jegyzetet.

[95] A társaság taglétszáma 1848-ig — a névkönyvek szerint — a következőképpen alakult: 1839—68, 1840—103, 1841—145, 1844—158, 1845—139, 1846—131, 1847—115, 1848—150 fő. A tagok társadalmi tagozódásának megállapítása nehezebb, mert a névkönyvek foglalkozásukat nem tüntetik fel, arra hivatkoznak, hogy „az olvasó társaságban minden részvényes egyenlő, azért senkinek címe ki nem tétetik". *Szabó Imre Flóris* egyetemi szakdolgozatában (Olvasói társulások Győrött a múlt század közepén. 1967. 21. ELTE Bölcsészettudományi Kar, Könyvtudományi Tanszék 1967/34.) egyéb források alapján a következőket állapítja meg: „... orvostanár, gyógyszerész, festő, főbíró, kereskedő, kalmár, uradalmi ügyvéd, tanácsos, hadnagy, sebész, oskolamester, szónok, ellenőr, üveges, pálinkás, gombkötő. Feltűnő ... a kereskedők és iparosok nagyobb száma, de a győri viszonyok ismeretében (Győr kereskedőváros!) ez nyilvánvaló".

modern, polgárosult ízlésére vallóan — a régi klasszikus irodalom termékeinek a mennyisége (összesen 9 mű 12 kötetben) eltörpül a modern nemzeti irodalmi alkotások nagy száma (611 mű 1052 kötetben) mellett. Az irodalom egészéből is kiemelkednek a regények és egyéb elbeszélő műfajok (297 mű 671 kötet), valamint a különböző drámai munkák (176 mű 179 kötet), de szép számmal vannak költemények, illetve verses művek (81 mű 104 kötet) és ide sorolja a katalógus a nagyobbrészt irodalmi vonatkozású közleményeket tartalmazó zsebkönyveket is (57 mű 98 kötet).

A magyar irodalom támogatása és népszerűsítése különösen szívügye annak az olvasótársaságnak, amelynek a reformkor egyik legjelentékenyebb lapját, a győri Hazánkat szerkesztő és Petőfi-barát Kovács Pál a vezető egyénisége. Külföldi művek magyarra fordítva vagy németül a regények és elbeszélő munkák, illetve a drámák csoportjában fordulnak elő. A magyar irodalmi művek túlnyomó többsége felvilágosodás kori s még inkább a reformkorszakban megjelent alkotás, korábbról csak néhány kiemelkedő vagy népszerű író munkája található a könyvek között. A katalógus magyar verses műveket tartalmazó szakcsoportjában a régi irodalmat Zrínyi Miklós minden munkája és Gyöngyösi István legolvasottabb eposza, a *Murányi Vénusz* képviseli. A felvilágosodás kori nemesi-nemzeti szellemű költészet jeles alkotójának, Kisfaludy Sándornak 3 munkáját *(Himfy szerelmei, Regék a magyar előidőkből, Gyula szerelme)*, a kor legnagyobb plebejus költőjének, Csokonainak *Poétai munkái* négy kötetét, Virág Benedeknek ugyancsak a *Poétai munkáit*, Berzsenyinek két, Kisfaludy Károlynak pedig egy versesköteté olvashatták a kör tagjai. A reformkor első időszakának költészetéből is gazdag válogatást tartalmaz a katalógus: a kiemelkedő költők művei közül pl. Kölcsey két, Vörösmarty négy *(Zalán futása, Versei, Kisebb hős költemények, Újabb munkái)* és Bajza József egy kötetét; a Vörösmarty nyomdokába lépők közül Pázmándi Horváth Endre *Árpád* című eposzát és *Kisebb költeményeit*, Garay János *Csatár* című eposzát és Czuczor Gergely *Poétai munkáit*; a Bajza hatására keletkező és az 1830-as években nagyon divatos és népszerű ún. almanachlírából pedig pl. Kunoss

Endre *Dalfüzérét*, Császár Ferenc költeményeit, továbbá Székács József *Szerb népdalait*, Vajda Péter *A nap szakaszai* és Tóth Lőrinc *Szívhangok* című kötetét.

A magyar regények és elbeszélő művek csoportjában a korai, még külföldi példák nyomán keletkezett román-irodalmat Báróczi Sándor franciából magyarított és átdolgozott *Kasszándrája* és Szekér Joákim Defoe hatására írt *Magyar Robinsona* képviseli. Az eredeti magyar regények sorát az első hazai társadalmi regény, Fáy András *A Béltelky-ház* című műve nyitja meg, de a reformkor regényírói közül Győrben is Jósika Miklós a legnépszerűbb, összesen 12 regényét (nyolcat magyarul, négyet németül) olvashatták a kölcsönzők. Mellettük Petrichevich Horváth Lázár *Az elbujdosott*, Gaál József *Szirmay Ilona* és Vajda Péter *Tárcsai Bende* című regénye, illetve az utóbbinak *A legszebb leány* címen megjelent elbeszélései, továbbá Kisfaludy Károly, Kölcsey Ferenc és Kovács Pál beszélyei, elbeszélései tartoznak a korabeli próza java terméséhez.

A magyar drámairodalmat is jeles szerzők munkái reprezentálják a győri olvasókörben. A legtöbb művel, hét munkával a kor legtermékenyebb színműírója, Kisfaludy Károly van képviselve *(Stibor vajda, Iréne, Kérők, Csalódások, A leányőrző, Széchy Mária, Tatárok Magyarországon)*, de rögtön utána hat drámájával Vörösmarty következik *(Marót bán, A fátyol titkai, Csongor és Tünde, Kincskeresők, Bujdosók, Salamon király)*. A korábbi időszakból Kisfaludy Sándor három műve, a kortársak munkái közül Szigligeti Edének ugyancsak három műve, Eötvös *Bosszú*ja, Teleki László *Kegyence* s Kovács Pál és Nagy Ignác színműveinek a gyűjteménye található még a katalógusban.

A győri olvasókörben az érdeklődők és a magyar irodalmi műveket forgató olvasók ténylegesen korszerű és modern magyar irodalmi műveltségre tehettek szert, de a világirodalom számos fontos alkotását is megismerhették németül vagy magyar fordításban. A külföldi írók közül Cooper 18, Bulwer 17, Dickens 8 regényével, Shakespeare 2 magyarra fordított drámájával *(Macbeth, Julius Caesar)* és németre fordított színműveinek 8 kötetével képviseli az angol irodalmat. A francia szépirodalmi alkotások közt Balzac 4 re-

génye (köztük a *Goriot apó* és az *Egy homályos ügy)* és Scribe *Egy pohár víz* című drámája kapott helyet német fordításban, s németül szerezte meg az olvasótársaság a neves spanyol drámaíró, Calderon színműveinek 7 kötetét is. Legtöbb kötet a német irodalmi művek csoportjában található: pl. Goethétől a *Wilhelm Meister,* a *Die Wahlverwandschaften,* a *Vermischte Werke* (2 kötetben) és összes drámai művei, Schillertől a *Prosaische Schriften* (3 kötetben) és minden drámája, Hauff összes művei és a mindenütt népszerű Kotzebue magyarra fordított színműveinek 9 kötete. A győri olvasótársaság művelt vezetősége tehát valóban folyvást gazdagította magyar és német nyelven írt jelesebb munkákkal a társulat könyvtárát és kitűnő szakértelemről és irodalmi tájékozottságról téve tanúságot, olyan gyűjteményt állított össze, amely tagjai hazafias, tudományos és irodalmi kiművelését szolgálta, s a kaszinók egy részét jellemző haszontalan időtöltés helyett hasznos ismeretek megszerzésére és nemes szórakozásra adott nekik módot.

A kaszinóban folyó „henye" szórakozás miatt — Kovács Pálhoz hasonlóan — másutt és mások is felszólalnak az országban, de a magyarországi kaszinók többsége is megfelel Széchenyi megfogalmazta művelődési hivatásának és feladatának; egyben olvasóegyesületek is, lényeges alkotórészük a könyvtár. A szegedi belvárosi kaszinó kezdettől gyűjtötte a kor irodalmának jeles termékeit s 1844-ben könyvtára 419 magyar és 51 német művet tartalmaz.[96] A zempléni kaszinóban Széchenyi *Kelet népe* s Kossuth erre válaszoló *Felelete* mellett a Magyar Tudós Társaság Évkönyveit, fontos gazdasági munkákat (pl. Pethe Ferenc *Pallérozott mezei gazdaságát,* valamint a len, a kender és dohány termesztéséről szóló szláv nyelven megjelent könyveket), Kisfaludy Károly munkáit, Montesquieu *Perzsa leveleit* (1815-i párizsi kiadás) olvashatták a tagok más fontos könyvekkel együtt.[97] Széchenyi művei, a *Hitel,* a *Világ,* a *Stádium* és a *Kelet népe* első kiadásban találhatók az egri kaszinó könyvtárában is. A reformkori irodalmat itt — csak a legjelesebbeket kiemel-

[96] *Czimer Károly:* I. m. 26—27, 263.
[97] *Halász Anna:* I. m. 349—351.

ve — Kölcsey, Kisfaludy Károly és Vörösmarty művei képviselik. Amikor a kaszinói választmány takarékpénztár felállítására tett javaslatot Egerben, Fáy András *Terve a pestmegyei köznép számára felállítandó takarékpénztárnak* című munkáját rendelik meg, mint „mely az egész tervnek létesítése módjait magába foglalja". Az egri kaszinó is tehát „minden valamire való, érdemes könyvet megvett, ami csak megjelent".[98]

Rendkívül gazdag és változatos volt a Bereg Megyei Kaszinó könyvállományának az összetétele is. A vezetőség itt kezdettől nagy súlyt helyezett gazdasági művek beszerzésére, fontosnak tartván a megye gazdasági előhaladását. A legelsők közt vásárolták meg Széchenyi István *Lovakrul* című munkáját, Csorba András és Balásházy János gazdasági műveit, J. Burger osztrák szerző mezőgazdasági kézikönyvét és A. D. Thaernek, a tudományos mezőgazdaságtan megalapítójának összes műveit németül, majd utóbb méhtenyésztéssel, iparral és kereskedelemmel s baromorvoslással foglalkozó könyveket is megszereztek. A reformpolitika problémáit Széchenyi műveiből *(Hitel, Világ, Stádium, Kelet Népe)* és Kossuth *Feleletéből* ismerték meg a tagok, de a reformkor minden számottevő íróját olvashatták a kaszinói könyvtárban: Kazinczy Ferenc munkáit 4 kötetben, Kölcsey összes műveit 6 kötetben, Jósika Miklós regényeit 15 kötetben, Nagy Ignác *Magyar titkok* című művét, Kúthy Lajos *Hazai rejtelmeit* és novelláit, Eötvös Józseftől *A falu jegyzőjét* és a *Bosszút*, Teleki László *Kegyenc* és Szigligeti Ede *Ál-Endre* című drámáját, a Nagy Ignác kiadásában megjelent Színműtárban magyar és külföldi drámákat (Gaál József, Kuthy Lajos, Nagy Ignác, Szigligeti Ede, Katona József, Szemere Pál, illetve V. Hugo, K. Gutzkow, Scribe, Bulwer, Schiller és mások munkáit), a Tudós Társaság Eredeti Játékszín és Külföldi Játékszín című sorozatában ugyancsak a hazai és külföldi színműirodalom válogatott darabjait (pl. Vörösmarty, Tóth Lőrinc, Szigligeti, Nagy Ignác és Obernyik Károly ill. Goethe, Molière, Iffland, Voltaire, Lessing, Schiller és Alfieri színműveit), továbbá Kotzebue minden munkáit is 20 füzet-

98 *Szecskó Károly:* I. m. 155—157.; *Breznay Imre:* I. m. 30., 40.

ben. A Bajza József szerkesztette Történeti Könyvtár kötetei a demokratikus és forradalmi eszméket terjesztették az olvasók körében.[99]

A demokrácia és általában a polgári eszmék iránti érdeklődés, a külföldi polgári állapotok s a hazai reformproblémák és kulturális eredmények megismerésére irányuló törekvés határozta meg a békéscsabai kaszinó könyvtárának az összetételét is. A külföldi történeti, államelméleti és politikai irodalom olyan jeles alkotásait, mint Montesquieu: *A törvények szelleme*, Tocqueville: *A demokrácia Amerikában*, A. Hermann: *Az északamerikai egyesült országok történetei* című munkája és Bajza Történeti Könyvtárának kötetei, magyar fordításban szerezte meg a kaszinó, de a németül olvasó tagok Rotteck *Allgemeine Weltgeschichte* című híres liberális szellemű művét is megismerhették. A külföldet járt reformkori magyar utazók útleírásai (Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Északamerikában*, Szemere Bertalan: *Utazás külföldön*, Császár Ferenc: *Utazás Olaszországban*, Gorove István: *Nyugat*) is a polgári államok társadalmi, gazdasági és művelődési eredményeiről tájékoztatták olvasóikat. A hazai állapotokkal számos munka foglalkozik (pl. Fényes Elek statisztikája, Eötvös József *Reform*ja, Szalay László: *Szónokok könyve*, Vay Dániel: *Eszmetöredékek a magyar reformról*, Horváth Mihály: *Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt*, Erdélyi János: *Nemzeti iparunk*), de különösen gazdag a könyvtár 19. századi, főként reformkori magyar irodalmi anyagban. Több író, pl. Kisfaludy Sándor, Kisfaludy Károly, Kölcsey, Vörösmarty, Fáy András és Jósika Miklós szerepel benne addig megjelent összes munkájával, de megvan Eötvös József *Karthauzi* és *A falu jegyzője*, Nagy Ignác *Torzképek*, *Magyar titkok* és *Tisztújítás*, Szigligeti Ede *Szökött katona* és *Két pisztoly*, Vahot Imre *Országgyűlési szállás*, Vachott Sándor *Báthory Erzsébet* című műve is az állományban a számos magyar és külföldi drámát tartaalmazó Nagy Ignác szerkesztette Magyar Színműtár és a Kisfaludy Társaság kiadásában megjelenő s

[99] *Kozma György:* A Beregmegyei Kaszinó százéves története. Bp., (1941.) 61—62.

csak külföldi munkákat közreadó Külföldi Regénytár című sorozat kötetei mellett. Idegen nyelvű szépirodalmi alkotás kevés található a békéscsabai kaszinóban, ezek közül Schiller összes műveinek egy 10 kötetes német kiadása a leginkább említésre méltó.[100]

Az előzőekben ismertetett kaszinókhoz, társalkodóegyletekhez és olvasóegyesületekhez hasonlóan a többi is széles rétegekhez juttatta el a politikai és tudományos felvilágosítás, valamint a művelődés és szórakozás eszközeit a reformkorban. A haladó, demokratikus, sőt forradalmi eszmék propagálásával, népszerűsítésével és terjesztésével, amelyet elsősorban időszaki kiadványok és irodalmi alkotások útján végeztek, kiemelkedő szolgálatot tettek a társadalmi és nemzeti haladásnak, de az irodalomnak és tudománynak is. Horváth Mihály is rendkívül nagyra értékelte politikai, művelődési és közönségszervező szerepüket és eredményeiket, elsősorban a parlagi körülmények közt élő és szűk látókörű nemesség körében. „A nem régen még majdnem közönséges idegenség a nyomtatott szótól elenyészett; az olvasási, önművelési vágy terjedt; az európai eszmék s míveltség ismerete lassanként e körökre is elhatott s foglalásokat tett. E külföldi lapok s könyvekből látni kezdé vidéki nemességünk, mely kiváltságaiban s a phisikai szükségletek pótszereinek bőségében elfogulva, annyira szerette volt emlegetni, hogy extra Hungariam non est vita, — a nyugoti nemzetek mily roppant haladást tettek a köz és társadalmi élet minden ágazataiban; mily nagy mindenütt a szellemi s anyagi mozgalom; miként rontatnak le mindenütt a hűbéri rendszer mohos maradványai, hogy helyökbe ésszerű, eleven, a kor szellemének megfelelő intézmények emeltessenek; mily óriási haladást tett a tudomány, művészet, ipar és kereskedelem mindenütt! Érezni kezdték, hogy csak Magyarország maradt

[100] A békéscsabai kaszinó könyvtárának nem jelent meg nyomtatott katalógusa a reformkorban, s története e korai szakaszából kéziratos könyvjegyzék sem ismeretes. A példaként említett munkák megrendeléséről a kaszinó választmányi és közgyűlési jegyzőkönyvei tájékoztatnak. L. Békés megyei Levéltár, Gyula. X. 58. A Békéscsabai Casino ir. gyűjtemény. Jegyzőkönyv 1842—1847.

hátra; ... itt pang, tesped minden, egyaránt a szellemi s anyagi élet nyilatkozataiban stb ... Ezek megismerése pedig már magában hordá a haladás csíráit."[101]

Diáktársaságok a reformkorban

A fiatal olvasók, a leendő értelmiség nevelése terén a reformkorban is az iskolák irodalmi diáktársaságainak van legnagyobb szerepük és érdemük.[102] Az 1820-as években újjászerveződő egyletek a reformkori események hatására tovább szaporodnak és mindjobban radikalizálódnak. Működésük a nyelvművelés mellett kiterjed a közélet és művelődés szinte minden területére, tevékenységük központi problémája a társadalmi haladás gondolata lesz. Ennek jegyében készítik saját értekezéseiket és irodalmi munkáikat, nagy érdeklődéssel olvassák a reformkori irodalom termékeit és az időszaki sajtót, s nyilvános előadásaikon is a kor nagy íróinak műveit közvetítik a résztvevőknek. Intenzív politikai érdeklődés jellemzi a korabeli diáktársaságokat, tagjaik a reformeszmék szellemében nevelődnek és készülnek fel későbbi közszereplésükre.

A legrégibb Magyar Társaság, a soproni, továbbá az 1817-ben alapított pozsonyi, az 1826-os alapítású selmeci és az 1827-ben keletkezett eperjesi egyesület tovább működött az 1830-as években, de számos újabb is alakult már az évtized elején: 1832-ben a késmárki Magyar Társaság, a debreceni Olvasó Társaság és a sárospataki Ifjúi Egyesület, 1833-ban a kolozsvári Unitárius Társaság és a nagyenyedi Magyar Társaság. Alapszabályaik most is csak művelődési célokról szólnak, de az egyesületek tevékenysége Széchenyi hatására és

[101] *Horváth Mihály:* I. m. I. 266—267.

[102] A fejezet fő forrása *Bodolay Géza* Irodalmi diáktársaságok 1785—1848. című monográfiája (Bp., 1963.) L. még ugyancsak *Bodolay Géza* Petőfi diáktársaságai című munkáját (Bp., 1973.), amelyben némileg kibővíti az azokról a diáktársaságokról szóló ismeretanyagot, amelyekkel Petőfinek kapcsolata, illetve amelyeknek Petőfi tagja volt: Selmec, Sopron, Pozsony, Pápa, Kecskemét, Debrecen, Eger, Eperjes, Késmárk, Losonc, Győr, Sárospatak és Kolozsvár.

szellemében erősen politikai jellegű. A tagok dolgozatai Széchenyi-idézetekkel vannak tele, olvasmányaik a reformeszméket terjesztik, az összejöveteleiken elmondott beszédek a kor közéleti és politikai problémáit elemzik és a reformkor vezetőit: Széchenyit és Wesselényit üdvözlik. Az ifjúság körében tapasztalt politikai mozgolódás miatt az 1830-as évek közepén előbb az olvasásra korlátozzák a diáktársaságok tevékenységét, majd 1835-ben Erdélyben, 1836-ban pedig Magyarországon is betiltják őket.

A hamarosan újból meginduló szervezkedés során — okulva a betiltás politikai indoklásából — minden társaság alapszabályában hangsúlyozza, hogy politikai tevékenységet nem folytat és politikai kérdésekkel nem foglalkozik. A Helytartótanács és Erdélyben a gubernium azonban a társaságok demokratikus szervezeti formáját is veszélyesnek tartja s igyekszik a szervezkedést akadályozni. Ennek ellenére az 1830-as évek végén és az 1840-es évek elején az erősödő ellenzéki közhangulatot kihasználva újjászerveződik számos régi diáktársaság és újak is alakulnak: már 1836-ban megkezdi működését a kecskeméti és a nagyenyedi Olvasó Társaság, továbbá a miskolci református líceum Magyar Olvasó Társasága[103], 1839-ben alakul a Pesti Magyar Oskola és a Debreceni Egyesület, 1840-ben a Pápai Képzőtársulat, 1843-ban a Nagykőrösi Olvasókör és a pesti Egyetemi Társaság, s működik iskolai társaság az 1840-es években a nagyváradi gimnáziumban, a szegedi piarista gimnáziumban, a győri akadémián és néhány katolikus szemináriumban (Egerben, Nyitrán, Pesten és Vácon) is.

A társaságok történetének virágkora az 1840-es évek első fele. A tiltó és korlátozó rendszabályok sem tudják megakadályozni, hogy az ifjúság — különösen a függetlenebb és demokratikusabb szellemű protestáns iskolákban — fel ne sorakozzék a reformok és a függetlenségi követelések mögött. A fiatalok közt ott vannak a későbbi Fiatal Magyar-

[103] L. Kilián István: Irodalmi diáktársaság Miskolcon a reformkorban. Miskolc 1972. — Kilián műve kéziratos forrásanyag alapján helyesbíti azt a korábbi, Bodolaynál is előforduló adatot, hogy a miskolci diáktársaság 1841-ben alakult (4.).

ország tagjai, Petőfi és nemzedéke; nekik is fontos szerepük van a társasági élet radikalizálódásában. Az alapszabályokba foglalt „politikamentesség" ellenére Kossuth a példaképük és a Pesti Hírlap a fő olvasmányuk, s a politika iránti érdeklődés szabja meg minden cselekedetüket. A felsőbbség beavatkozása nem is várat magára sokáig, az 1836-ban hozott betiltó rendeletet az udvar utasítására 1845-ben megújítja és minden társulatnak megküldi a Helytartótanács. A betiltás azonban most éles ellenkezést vált ki, tiltakoznak ellene maguk az iskolai társaságok, de a protestáns iskolák fenntartó szervei, az egyházkerületek is, majd Zala megye felhívó körlevele nyomán a vármegyék jó része is, mivel a betiltást „sem törvényeink lelkével, sem a nevelés eszményével, sem nemzetiségünk köz érdekével öszve egyeztetni" nem tudják. A Helytartótanács — belátván, hogy „a társaságok magyar nyelvi és irodalmi munkásságát nem kifogásolhatja már nyíltan" — az udvarhoz intézett felterjesztésében „irodalmi és nyelviskolák" engedélyezését javasolja a főtanodák mellett, igazgatói és tanári felügyelet alatt, „önkényt értetődvén, hogy ezeknek minden politikai célzás és színezettől menteseknek kell lenniök".[104] Az uralkodó válasza késett, a társaságok többsége pedig — nem törődve a betiltó intézkedéssel — folytatta korábbi tevékenységét. A tagok egy része az iskolákból kikerülve a közélet és a művelődési élet vezető egyéniségeként vett részt 1848—49 eszmei és gyakorlati előkészítésében, majd a forradalomban, és csatlakozott hozzájuk az akkori diáktársaságok ifjúsága is.

A reformkori diáktársaságok könyvtárainak jelentékeny szerepük volt a tagság önművelésében, irodalmi, tudományos és politikai felkészítésében.[105] Az olvasást — mely a társaságok életében most is központi helyet foglalt el — még a politikamentességet követelő hatósági rendelkezések sem korlátozták, holott a haladó politikai sajtó és közéleti irodalom, a korabeli tudományos és szépirodalom megismerésének

[104] L. *Bodolay Géza:* Irodalmi diáktársaságok 1785—1848. Bp., 1963. 60—63.

[105] Könyvtáraik és olvasmányaik részletes ismertetését l. *Bodolay Géza:* I. m. 390—436.

rendkívül nagy volt a politikai nevelő ereje és aktivizáló hatása. Az időszaki sajtó termékei szinte mindenütt a legnépszerűbb olvasmányok közé tartoztak. Az 1830-as években főként Széchenyi Jelenkorát olvasták, az 1840-es években azonban Kossuth Pesti Hírlapjának népszerűsége minden más újságot háttérbe szorított. Különösen Erdélyben járatták a reformeszmék ottani szócsövét, az Erdélyi Híradót, de ismerték Brassai Sámuel néplapját, a Vasárnapi Újságot is. Az irodalmi és tudományos folyóiratok közül a Tudományos Gyűjtemény, az Athenaeum, a Rajzolatok, majd az 1840-es évek divatlapjai: a Regélő és folytatása, a Pesti Divatlap, az Életképek és a Honderű voltak leginkább elterjedve, de egy-egy társaság megrendelte vagy ajándékba kapta a Felsőmagyarországi Minerva, az Élet és Literatura, a Musarion, a Honművész, a Budapesti Szemle, a Szépirodalmi Szemle s más folyóiratok évfolyamait is.

Az időszerű politikai irodalom a hírlapirodalomhoz hasonló olvasottságnak örvendett. A reformkor elején a Széchenyi művei iránti érdeklődés minden mást felülmúlt, de a *Hitel* nyomán, majd a Pesti Hírlap kapcsán kirobbant vita termékei (Dessewffy József, Dessewffy Aurél munkái, Kossuth *Felelete*, Fáy András és Eötvös József írásai), vagy Wesselényi Miklós *Balítételekről* című műve s Dessewffy Aurél és Dessewffy Emil közérdekű munkái ugyancsak foglalkoztatták a haladás ügye iránt fogékony ifjúságot. A demokratikus polgári fejlődés jellegéről tájékozódtak azokból az útleírásokból, amelyekben a nyugati polgári államokbeli tapasztalataikról számoltak be a reformkor híres utazói, mint pl. Bölöni Farkas Sándor, Szemere Bertalan, Tóth Lőrinc, Gorove István, Irinyi József és mások.[106]

Tiltott könyvek a könyvjegyzékekben nem szerepelnek, ilyeneket a felsőbb ellenőrzés miatt nyilvánosan és szabadon nem olvashattak. De hogy a francia forradalom és az európai forradalmi mozgalmak szellemét terjesztő, a polgári demokratizmus és egyenlőség elveit hirdető feudalizmusellenes röpiratok — legalábbis kéziratos fordításban — eljutottak

[106] *Fenyő István:* A polgárosodás eszmevilága útirajzainkban 1848 előtt. ItK 1964. 603—613.

hozzájuk, arról van tudomásunk. A névtelenül megjelent *Revue politique de l'Europe en 1825* című francia forradalmi munkát (Paris et Leipzig, 1825) Sárospatakon Csengery József kollégiumi professzor, Nagyenyeden pedig Bágya Zsigmond fordításában *(Európának politikai elnézése 1825-ben)* olvasták a diákok.[107]

A reformkor magyar szépirodalma szinte teljességgel képviselve van a társaságok könyvtáraiban. A költők közül Kisfaludy Károly, Kölcsey Ferenc, Bajza József, Vörösmarty és Petőfi kötetei a legelterjedtebbek, de kisebb társaik pl. Garay János, Czuczor Gergely, Tóth Lőrinc, Vajda Péter, Erdélyi János, Tompa Mihály, Kerényi Frigyes) munkái sem hiányoznak. A jelentékeny költők közül egyedül Arany János művei nincsenek meg egyetlen diáktársaság könyvtárában sem. Rendkívül népszerűek viszont a kor regényíróinak kötetei. Jósika Miklós művei mindenütt a legolvasottabbak, csak a soproni Magyar Társaságban 22 kötete van meg, de Fáy András és Eötvös József regényei, vagy Nagy Ignác és Kúthy Lajos regényei és elbeszélései is számos helyen kedvelt olvasmányok, s rajtuk kívül a többi prózaíró (pl. Vajda Péter, Kovács Pál, Gaál József, Frankenburg Adolf, Degré Alajos, Lauka Gusztáv, Pálffy Albert vagy a fiatal Jókai) neve is szerepel egy-egy könyvjegyzékben. A drámatermésből Katona József *Bánk bán*ja, s Vörösmarty és Szigligeti Ede művei mellett Teleki László *Kegyence* emelkedik ki, de a színielőadásokat is rendező irodalmi társaságok mások (pl. Hugo Károly, Gaál József, Nagy Ignác, Kovács Pál, Tóth Lőrinc, Kuthy Lajos, Obernyik Károly, Czakó Zsigmond) színműveit is olvassák és ismerik.

A világirodalom alkotásai — Sárospatakot kivéve — a felvilágosodás időszakához hasonlóan most is magyarra fordítva találhatók a könyvtárakban. A Külföldi Játékszín és a Külföldi Regénytár című sorozat kötetei számos újkori európai irodalmi munkát tartalmaztak, de a legnevesebb és legismertebb szerzők (pl. Goethe, Lessing, Schiller, Kotzebue, Wieland, Voltaire, Molière, Georges Sand, E. Sue, V. Hugo,

[107] *Vita Zsigmond:* Egy forradalmi röpirat eredete és elterjedése. MKszle 1963. 252—258.

Balzac, Shakespeare, W. Scott, Dickens, Cooper, Milton, Young, Byron, Ossian) híres alkotásai sorozaton kívüli kiadásokban is helyet kaptak a legtöbb diáktársaságban.

A szépirodalmi művekhez hasonlóan igényes és magas színvonalú volt az a tudományos irodalom is, amit a diáktársaságok tagjai olvastak. A tagság ugyanis az iskolák legkiválóbb tanulóiból verbuválódott, akiknek a képessége, közéleti, irodalmi és tudományos érdeklődése meghaladta az iskolai ifjúság átlagának képességét és érdeklődését. Az iskolák diákságának csak kis hányada vett részt ugyan a társasági munkában a reformkorban is, de köztük van a közélet, az irodalom és tudományos élet szinte minden fontos későbbi szereplője.[108] Sopronban pl. Lumnitzer Sándor, híres sebészprofesszor vagy Pákh Albert, Pozsonyban Benyovszky Móric és Szeberényi Lajos, Eperjesen Duka Tivadar, Greguss Ágost, Henszlmann Imre, Hunfalvy János, Irinyi Dániel, Korányi Frigyes, Lisznyay Kálmán, Pulszky Ferenc, Sárosy Gyula, Vachott Sándor és Vahot Imre, Selmecen Petőfi Sándor és Szeberényi Lajos, Késmárkon Hunfalvy Pál és Szabó Károly, Pesten Bulyovszky Gyula, Falk Miksa és Podmaniczky Frigyes, Debrecenben Bulyovszky Gyula, Csengery Antal, Irinyi János, Irinyi József, Révész Imre és Szűcs István, Sárospatakon Erdélyi János, Kazinczy Gábor, Szemere Bertalan és Tompa Mihály, Pápán Jókai Mór, Kerkápoly Károly, Orlay Petrich Soma, Petőfi Sándor és Szeberényi Lajos, Kolozsvárott Jakab Elek, Kőváry László, Kriza János és Gyulai Pál, Nagyenyeden Czakó Zsigmond, Kemény Zsigmond, Mentovich Ferenc és Szász Károly, Nagyváradon Hazucha Ferenc és Szigligeti Ede, Győrben Vas Gereben, a pesti egyetemi társaságban Jankovich Miklós, Vasvári Pál, Korányi Frigyes és Nyáry Pál szerepel a tagnévsorban, hogy csak a valóban legismertebbeket emeljük ki a sok-sok név közül. E szellemi kiválóságok — s mellettük még sokan mások — nevelkedtek a reformkori irodalmi diáktársaságokban és ők alkották egyben a reformkori olvasóközönség legműveltebb rétegét is. Az iskolából kikerülők, mint jeles közéleti embe-

[108] A társaságok — lehetőség szerint teljes — tagnévsorait közli *Bodolay Géza:* I. m. 705—764.

rek, tudósok, írók, tanárok vagy más értelmiségi foglalkozást űzők későbbi környezetükben is terjesztik a műveltséget, az irodalom és az olvasás szeretetét, sokan hatékony közönségnevelő funkciót töltenek be mint különböző tudományos, szakmai és társadalmi egyesületek vagy kaszinók és olvasótársulatok tagjai. Hatásuk átterjed a XIX. század második felére is: közülük kerül ki az akkori politikai és szellemi élet számos vezetője és azt az ismeretanyagot, műveltséget, amelyet a társaságokban és a társaságok könyvtáraiban sajátítottak el, az önkényuralom sőt a dualizmus időszakában is kamatoztatják.

Törekvések, tervezetek és egyesületek a köznép művelésére és olvasóvá nevelésére

A diáktársaságokban művelt olvasóközönség nevelődött, a kaszinók, társalkodóegyletek és olvasóegyesületek széles körben terjesztették az irodalmat és szervezték a közönséget; tevékenységük kiterjedt az alsóbb néprétegek kisebb részére is, de tagjaik többsége a középrétegekből (nemesség, értelmiség, műveltebb polgárság) került ki. A polgári társadalmi fejlődés és gazdasági haladás azonban szükségessé tette hasznos mezőgazdasági, ipari és természettudományi ismeretek terjesztését mind szélesebb körben, a gazdálkodó paraszti rétegek és a kézművesek közt is. Mindenesetre hosszú fejlődési szakasznak kellett eltelnie, hogy Petőfi és plebejusdemokrata elvbarátai szándéka szerint a nép uralkodjék a költészetben és a politikában, amely célkitűzés implicite tartalmazta azt a szükségszerű eredményt is, hogy a köznép művelt olvasóvá váljék. Ennek első, még nagyon szerény jelei a reformkor vége felé, az 1840-es években kezdenek megmutatkozni, de a népet kiművelni szándékozó elszórt, elszigetelt törekvésekkel és kísérletekkel a XVIII. század utolsó negyede óta találkozhatunk, s ezek a reformkorban — nemegyszer külföldi példák nyomán — megszaporodnak, mind gyakoribbakká válnak.

Már maga Besseneyei, aki közönségszervező törekvéseit mindenekelőtt a közrendhez tartozókra összpontosította, is

szükségesnek tartotta a polgárok, sőt „polgárnék" művelését. A budai egyetem „magára vehetné a jó magyar könyveknek megvizsgálását, kinyomtatását. Fordíttathatna magyarra Cicerót, Epictetest, Senecát, Rollint, Millot-ot, Hübnert sat... megvennék az ilyen munkákat, s így az univerzitásnak pénze, a nemzetnek pedig magyar könyvei lennének... ha Volfiust, Flörit, Monteskiöt, Vilándot, Kroneket, Miltont, Donátot sat. magyarul lehetne olvasni, fogadom, hogy egynéhány esztendő múlva az asszonyoknak is több tudományok, értelmek lenne, mint most sok doctusnak van az országban. Mi kár lenne benne, ha a német Gellertet is a debreceni, kecskeméti, kassai polgárnék olvashatnák magyarba?" — írja a *Magyarság*ban 1778-ban.[109] Szóltunk már róla, hogy a Mindenes Gyűjtemény 1789-i és 1790-i évfolyamában Kovács Ferenc pápai mérnök, majd az ő írásaihoz kapcsolódva mások is, a parasztság művelésének, továbbá a köznépből szervezendő széles körű olvasóközönség kialakításának szükségességét hangoztatják.[110] Berzeviczy Gergely, a kor felvilágosult szellemű közgazdasági írója 1804-ben megjelent *De conditione et indole rusticorum in Hungaria* című művében ugyancsak az elsők közt emel szót a falusi nép szellemi felemelése és művelése érdekében: „Lehetetlen, hogy rosszabb gazda legyen az, aki a mezei és gazdasági dolgok valamelyes elméleti ismereteit megszerezte, vagy rosszabb alattvaló legyen, aki a jog és kötelesség fogalmával bír... A tapasztalat is azt bizonyítja, hogy minden jobban megy ott, ahol míveltebb és eszesebb a paraszt" — szögezi szembe nyugat-európai útjának tapasztalatai alapján azokkal, „akik a parasztot ... tudatlanságban tartani kívánják, s mindenféle művelődési eszközt, mint reá nézve károst, tőle elhárítani akarják". Ő azok közé tartozik, „akik a parasztot nevelés, erkölcsiség és jobb mívelés által javítani és hasznosabbá tenni kívánják", s ezzel a művelődés körébe a „nyomorult nép"-et is bevonva a nemzet egészére akarja kiterjeszteni a felvilágosult tudományt, műveltséget és er-

[109] Bessenyei György válogatott művei. Bp., 1953. 200., 201. (Magyar Klasszikusok.)

[110] L. *Kókay György:* Javaslatok a könyvolvasás népszerűsítésére 1789/1790-ből. OSzKÉ 1959. Bp., 1961. 292—301.

kölcsöt.[111] E radikális követelmények persze nem valósulhattak meg még az 1790—91-es évek ellenállási hangulatában sem, s különösen nem a Martinovics-mozgalom bukása utáni szigorú elnyomás korában.

A reformkori sajtóban az 1830-as és 1840-es években egyre több felhívás lát napvilágot hasznos tudnivalókat tartalmazó, olcsó könyvek készítésére és terjesztésére a köznép között, s az 1840-es években születnek konkrét tervek és eredmények is. Faigel Pál gyöngyösi káplán 1836-ban, a Társalkodó hasábjain „magyar könyv-olcsító társaság" alakítására tesz javaslatot, mivel „igen drága a magyar munka", a kevésbé tehetős emberek közül „kinek kedve volna olvasni, annak nincs pénze olvasmányt szerezni". Ezért javasolja a cseh Matyica példájára olyan társaság szervezését, melynek tagjai közös pénzen könyveket adhatnának ki, s ezekből mindenki kapna egyet-egyet, a fennmaradt példányokat pedig haszonnal eladnák. Így emelkednék a magyar munkák száma, példányszáma és forgalma, „a legjobb, s leghasznosabb munkákból... minden faluban egy pár példány találtatnék, s olvastatnék" és az egész nemzet megismerné a bennük foglalt fontos ismereteket.[112]

Faigel Pál elképzelése „jámbor szándék" maradt csupán, de nem valósult meg Almási Balogh Pál orvos 1841-ben angol példa alapján részletesen kidolgozott, alaposan indokolt és hírlapi vitát kiváltó demokratikus, felvilágosult szellemű tervezete sem egy „hasznos ismereteket terjesztő" társaság felállítására. Balogh Pál a Pesti Hírlapban intézett felhívást a nyilvánossághoz e társaság ügyében. A reformkori közéleti vezetők felfogásával egyező véleménye szerint a társadalmi és nemzeti haladás érdeke kívánja meg a nép felemelését, csak tudományos kiképzése révén válhat a reformtervek megvalósításának segítőjévé. „Ki kell emelnünk a népet lealacsonyított állapotjából a nevelés áldása által, s elidegeníthetetlen születési jogának ismeretére juttatnunk elme-ki-

[111] Magyarul Gaal Jenő fordításában: A parasztok állapotáról és természetéről Magyarországon: Közli *Koroda Miklós:* A magyar felvilágosodás breviariuma. Bp., é. n. 155—156.

[112] *Faigel Pál:* Javaslat magyar könyv-olcsító társaság alakítására. Társalkodó 1836. 4. sz. 15—16.

fejtés, s ismeretekkeli gazdagítás által, ha azt akarjuk, hogy társasági helyzetének illetőleg megfeleljen, s a nemzet haladásában, s erősödésében méltó részt vegyen." A tudományok megismerése egyaránt gyarapítja az értelmet és erkölcsöket, a népoktatás elmaradottsága miatt azonban erre alkalmas eszközről kell gondoskodni. S mivel nincs a „hasznos ismeretek terjesztésének hathatósb, s célirányosb eszköze, mint a világos rendben és érthető nyelven írt munkák, melyekből minden nagy előkészület nélkül, mindenki képes e vagy ama tárgyról magának alapos ismeretet szerezni", olyan társaság felállítását és pártolását javasolja, melynek „fő céljai volnának: 1. a nép minden osztályának szükségeihez alkalmaztatott népszerű kézikönyvek készítése; 2. azoknak minél olcsóbb áron eladása".[113]

Almási Balogh felszólítására alig néhány nap múlva elsőként Peregriny Elek, a pesti egyetem tudós pedagógusprofesszora válaszol a Hírnökben.[114] Lelkesen üdvözli és támogatja is a tervet, egyetért Baloghgal abban, hogy a hasznos ismeretek terjesztésére szolgáló eszközöknek, azaz „alkalmas népszerű könyveknek ... csaknem teljes hiányával vagyunk", de ennek fő okát a „közönség kevés olvasási vágyában" véli felfedezni. Emiatt hevernek kéziratban „sok jeles, nevelést tárgyazó munkák", bár kiadóink is vannak. Mivel mi az olvasóközönségnek vagyunk hiányával, „a nagy célszerű fel adás olvasó közönséget alkotni", s ezért azt javasolja, hogy a hasznos ismereteket terjesztő társaság ne foglalkozzék könyvkiadással, hanem a megjelent munkák terjesztésével. Erre annál inkább szükség van, mert a többségükben német magyarországi könyvkereskedők nem ismerik sem a magyar literatúrát, sem a megjelent magyar könyveket, magas haszonnal árusítják a kiadványokat, a magyar irodalom terjesztése terén tehát nem teljesítik feladatukat.

A vitába bekapcsolódó Fáy András nagy valóságérzékkel

[113] *Almási Balogh Pál:* Felszólítás egy hasznos ismereteket terjesztő társaság ügyében. Pesti Hírlap 1841. 2. sz. 14—15.

[114] *Peregriny Elek:* Vélemény a Pesti Hírlapban Almási Balogh Pál által tervezett „hasznos ismereteket terjesztő társaság" ügyében. Hírnök 1841. 5. sz.

fejleszti tovább, egészíti ki, s igyekszik a hazai viszonyokhoz és lehetőségekhez igazítani Balogh Pál angol példa nyomán készített tervezetét. Mivel az ország lakossága csak ötöde Angliáénak és a magyar köznép „még szomjával sem bír a lelki művelődésnek" nyomorúságos helyzete és pénztelensége miatt, továbbá mivel számtalan előítélet él benne a könyvek iránt, az alakulandó társaság legsürgősebb céljának a „legalsóbb néposztály nevelését" tartja. „Egyedül ezen alsóbb köznép számára adna ki tehát eleinte a társaság könyveket", mégpedig olyanokat, amelyek megismertetik saját sorsával, segítik helyzete javítását, hasznos gazdasági, háztartási, egészségügyi, természet- és földrajzi, s főként Magyarországra vonatkozó történeti ismereteket nyújtanak neki. Rendkívül fontosnak tartja „annak találni fel módját és eszközeit: miként lehessen az alsóbb köznépnek mintegy *kezébe játszani* a kiadott könyvet, ingyen és szerfelett ócsón", mert „parasztjaink, bármi ócsón, könyvet nem vesznek". A falvak papjai és földesurai által megvásárolandó példányokat, mint iskolai jutalomkönyveket gondolja eljuttatni a tanulókon keresztül szüleikhez és rokonaikhoz, s így terjeszteni a jó olvasmányokat minden faluban. A paraszti köznép után — a társaság megerősödésével — javasolja megfelelő könyvek kiadását kézművesek számára is.[115]

A „hasznos ismereteket terjesztő társaság" az iránta megnyilvánult élénk érdeklődés és a hamarosan jelentkező anyagi támogatás[116] ellenére sem alakult meg. Kossuth tanácsára a Magyar Iparegyesület jött létre helyette, amely a kézművesek, a „műiparos osztály" körében fejtett ki hasznos ismeretterjesztő tevékenységet. A falusi köznép és általában a mezőgazdasági lakosság számára — amelynek a művelését a korabeli gazdasági szaksajtóban is számos írás

[115] *Fáy András:* Észrevételek Almási Balogh Pál úrnak hasznos ismereteket terjesztő társaság ügyében tett felszólítására. Pesti Hírlap 1841. 15. sz. 119—120.

[116] A Pesti Hírlap 1847. évi 7. számának 56. lapján Hasznos ismeretek terjesztése ügyében címmel már hírt adott róla, hogy elsőként „hazánknak egy lelkes lánya... e célra élete fogytáig évenkint 40 pengő ftot kötelezett. Megnevezésétől szerénysége eltiltott".

sürgette[117] — a Magyar Gazdasági Egyesület ismeretterjesztő szakosztálya tartott népszerű előadásokat és bocsátott ki kiadványokat.

Az alsóbb néprétegek könyvvel való ellátása és a népies irodalom fejlesztése terén vannak érdemei a Népkönyvkiadó Egyesületnek is. Az 1839—40. évi országgyűlésen alakult ifjúsági társalkodó egylet az ellenzéki politikusok arcképeinek kiadására képkiadó társulatot szervezett, s e társulatból keletkezett 1840-ben, az országgyűlés befejezése után a Népkönyvkiadó Egyesület Jósika Miklós elnök, Eötvös József alelnök és Vahot Imre jegyző vezetésével, s neves írók és tudósok részvételével. Az egyesület az 1840-es években több pályázatot hirdetett a „köznép számára" kiadandó munkákra; pl. 1840-ben természettani kézikönyvre, „különös tekintettel a földmívelésre, s a nép közt uralkodó babonás balhiedelmek kiirtására", vagy 1842-ben olyan „apró népszerű elbeszélésekre", amelyek alkalmasak „erkölcsi hazafiúi, gazdálkodási és közgazdálkodási elvek s érzelmek terjesztésére". A díjnyertes pályaműveket kiadták, s — az egyesület céljának megfelelően — olcsó áron terjesztették. Tarczy Lajos pápai református főiskolai tanár, akadémiai tag pályadíjat nyert és 1843-ban megjelent *Népszerű természettan*ának 1500 példányából 1846-ban már csak néhány darab volt az egyesület birtokában, ami a munkák kelendőségéről tanúskodik.[118] 1845-ben a Népszerű elbeszélések című sorozat 1. füzeteként Kelemenfy László *Korhely életnek szomorú a vége*, 1846-ban pedig 2. füzetként Bonyhay Benjámin *A falu bírája* című, első díjjal jutalmazott pályaművét adta közre a Népkönyvkiadó Egyesület.

[117] Pl. *Fényes Elek:* Mellyek a magyar földmívelés főbb akadályai? s hogy lehetne azokon segíteni? Ismertető 1838. II. 1. sz. 1—12. hasáb; *Balogh József:* A közönséges magyar földmívelő értelmetlensége. Ismertető 1838. II. 10. sz. 118—120. hasáb és 11. sz. 130—134. hasáb; *Udvardy János:* Elmélkedő gazdáinkhoz. Ismertető 1839. II. 14. sz. 209—216. hasáb stb.

[118] *Eötvös József—Vahot Imre:* Népkönyvkiadó egyesület. Athenaeum 1841. II. 63. sz. 1006. hasáb; *Stuller Ferenc:* A népkönyvkiadó egyesület. Athenaeum 1843. II. 212.; Uő.: A népkönyvkiadó egyesület. Jelenkor 1846. 53. sz. 316—317.

A kifejezetten ismeretterjesztő célzatú, a köznépet olvasóvá szervezni kívánó egyleteken kívül adtak ki és terjesztettek népszerű munkákat az elsődlegesen tudományos jellegű intézmények is, mint pl. a Magyar Tudós Társaság[119], vagy a Természettudományi Társulat[120], sőt az 1845-ben felállítani tervezett történelmi társulat alapszabály-tervezetében is van szó közérdekű munkák kiadásáról.[121] Mindezek az egyesületek a népnevelést a reformkori politikai és gazdasági célok szolgálatába kívánták állítani, munkásságuk nem irányul kifejezetten sem a vallás, sem az egyház ellen, a katolikus egyház vezető emberei azonban saját tevékenységi körükre nézve mégis valamilyen veszedelmet láttak bennük. „Az idő int, a kor kívánata sürget, az ellenfél buzgalma megelőz... Tennünk kell, ha azt nem akarjuk, hogy hivatásunk köréből kiszoríttassunk" — írja 1844. december 1-én Fogarasy Mihály nagyváradi kanonok a világi hatóságok és társulatok népnevelési mozgalmairól szólva. Mivel az általuk kiadott könyvekben „többnyire nincs meg a vallási szellem", Fogarasy a katolikus klérust — melynek „a népnevelés célirányositása legsürgetőbb feladata" — egylet felállítására szólítja fel „nevelési, épületes és fölvilágosító könyvek terjesztésére" a nép és az ifjúság körében az önköltségi árnál legalább egyharmaddal olcsóbban.[122] 1845 februárjában Zerich Tivadar erdélyi teológiai professzor üdvözli Fogarasy tervét, s szükségesnek tartja az erdélyi katolikusok csatlakozását és részvételüket a megvalósításban.[123]

[119] A Magyar Tudományos Akadémia kiadásában megjelent munkák és folyóiratok betűrendes czím- és tartalomjegyzéke. 1830—1889. június hó végéig. Bp., 1890.

[120] *Tilkovszky Loránd:* A természettudományi Társulat megalakulásának társadalmi jelentősége. Természettudományi Közlöny 1958. 1. sz. 1—4.

[121] *Tilkovszky Loránd:* Kísérlet történelmi társulat alapítására 1845-ben. Sz 1966. 947—961.

[122] *Fogarasy Mihály:* Eszmék egy nevelési, épületes és fölvilágosító könyvek terjesztésére alakítandó társulat szerkezetéhez. Religio és Nevelés 1844. II. 44. sz. 345—348.

[123] *Zerich Tivadar:* Nyilatkozat Erdélyből a „nevelési, épületes és fölvilágosító könyvek terjesztésére alapítandó társulat" iránt. Religio és Nevelés 1845. I. 11. sz. 88—90.

Fogarasy Mihály 1846-ban Pestre kerül a hittudományi kar igazgatójának és 1846—47-ben itt szervezi az egyletet, amely 1847. június 4-én már új nevén, mint Jó és olcsó könyv-kiadó társulat tartja alakuló közgyűlését Fogarasy ideiglenes elnöklete alatt. 1847 novemberében 5000 példányban kibocsátja ugyan a *Keresztény Naptárt*, amely hamarosan el is kél, de — mivel a cenzúra a társulat alapszabályait nem hagyja jóvá — programjának megfelelő szélesebb körű könyvterjesztő tevékenységet csak a cenzúra eltörlése és a sajtótörvény kibocsátása után folytathat, 1848. május 1-től.[124] (A Jó és olcsó könyv-kiadó társulat 1852-től Szent István Társulat néven működött.)

Mindezek a népnevelő és a népet olvasóvá szervezni törekvő tervek és vállalkozások gyakran hivatkoznak a magyarországi könyvkereskedők magyar irodalmat terjesztő munkásságának elégtelenségére és hiányaira. A nagyobbrészt német származású, sok esetben magyarul sem tudó hazai könyvkereskedők ellen más alkalommal is hangzanak el hasonló kifogások a korabeli sajtóban írók, szerkesztők, de a magyar irodalom ügyét szívükön viselő könyvkereskedők részéről is. A többségében még mindig német városi polgárság igényeit veszik tekintetbe állományuk összetételének kialakításakor a kölcsönkönyvtárral rendelkező reformkori könyvkereskedők és könyvkötők is.

Kölcsönkönyvtárak a reformkorban

A helytartótanács a XIX. század második negyedétől nem ragaszkodott már szigorúan 1811. évi rendelkezésének ahhoz a pontjához amely az országban, illetve az egy-egy városban felállítható kölcsönkönyvtárak számát korlátozta, így

[124] *Fogarasy Mihály:* Nyilatkozat a jó és olcsó könyv-kiadó társulat ügyében. Religio és Nevelés 1848. I. 35. sz. 285—287.; A jó és olcsó könyv-kiadó társulat programja s alapszabályai. Religio és Nevelés 1848. I. 36. 298—301. és I. 37. sz. 311—312. — L. még *Fülöp Géza:* Törekvések, tervezetek és egyesületek a köznép művelésére és olvasóvá nevelésére a felvilágosodás idején és a reformkorban. MKszle 1976. 1—2. sz. 94—102.

az 1810-es évekhez képest a reformkorban megszaporodott a kölcsönkönyvtárak száma; tovább működött néhány korábbi alapítású és számos új is keletkezett az ország különböző városaiban.[125] E kölcsönkönyvtárak azonban a korabeli nemzeti és társadalmi, irodalmi és tudományos, művelődési és gazdasági törekvések erősödése ellenére sem végeztek már olyan tudatos magyar közönségszervező tevékenységet, mint hajdan Győrben Müller Ferenc vagy Pesten Institoris Gábor a felvilágosodás szolgálatában, elsősorban üzleti vállalkozások, amelyek a városi polgári rétegek ízléséhez alkalmazkodnak, az ő igényük szolgálatában állnak. Mivel városi polgárságunk java része még mindig német, s csak lassan magyarosodik, és a könyvkereskedők többsége is német és kapcsolatuk szoros a külföldi német könyvkereskedelemmel, a kölcsönkönyvtárak legtöbbjében is a német nyelvű könyvanyag, s ezen belül is a népszerű, könnyebb fajsúlyú szórakoztató és ismeretterjesztő irodalom van túlsúlyban. A németen kívül az egyéb idegen nyelvek ismeretével rendelkező polgárság és értelmiség igényeinek megfelelően általában számos francia, angol és latin nyelvű munka is található a gyűjteményekben, sőt ezeknek az aránya gyakran még mindig meghaladja a magyarokét. Az állomány kisebb része azonban szinte mindenütt magyar könyvekből áll, s ezek közt megtalálhatók a reformkori magyar szépirodalom, politikai és tudományos irodalom termékei is, amelyekhez — minthogy a kölcsönkönyvtárak bárki számára hozzáférhető, nyilvános intézmények — a magyar irodalmat igénylő olvasók is hozzájuthatnak.

Klapka József temesvári könyvkereskedő 1816-ban megnyitott könyvtárában pl. — ahogy korábban szóltunk már róla — kezdetben magyar nyelvű munka egyáltalán nincsen, de később, a reformkorban is alig néhány ilyen akad. Az er-

[125] Kecskeméten pl. 1848-ban nyitotta meg az első kölcsönkönyvtárat két könyvkötő-könyvkereskedő: Gallia Fülöp és Salamon Ferenc. Két alkalommal adtak ki nyomtatott katalógust 200—200 példányban, ami — tekintettel arra, hogy a kölcsönzőknek a katalógust meg kellett vásárolniok — arra vall, hogy kevés olvasójuk akadt az alföldi városban. (L. *Heltai Nándor:* A kecskeméti könyvtár történetéből. MKszle 1959. 103.)

délyi szász lakosság egyik központjában, Nagyszebenben, a *Schniedicke*-féle kölcsönkönyvtárban — s ez itt, ahol a lakosságnak kb. 90%-a német, szinte természetes — a 3200 kötet közt egyetlen magyar könyv sem található; 2500 kötet német, 700 pedig francia nyelvű. De *Krispin József* aradi, vagy *Steiner Zsigmond* pozsonyi kölcsönkönyvtárában is az állomány nagyon kis hányadát alkotják magyar művek: Aradon 6000 könyvből 4350 a német és 850 a francia, s csak 800 a magyar; de Pozsonyban sem kedvezőbb a helyzet: ugyancsak 6000 műből 4000 német, 1200 francia, 300 angol és ennél alig valamivel több, csupán 500 a magyar nyelvű. Még Miskolcon — ahol pedig a lakosság túlnyomórészt magyar — *Ferenczi Bernát* 1846-ban megnyitott kölcsönkönyvtárában is kétszerese a német könyvek száma a magyarokénak: a 9500 kötetes állományból 5000 német, 2500 magyar, 1500 francia és 500 angol nyelvű kötet van. S ez arról tanúskodik, hogy a helybeli német polgárság olvasási igénye jóval meghaladta a magyar lakosságét; egy lényegében magyar jellegű város magyar könyvkereskedőjének kölcsönkönyvtára is a német olvasókra kellett hogy alapozza üzleti számításait.[126]

A reformkorra az ország szellemi, művelődési központjává alakult Pest-Budán sem sokkal kedvezőbb a helyzet. Az itteni kölcsönkönyvtárak mindegyike tart ugyan magyar könyveket, de a német olvasmányoknak itt is elsődleges szerepük van, a főváros lakosságának ugyanis nagyobb része német még az 1848—49-i forradalom és szabadságharc idején is: Pest kb. 100 000 lakosából is mintegy 34 000 a kb. 32 000 magyar mellett, Budán pedig a kb. 40 000 lakosból kb. 25 000 német és csak 7000 körüli a magyar. A pest-budai kölcsönkönyvtárak olvasóbázisát tehát elsősorban a 79—80 000 főt számláló német polgárság alkotja. Ez a magyarázata, hogy pl. *Unverdorben Amália* budai kölcsönkönyvtárának 1842-ből fennmaradt és a Fővárosi Levéltárban található kéziratos könyvjegyzéke is németül készült el, és az ál-

[126] *György Aladár:* Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben. Bp., 1886. 388—401. — Ferenczi B. cég miskolci könyvkereskedés alapításának centenáriuma. 1835—1935. Corvina 1935. 58. sz. 6—8.

lomány túlnyomó része német nyelvű munka, jóval kevesebb a magyar és a francia. A 140 lapnyi katalógus 97 lapon át német, 22 lapon magyar és 20 lapon francia könyveket sorol fel. A német nyelvű könyvek közt német írók munkái mellett szép számmal szerepelnek angol és francia szerzők németre fordított művei is. Az olyan jeles írók munkáinak száma azonban, mint Goethe, Herder, E. T. A. Hoffmann, Körner és Wieland, illetve Bulwer, Cooper és Shakespeare vagy V. Hugo, eltörpül a korban közkedvelt bestseller- és ponyvaírók pl. Kotzebue, Marryat, Meissner, C. Pichler, Spier, J. Schopenhauer, vagy más teljesen névtelen és ma már ismeretlen írók hosszú sora) írásainak, illetve irományainak garmadája mellett. A magyar nyelvű könyvek közt is kevés az irodalmi érték (pl. Jósika, Kazinczy Ferenc, Kisfaludy Károly, Gvadányi, Vörösmarty művei és két Aurora-kötet, vagy Kotzebue-, Lafontaine-, Voltaire-művek és Körner *Zrínyi*jének fordítása), annál több a könnyű fajsúlyú, ponyvaszerű nyomdatermék. Unverdorben Amália kölcsönkönyvtára tehát elsősorban szintén a német nyelvű közönséget tekinti olvasójának, mégpedig főként azokat a budai német polgárokat, akiknek az irodalmi igényük és ízlésük alacsony és fejletlen. A műveltebb értelmiségi és polgári olvasók — a németek is, de különösen a magyarok — kevés maguknak való könyvet találtak könyvgyűjteményében.[127] Ami a fővárosi kölcsönkönyvtárak többségét a vidékiektől mégis lényegesen megkülönbözteti, az állományuk sokrétűsége és változatossága, s e tekintetben is kiemelkedő jelentőségű köztük Heckenast Gusztáv kölcsönkönyvtára.

Heckenast Gusztáv 1833-ban, 22 esztendős korában vette át sógora, Wigand Ottó pesti könyvkereskedését. „Fellépésével kezdődött a magyar kiadó-könyvkereskedelem fénykora" — állapítja meg róla Steinhofer Károly. Nagyarányú kiadói tevékenységet fejtett ki, a magyar irodalom java termése (Csokonai, Berzsenyi, Kisfaludy Károly, Kölcsey, Jósika, Eötvös, Széchenyi, Toldy Ferenc és mások írásai) mellett német írók műveit, zeneműveket és több lapot is köz-

[127] *Kósa János:* I. m. 463.; Uő: Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig. Bp., 1937. 238.

readott. Kiadványait 1840-ben Bibliographiai Értesítő Magyarország és Erdély számára címen indított havi folyóiratában propagálta és saját pesti könyvkereskedésén kívül az ország egész területén megszervezett bizományosok révén értékesítette, de kitűnő kapcsolatai voltak a külföldi könyvkereskedelemmel is, tagja volt a német könyvkereskedők egyesületének, a Börsenverein der Deutschen Buchhändlernek. Gyakran adott közre hirdetéseket az egyesület Börsenblatt című lapjában. 1841-ben könyvkereskedői és kiadói vállalatát egyesítette Landerer Lajos nyomdaüzemével, így a közös cél a könyv előállításának és terjesztésének minden ágazatával és eszközével rendelkezett.[128]

Heckenast Gusztáv 1837-ben azzal az indoklással kért kölcsönkönyvtárnyitási engedélyt, hogy „a közönség a magyar könyveket magas áruk miatt nem vásárolja, s ezúton az érdeklődést jobban fel lehetne kelteni". Bár a korabeli pesti könyvkereskedők azt vitatták, hogy a kölcsönkönyvtárak szaporítása éppen csökkenti az olvasóközönség vásárlókedvét, a Helytartótanács 1838 elején mégis megadta neki a jogot.[129] Mielőtt azonban kölcsönkönyvtárát megnyithatta volna, könyvkereskedését az 1838-as nagy pesti árvíz jórészt elpusztította. A könyvanyag megmaradt részét tetemes, új vásárlásokkal kiegészítette, s így nyitotta meg 1839-ben 8000 kötettel kölcsönkönyvtárát, amelyet — a kor színvonalán tartandó — később is folyamatosan gyarapított hazai és külföldi új kiadványokkal és antikvár-könyvekkel egyaránt, köztük saját kiadványaival is. A Börsenblattban közzétett több hirdetésében a külföldi könyvkereskedőktől kért könyveket kölcsönkönyvtára számára.[130] A közönség figyelmének felkeltésére magyar nyelvű körlevelet bocsátott ki, amelyet németül ugyancsak a Börsenblatt című lap közölt: „Alulírott ajánlja január 1. 1839. megnyitott és már teljesen elrendezett 8000 kötet magyar, német, francia, angol és szláv

[128] *Steinhofer Károly:* I. m. 108—109.; *Gárdonyi Albert:* I. m. 93—98.; *Heckenast Dezső:* Heckenast Gusztáv. Bp., 1936.; *Révay József—Schöpflin Aladár:* Egy magyar könyvkiadó regénye. Bp., é. n. 23—52.
[129] L. *Gárdonyi Albert:* I. m. 95.
[130] L. *Heckenast Dezső:* I. m. 13.

könyvekkel, 50 legválogatottabb magyar és német folyó- és havi iratokkal ellátott »kölcsönző könyvtárát« a Váci utcában a Nádor vendégfogadó átellenében hátul az udvarban".[131]

A magyar sajtó is azonnal felfigyel a fontos eseményre és éppen az új magyar munkák hiányát kifogásolja, valamint a magyar irodalom pártolását és terjesztését kéri számon az új intézménytől: „Heckenast Gusztáv kölcsönkönyvtárt nyita, melyben magyar könyvek is találtatnak. Ez igen érezhető hiányt pótolhat idővel ki, ha kivált a vállalkozó minden jelesb magyar elmeművet megszerzend tára számára, de az eddig jegyzékbül több már huzamosb idő előtt megjelent derék munka hiányzik, mit hihetőleg ki fog idővel pótolni, mert fáradsága csak úgy leendhet célirányos és jutalmazott" — hangzik a jogos kritikai észrevétel.[132] Heckenast széles közönségigényt akar kielégíteni, a főváros magyar olvasóit is figyelembe veszi — a tudós és átlagolvasókat egyaránt — de mint ügyes üzletember, elsősorban ő is a német polgárságra gondol, annak az érdeklődésére alapozza számításait; s ilyen szempontból kölcsönkönyvtárának változatos állománya kétségkívül aktuális szükségletet elégít ki. A Pesther Tageblattban 1843-ban közzétett hirdetése (765.) arról tájékoztat, hogy a könyvanyag már 9000 kötetre emelkedett.

A roppant gazdag állomány összetételéről a Heckenast által kibocsátott katalógusok nyújtanak képet; kiadott egy lajstromot a teljes állományról, s egy másikat csak a francia, angol és olasz könyvekről.[133] A katalógusok bevezetése szerint „német, magyar, francia, angol és olasz irodalmat

[131] Közli *Heckenast Dezső:* I. m. 13.

[132] Jelenkor 1839. 26. sz. 101.

[133] A német, illetve francia nyelven kiadott két katalógus Edelmann Károly utánnyomásában maradt fenn, akinek Heckenast kölcsönkönyvtárát 1847-ben eladta: Bücher-Verzeichniss der Leih-Bibliothek von Carl Edelmann (vormals Gustav Heckenast) ... Ofen, 1848. és Catalogue des livres français, anglais et italiens qui se trouvent au cabinet de lecture de Karl Edelmann, ci-devant Gustav Heckenast, Bude, 1848. — Edelmann később 1851-ben és 1853-ban is megjelentetett egy-egy német nyelvű katalógust.

nyújt az olvasóközönségnek — a klasszikusokat éppen úgy, mint a könyvújdonságokat —, mégpedig eredetiben",[134] s ezenkívül azt az 50 hazai és külföldi lapot, amelyekkel a magyarországi és európai közélet és szellemi élet iránt megnövekedett reformkori érdeklődést elégítette ki. Az olyan magyar hírlapok és folyóiratok mellett, mint a Jelenkor, Erdélyi Hírlap, Athenaeum és Figyelmező, Ismertető, Regélő, Rajzolatok, Sion és Tudományos Gyűjtemény, a külföldi folyóiratok legkülönfélébb fajtái: szépirodalmi és tudományos folyóiratok, szak- és szórakoztató lapok jártak a kölcsönkönyvtárba számos európai, főleg német városból (Bécs, Berlin, Stuttgart, Lipcse, Frankfurt am Main, Brünn, Hamburg, Mainz, Altona, Danzig, Prága stb.). A szépirodalmon és az időszaki sajtótermékeken kívül gazdag tudományos, szak- és ismeretterjesztő könyvanyaggal is rendelkezett Heckenast kölcsönkönyvtára. A katalógusok tartalomjegyzéke, amely egyben egyfajta szakbeosztás is, képet ad az állomány gazdagságáról és változatosságáról. 7 szakcsoportban (ezeken belül ábécérendben) közlik a könyveket: I. Életrajzok és történelem; II. Földrajz, föld- és népismeret, útleírások; III. Nevelésügyi és ifjúsági munkák; IV. Regények és egyéb szórakoztató olvasmányok; V. Szépirodalmi művek, költemények és egyéb munkák; VI. Színház; és VII. Folyóiratok.

A könyvállomány túlnyomó része az olvasók nagy többségének érdeklődése és meglehetősen alacsony színvonalú ízlése és igénye szerint összeválogatott könnyű szórakoztató olvasmány, a XIX. század elejének és közepének bestsellerei (pl. a francia Clauren és Paul de Kock, a német Lafontaine és Hahn-Hahn Ida grófnő és mások írásai). E szórakoztató tömegirodalom mellett a művelt és igényes olvasók a kor külföldi klasszikusainak és jeles szerzőinek munkáiból válogathattak. A francia irodalmat — többek közt — pl. Balzac, V. Hugo, G. Sand, Musset, Mérimée, Dumas és Sue, az angolt Dickens, W. Scott, Cooper, W. Irving, vagy az akkor nagyon népszerű Bulwer, a németet Goethe, Schiller és

[134] Idézi *Szemző Piroska:* I. m. 173.

más klasszikusok, Heine, Gutzkow, Freiligrath és egyéb kortárs szerzők munkái képviselték. A felvilágosodás problémái iránti változatlan érdeklődés jele Montesquieu, Voltaire vagy Condorcet műveinek megléte, a francia forradalom hatásáé számos emlékirat. A történeti irodalomból megvolt a könyvtárban Rotteck liberális eszmeiségű világtörténete, Mignet, Guizot és Thiers munkái, továbbá Michelet és Quinet haladó szellemű írásai, de Louis Reybaud szocializmusellenes pamfletjei is. Neves magyar szerzőket, pl. Jósikát, Eötvöst, Széchenyit és Táncsics *Népkönyvét* német fordításban olvashatták a pesti német polgárok.[135] Heckenast kölcsönkönyvtárának sokrétű anyagában tehát a műveltebb rétegek és a szélesebb olvasóközönség egyaránt megtalálhatta az érdeklődésének megfelelő irodalmat, elsősorban német és más idegen nyelven. A könyvtár így a társadalomnak szinte minden rétegére hatott, terjesztette a műveltséget és olvasóközönséget nevelt, a magyar irodalomnak is, de főként a külföldinek.

Heckenast Gusztáv 1847-ben kölcsönkönyvtárát — amelynek állománya ekkor már meghaladta a 10 000 kötetet — könyvkereskedésével együtt *Edelmann Károly* lipcsei származású könyvkereskedőnek adta el. Nagyszabású önálló könyvkiadói munkássága és a Landerer—Heckenast cégen belüli elfoglaltsága minden idejét és erejét igénybe vette, könyvkereskedésével és kölcsönkönyvtárával nem tudott eleget törődni.

Edelmann Károly jól képzett és vagyonos könyvkereskedő volt. 1836 és 1840 közt Lipcsében tanulta a könyvkereskedést, majd segédként dolgozott Lipcsében, Freiburgban, Brünnben, Prágában és Bécsben, s e városokban gazdag tapasztalatokra és nagyfokú könyvkereskedelmi jártasságra tett szert. Pestre 1846-ban érkezett, s itt Heckenast segédje lett. A pesti városi tanács engedélyével vette át tőle a könyvkereskedést és a kölcsönkönyvtárat s ezt Heckenast német nyelvű körlevélben közölte üzletfeleivel, vásárlóival és olvasóival.[136] Az 1848-ban kiadott Edelmann-féle katalógu-

[135] Lukácsy Sándor: *Emlékezés Heckenast Gusztávra.* (1811—1878). Kts 1961. 486—487.

[136] A körlevelet közli *Heckenast Dezső:* I. m. Bp., 1936. 18. L. még

sok arra vallanak, hogy a kölcsönkönyvtárban „a magyar nyelvű könyvek száma kevés, csekély százaléka az egész anyagnak".[137] Heckenast tehát az 1839. évi sajtóbírálat után sem fejlesztette lényegesen könyvtára magyar állományát, ahogy Edelmann sem a későbbiekben, a könyvek túlnyomó többsége az ő vezetése idején is német, s mellettük most is francia, angol és olasz munkák vannak nagyobb számban.

A reformkorban, különösen az 1840-es években számos könyvkölcsönző működött engedély nélkül is az országban; részben könyvkereskedők adták kölcsön könyveiket kölcsönzési díj ellenében, részben házalók és zsibárusok[138] árusították és kölcsönöztek használt könyveket, kihasználva a közönség megnövekedett olvasási kedvét. E könyvek művelődési értéke általában nagyon csekély, de árusítóiknak feltétlenül érdemük, hogy „házhoz" vitték őket, és sokakat ezekkel az igénytelen munkákkal nyertek meg az olvasásnak. Az engedéllyel rendelkező, „céhbeli" kölcsönkönyvtár-tulajdonosok több esetben felléptek az ilyen hivatalos jóváhagyás nélkül működő „kontárok" ellen. 1842-ben pl. a budai Unverdorben Jánosné Burián Amália előbb Schalbig János nyugalmazott hajózási számvivő ellen emelt panaszt a könyvkölcsönzési jog bitorlása miatt, majd Bellosovics Károlyt, a budai Burián-üzlet korábbi segédjét panaszolja be engedély nélküli könyvkölcsönzésért, amellyel egyrészt kárt okoz a Burián-féle kölcsönkönyvtárnak, másrészt megszegi a felsőbb rendelkezéseket is, mert a „legmagasabb törvénybe ütköző, betiltott, cenzúraellenes, az erkölcsöt és szemérmet megrontó, az erkölcstelenséget és kicsapongást ellenben pártoló és terjesztő könyveket" tart és kölcsönöz. A vizsgálat során sem a jogtalan kölcsönzést, sem tiltott könyvek tartását nem tud-

---

Nagydiósi Gézáné: Egy kölcsönkönyvtár és fiókja 100 évvel ezelőtt. Mkszle 1959. 94—96.

[137] Nagydiósi Gézáné: I. m. 94—98.

[138] A zsibárusok könyvárusító tevékenységével gyakran foglalkozik a korabeli sajtó és életkép-irodalom is. Nagy Ignác pl. Magyar titkok című munkájában rajzol érdekes, szatirikus képet róla. (L. *Nagy Ignác:* Magyar titkok. Bp., 1908. III. 121. — A Franklin-Társulat Magyar Regényírók című sorozatának 7. kötete.)

ták Bellosovicsra bizonyítani, de az eset jól mutatja azt az üzleti okból folyó konkurrenciaharcot, amelyet a kölcsönkönyvtár-tulajdonosok is folytattak egymás ellen és a közönségért.[139] A reformkori kölcsönkönyvtárak többsége tehát nem elsősorban nevelője és szervezője már az olvasóközönségnek, hanem a közönség olvasási igényének a kiszolgálója: kielégítik ugyan a színvonalas közönségigényt is, de — a minél nagyobb haszonszerzés kívánalmai szerint — mindenekelőtt a publikum nagyobb részét alkotó alacsonyabb ízlésű olvasók igényéhez alkalmazkodnak.

Nyilvános könyvtárak, közgyűjtemények

A reformkori kölcsönkönyvtárak kétségtelen művelődési jelentőségük ellenére is egyéni üzleti vállalkozások, a kaszinók, társalkodóegyletek és olvasóegyesületek, továbbá az iskolai diáktársaságok és a köznép művelésére alakult különféle egyletek is társadalmi vagy felekezeti eredetű képződmények voltak. Közülük a kölcsönkönyvtárak mindenki számára nyitva álltak, a többi intézmény, egyesület csak tagjai, azaz egy szűkebb réteg számára nyújtott olvasási, művelődési lehetőséget. Magyarországon az egész lakosság igényeinek megfelelő, az olvasóközönség minden részének érdeklődését kielégítő közkönyvtárügy a XIX. század közepéig nem fejlődött ki, holott a nyilvános könyvtárak fontos művelődési szerepét már a felvilágosodás idején számos tudós, művelődéspolitikus és magánkönyvgyűjtő felismerte és hangoztatta, s a létrehozásukra törekvő kísérletek és az eredmények is magánemberek nevéhez fűződnek, vagy társadalmi összefogás révén születtek meg még a reformkorban is. A bécsi udvar és az aulikus magyarországi kormányzat e téren is keveset tett a magyar művelődés ügyéért.

Az *Egyetemi könyvtár* az egyetemmel együtt állami intézmény lett ugyan Nagyszombatról Budára, majd Pestre helyezése után, és Mária Terézia az 1779-ben kibocsátott szer-

[139] *Szabadné Szegő Judit:* Budai kölcsönkönyvtárak versengése a reformkorban. OSzKÉ 1963—1964. Bp., 1966. 248—250

vezeti szabályzatában kimondotta, hogy „mindenkinek használatára van rendelve, ennyiben tehát nyilvános",[140] de II. József 1785-ben kelt állománygyarapítási rendelkezése szerint már „célja lényegében az, hogy a tanárok megtalálják benne azt, amire szaktudományukban feltétlenül szükségük van".[141] A könyvtár használata a felvilágosodás idején, de még a reformkorban is szűk körre korlátozódott; a kölcsönzési naplókból megállapítható, hogy az olvasók „túlnyomó része az egyetemi hallgatóságból, professzorokból, kisebb mértékben a két főváros értelmiségi rétegéből" került ki.[142] Az államhatalom ellenőrzése azonban gondoskodott róla, hogy a fővárosi olvasók e rétegei se juthassanak a reformkori polgári és függetlenségi törekvéseket terjesztő munkákhoz a könyvtárban.

Másik két jelentékeny reformkori pest-budai közkönyvtárunk, a Nemzeti Könyvtár és az Akadémiai Könyvtár alapítása már magánkezdeményezés eredménye. A *Nemzeti Könyvtár* Széchényi Ferenc jeles magyar, és magyar vonatkozású munkákból álló magángyűjteményéből keletkezett, amikor a tulajdonos 1802-ben felajánlotta azt a nemzetnek. Széchényi a köz használatára szánta könyvtárát, 550 példányban kinyomtatott katalógusát számos hazai és külföldi magánszemélynek és intézménynek küldte meg (belföldre 469, külföldre 84 példányt), ezzel is kifejezendő, a legszélesebb körű nyilvános használatra vonatkozó szándékát, s egyben azt is, hogy a nemzeti könyvtárat elsősorban élő művelődési intézménynek és nem könyvmúzeumnak tekinti. Külföldre küldött katalógusaival nyilván a magyar tudomány és művelődés fontosságát és eredményességét kívánta bizonyítani a

[140] Idézi *Bruckner János*: A jozefinista kultúrpolitika és az Egyetemi Könyvtár (1780—1784). MKszle 1956. 113.

[141] A rendelet magyarra fordított szövegét közli: A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Összeáll. *Kovács Máté*. Bp., 1963. 543—547.

[142] *Tóth András:* Az Egyetemi Könyvtár Fejér György igazgatósága alatt. (1824—1843.) MKszle 1958. 273. L. még: *Tóth András:* Az Egyetemi Könyvtár a ferenci abszolutizmus korában (1790—1823.) MKszle 1963. 186—213. p.; Uő: A pesti egyetemi könyvtár a modern fejlődés útján. (Toldy Ferenc igazgatásának első évei. 1843—1849.) In: Tanulmányok Budapest múltjából. XI. Bp., 1956. 243—276.

nemzetközi, főként a bécsi tudományos körök előtt (a 84 külföldi példányból 45-öt küldött a Habsburg-fővárosba), de könyvtárpropagandája elsősorban a hazai társadalom felé irányult. Személyenként megkapták a könyvtárjegyzéket a hazai államkormányzat: a helytartótanács, a királyi tábla és hétszemélyes tábla nagy befolyással rendelkező vezető egyéniségei, továbbá a katolikus főpapok legtöbbje is. A káptalanok mint egyházi testületek, a vármegyék és az ún. szabad kerületek, mint a köznemesség szervezetei, továbbá a szabad királyi és bányavárosok, mint polgári jogi egységek csoportonként, kollektíve jutottak hozzá egy-egy példányhoz. A polgári jellegű értelmiség tagjai, a különböző tudományok és az irodalom képviselői azonban ugyancsak személyenként részesültek a könyvtár jegyzékében, ami Széchényi Ferenc korszerű gondolkodásának a bizonyítéka. A hazai magánszemélyeknek küldött 356 katalógusból 220 jutott a magyarországi, erdélyi, horvátországi és a Bécsben élő magyar értelmiségnek, és ez azt tanúsítja, hogy az alapító elsősorban a felvilágosult eszmeiség és törekvések képviselőinek, a világi és nemzeti tudomány és irodalom művelőinek szánta azt a hatalmas kultúrkincset, amelyet az országos könyvtár alapításával megteremtett. Nemzeti könyvtárunk létrehozása tehát tudatos „időszerű társadalmi-kulturális szükségletből eredő, megfontolt küldetésszerű" cselekedet volt.[143] A könyvtár használói a reformkorban is elsősorban az értelmiség — főként persze a fővárosi értelmiség — soraiból kerültek ki, bár a többszöri kényszerű költözködés (a napóleoni háborúk, a pesti árvíz, helyhiány) miatt nem tudta teljesíteni azt a fontos hivatását, amelyet az alapító szánt neki.[144]

Az *Akadémiai Könyvtár*at Teleki József, az intézmény későbbi első elnöke alapította 1826-ban, amikor az alapítólevélben „a haza összes polgárainak használatára" a maga, mos-

[143] *Berlász Jenő:* Hogyan propagálta Széchényi Ferenc az Országos Könyvtárt? Az értelmiség jelentőségének felismerése. OSzKÉ 1968—1969. Bp., 1971. 55—84.; L. még Somkuti Gabriella: Széchényi Ferenc nemzeti könyvgyűjteménye. OSzKÉ 1970—1971. Bp., 1973. 175—199.

[144] *Ferenczyné Wendelin Lídia:* Az Országos Széchényi Könyvtár olvasószolgálatának története. 1802—1919. OSzKÉ 1963—1964. Bp., 1966. 210—234.

tohaanyja és testvérei nevében felajánlotta a család gazdag könyvgyűjteményét. A könyvtár — számos magángyűjteménnyel, ajándékkal, külföldi cserepéldánnyal, kötelespéldánnyal és vásárolt kötettel gyarapodva — csak 1844-ben kezdte meg nyilvános működését, de az alapítólevél intenciójával szemben használata csak az akadémiai tagokra és olyan elismert tudósokra korlátozódott, akik erre elnöki engedélyt kaptak.[145]

Három nagy reformkori fővárosi közkönyvtárunk korlátozott nyilvánossága és egyéb nehézségei ellenére is ki tudta elégíteni a pest-budai tudósvilág és értelmiség tudományos és művelődési igényeit, a főváros szélesebb közönsége és különösen a vidéki városok és települések lakosai számára azonban nem állt nyitva az érdeklődési körüknek megfelelő nyilvános közkönyvtár. Vidéken is számos magángyűjtő nyitotta meg ugyan könyvtárát a szűkebb vagy szélesebb nyilvánosság számára már a XVIII. század utolsó negyedétől, de állományuk összetételénél fogva ezek a könyvtárak is elsősorban a tudományos érdeklődésű olvasókat és szakembereket elégíthették ki. Klimó György, a jobbágyszármazású pécsi püspök pl. előbb az egyházmegyei papság használatára engedte át, majd 1774-ben teljesen nyilvánossá tette a káptalani könyvtárral egyesített magángyűjteményét és ezzel az ország első nyilvános könyvtárát alapította meg. A könyvtár kéziratos katalógusának bevezetésében így vall a műveltséget közkincsnek tekintő és az ebben a korban kivételesen korszerű gondolkodású főpap: „Nyájas olvasó, ez a könyvtár ... nyitva áll minden tudományt kedvelő embernek, nem a molyok és férgek, amint gyakran történni szokott, hanem a tudásra szomjasak számára gyűlt össze és nyílt meg ... használd ezt a könyvtárat ... a haza tisztességére és oltalmára, magad és mások hasznára."[146] S a könyvtárat, amely Klimó szándéka szerint egy Pécsett alapítandó egyetem könyvtárának alapját képezte volna és főként tudományos, egyháztör-

[145] *F. Csanak Dóra:* Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságharcig. = MKszle 1959. 47—73.; *Berlász Jenő:* Az Akadémiai Könyvtár történetének vázlata. MKszle 1956. 202—216

[146] Idézi *Hernády Ferenc*: A pécsi Klimó-könyvtár múltjából. MKszle 1959. 87.

téneti és teológiai jellegű állománnyal rendelkezett, megnyitása után, majd a reformkorban is túlnyomórészt a „tudományt kedvelő" emberek és az egyházmegye papjai, továbbá nagyon kis részben műveltebb polgárok és nemesek használták. Ugyanezen (sőt még szűkebb) rétegek voltak a reformkori használói a többi nagy püspöki, illetve érseki (az 1784-ben Patachich Ádám érsek által alapított kalocsai, az 1793-ban Eszterházy Károly alapította egri, vagy az 1798-ban Batthyány Ignáctól létrehozott gyulafehérvári) könyvtárnak, továbbá a jelentékeny katolikus szerzetesi (pl. Pannonhalma, Zirc, Gyöngyös), vagy protestáns kollégiumi könyvtáraknak (Debrecen, Sárospatak, Pápa, Nagyenyed stb.) is, amelyeket tulajdonosaik és fenntartóik elvben sem nyilvánítottak teljesen nyilvánosnak, ahogy ezt Klimó tette. Batthyány Ignác nemes szándéka, amely szerint 1798-ban az erdélyi katolikus egyházra hagyott nagyszabású tudományos gyűjteményét a későbbiekben nyilvános közkönyvtárnak szánta, sem valósult meg maradéktalanul.[147]

A szaktudósok és a tudományos érdeklődésű gyakorlati szakemberek egy része is hozzájuthatott a tudományterületéhez tartozó külföldi és hazai szakmunkákhoz a különböző felsőbb tanintézetek és a szakegyesületek könyvtáraiban már a reformkorban is. A műszaki, technikai szakemberek könyvellátását biztosította az 1735-ben alapított selmeci bányászati akadémia könyvtára, majd 1848-tól a József ipartanoda könyvtára is;[148] illetve az oktatási intézmények könyvtárai mellett az olyan gyűjtemények, mint a Termé-

[147] *Szarvasi Margit:* Magánkönyvtáraink a XVIII. században. Bp., 1939. 21—50.; A gyulafehérvári Batthyány-könyvtárra s az erdélyi könyvtárakra vonatkozólag általában l. *Jakó Zsigmond:* Könyv és könyvtár művelődésünkben. Korunk 1972. 9—29. (Jakó tanulmányának kibővített és jegyzetekkel kiegészített változata Könyv és könyvtár az erdélyi magyar művelődésben címmel megjelent az Írás, könyv, értelmiség c. tanulmánygyűjteményben (Bukarest, 1976.), amely számos, eddig ismeretlen adatot tartalmaz a különböző erdélyi könyvtárak és az olvasási kultúra felvilágosodás és reformkori helyzetére vonatkozóan is.)

[148] *Hiller István:* Hazánk első szakkönyvtárának kialakulása. Az erdészeti és faipari egyetem könyvtárának története. Sopron, 1975.; *Zsámboki László:* A selmeci műemlékkönyvtár. Miskolc, 1976;

szettudományi Társulaté (1841) és az Országos Iparegyesületé (1841). A mezőgazdasági szakirodalom iránt érdeklődőknek ugyancsak rendelkezésükre álltak szakkönyvtárak. A keszthelyi Georgicon tanárai és tanulói (s mellettük kisebb részben más mezőgazdászok is) az intézmény alapítása (1817) után eleinte Festetics György gróf magánkönyvtárát használhatták, majd 1839-ben az alapító fia, gróf Festetics László külön szakkönyvtárat szervezett az iskolai oktatás számára.[149] 1818-ban nyílt meg a mosonmagyaróvári gazdasági akadémia, könyvtárával együtt. A vidéki mezőgazdasági szakemberek könyvellátása terén a gazdasági egyesületek könyvtárai töltöttek be jelentékeny szerepet. Az 1837-ben alapított Magyar Gazdasági Egyesület fiókintézményei az ország nagy részét behálózták, a fél évvel később keletkezett Erdélyi Gazdasági Egylet az erdélyi területeken szorgalmazta a szakirodalom terjesztését.

Tudósok és szakemberek, s az értelmiség tagjai részére voltak tehát könyvtáraink Pest-Budán és vidéken is a reformkorban, de a lakosság népszerűbb ismeretterjesztő művek és szépirodalmi olvasmányok iránt érdeklődő egyéb polgári, vagy polgárság alatti és köznemesi rétegei nem rendelkeztek a későbbi közművelődési könyvtárak funkcióit betöltő nyilvános közkönyvtárakkal. A közműveltség terjesztésének fontosságát felismerő tudós férfiak pedig már a XVIII. század végén különböző intézményeket, köztük könyvtárakat tartottak szükségesnek felállítani a felvilágosodott tudomány széles körű elterjesztésére „a fő, nemes, városi, világi, papi, férfi és asszony renden való személyek" körében, ahogy pl. Aranka György is javasolja az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 1791-ben kiadott tervezetében.[150] Hamarosan akadnak is főrangú, nemesi, egyházi és értelmiségi

Móra László: A műegyetemi könyvtár alapítása 1848-ban. MKszle 1964. 146—154.; Uő: A műegyetemi könyvtár története. 1848—1948. Bp., 1971.

[149] *Klempa Károly:* A keszthelyi Festetics könyvtár. Keszthely, (1938.).

[150] *Lányi Kamilla:* Aranka György a könyvtárakról. Kts 1967. 737. L. még: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai. Kiad. és bev. *Jancsó Elemér.* Bukarest, 1955.

könyvgyűjtők, akik magánkönyvtáraikat vidéki városoknak és megyéknek ajánlják fel a lakosság közhasználatára. 1803-ban báró Bruckenthal Sámuel erdélyi szász politikus, Erdély főkormányzója nagy értékű könyvgyűjteményét és muzeális tárgyait végrendeletileg hagyja Nagyszeben városára egy Bruckenthal-múzeum és -könyvtár alapítása céljából. 1810-ben Balogh Sándor győri kanonok és prépost „számos válogatott könyvekből álló bibliothekáját" — ugyancsak végrendeletében — „közönséges haszonra rendelte" és Győrnek adományozta. Gróf Festetics Lajos 1816-ban Somogy megyének, Kultsár István 1827-ben Komárom városának, Csaplovics Lőrinc táblabíró 1839-ben Árva megyének, Helischer József városi tanácsos pedig 1844-ben Esztergom városának hagyományozott értékes magánkönyvtárat.[151] E könyvtárak azonban átadásuk után az alapítók nemes szándéka ellenére sem tölthettek be közművelődési funkciót. Legtöbbjük a megye- vagy városházára kerülve rendezetlen állapotban porosodott, pusztult, sőt a Kultsár-féle komáromi gyűjteménynek nyilvános árverés révén is fogyott az állománya.[152] A legtöbb megye és város nemesi vezetősége nem ismerte még fel a közkönyvtárak jelentőségét, másrészt az adományozott magángyűjtemények könyvanyaguk összetétele miatt inkább tudományos, mint közművelődési könyvtári célra voltak alkalmasak. Gróf Teleki Sámuel erdélyi udvari kancellár magángyűjteményét, a híres Teleki-Tékát is —, amely mint családi hitbizomány, nyilvános könyvtárként működött Marosvásárhelyen 1802-től fogva — elsősorban a város értelmiségi olvasói használták a XIX. század első felében: a kollégium tanárai, diákjai, a királyi tábla tisztviselői, arisztokrata ifjak nevelői, néhány lelkész, orvos, katonatiszt és az erdélyi főúri családok néhány tagja.[153]

[151] *Gulyás Pál:* A könyv sorsa Magyarországon a legrégibb időktől napjainkig. MKszle 1924. 17—18.

[152] *V. Busa Margit:* A Kultsár-könyvtár ismeretlen árverési jegyzéke. MKszle 1967. 60—62.; *Turányi Kornél:* Adalék Kultsár István könyvtárának történetéhez. MKszle 1967. 282.

[153] *Somkuti Gabriella:* Egy XVIII. századi főúri könyvtár olvasóforgalma a múlt század első felében. OSzKÉ 1961—1962. Bp., 1963. 291—303.; Teleki Sámuel és a Teleki-Téka. Vál., bev. és jegyz. *Deé Nagy Anikó.* Bukarest, 1976.

Széchenyi Istvánnak az 1825-i országgyűlésen történt fellépése és az Akadémia megalapítása nyomán, majd a reformkori kulturális fellendülés hatására egyre nagyobb agitáció indul meg közkönyvtárak alapítására is. A reformkori sajtóban egymás után jelennek meg olyan közlemények, amelyek a külföldi polgári államok fejlett könyvtárügyét és olvasási kultúráját népszerűsítik és állítják példaképül; a nyugatot járt utazók (Szemere Bertalan, Tóth Lőrinc, Bölöni Farkas Sándor és mások) — egyéb tapasztalataik mellett — ugyancsak mindig beszámolnak útleírásaikban könyvtári élményeikről és az olvasás népszerűségéről az ottani lakosság széles körében. Külföldi példaképre hivatkozik a Hasznos Mulatságok 1826-i évfolyamának egyik névtelen cikkírója is, „a közönséges bibliotékák hasznát" taglalva. „Mely nemzeteknél a tudományok virágoztak, szaporodtak a könyvek is — írja —, és ezekből nem csak magános személyeknél, hanem tudományos testeknél sőt egész városi községeknél nagy könyves házak támadtak." Franciaországban 40—50—60—80 ezer kötetes városi könyvtárak vannak, de szép számmal rendelkezik „köz hasznára megnyitott" könyvtárakkal Olaszország, Anglia és Németország is. Az ilyen nyilvános könyvtárak nálunk is az egész nemzet dicsőségét szolgálnák, ezért a cikkíró azt óhajtja, hogy „az eddig szerzett nagyobb könyvgyűjtemények a köz haszonra megnyittassanak, vagy a Nemes Vármegyék, Szabad Királyi városok által nyilvánvaló Bibliothékák állíttassanak".[154]

A névtelen cikkíró javaslatával szinte egy időben, s azzal egybehangzóan Festetics László gróf, a Georgicon-alapító Festetics György fia, aki a Magyar Tudós Társaság javára is 10 000 forintos alapítványt tett, országos könyvtárszervező mozgalmat kezdeményez. Az egyéni, városi és megyei könyvtáralapításokkal szemben (amelyekre az előzőekben láttunk néhány félsikerű példát) ő „a közösség feladatának tekinti ... a megyei és városi könyvtárak létesítését és fenntartását", ami nálunk ebben az időben egyedülálló és új gondolat. 1825 decemberében Somogy és Sopron, 1826 márciusá-

[154] A közönséges Bibliothékák haszna. Hasznos Mulatságok 1826. II. 43. sz. 335—338.

ban pedig Zala és Vas vármegye közönségéhez intéz majdnem azonos szövegű levelet, amelyben nemzeti, azaz magyar könyvekből álló könyvtár létesítésére szólítja fel őket és „magyar törvényt, históriát és nyelvet tárgyazó" könyveknek és kéziratoknak a „vármegye olvasó könyvtára" számára való megszerzésére Zala megyének 2000, a többi háromnak pedig 1000—1000 forintot ajánl fel.

A négy megyéhez intézett levélből kitűnik, hogy kezdeményezését Festetics országos mozgalomnak szánta. „Az országul összegyűlt T. Karoknak és Rendeknek nyilván oda megyen törekvések, de hazánknak dísze és boldogsága is megkívánja, hogy abban a tudományok terjesztessenek, és az e végre szolgáló intézetek eszközlésbe vétessenek. Ezen módok közül kiváltképpen célirányos az, ha a Jurisdictioknál, úgymint a Nemes Vármegyékben, és a szabad Királyi Városokban *mindenütt* (az én kiemelésem — F. G.) egy nemzeti könyvtár állíttatnék fel" — írja a Zala és Vas megyének küldött azonos szövegű levelében.

Nincs tudomásunk róla, hogy Festetics az ország minden megyéjét és szabad királyi városát megkereste volna hasonló felhívással. Országos könyvtárépítő mozgalomra mindenesetre a reformkorban nem került sor, sőt a felszólított megyék közül is csak kettőben, Somogyban és Zalában születtek említésre méltó eredmények, holott kezdetben valamennyi lelkesen fogadta Festetics felajánlását és bizottságokat jelölt ki a beszerzendő munkák kiválasztására. Somogy megyében már 1828-ban megnyílt Kaposvárott a megyeházán az az olvasószoba, amelynek az 1830-as években Berzsenyi Dániel is olvasója volt, s amely 1866-ig működött nyilvános könyvtárként, és látta el olvasmányokkal a megye nemesi és értelmiségi közönségét.[155]

Zala megyében a „könyvtári bizottmány" Kisfaludy Sándor elnökletével és többek közt a fiatal Deák Ferenc és Csányi László részvételével foglalkozott az alapítandó könyvtár ügyével. Adakozásra szólították fel a megye birtokosait, s maga Kisfaludy Sándor 100 kötet könyvet ajánlott fel a

[155] *Kostyál István:* Festetics László kísérletei közkönyvtárak alapítására. OSzKÉ 1961—1962. Bp., 1963. 280—285.

könyvtár részére már 1826-ban. 1831-ben Skublics Károly táblabíró, művelt zalaszentbalázsi birtokos nemes adományozta a megyének 790 műből álló 1954 kötetes gazdag családi könyvtárát. A könyvtár elhelyezésére és használatára Kisfaludy Sándor készített javaslatot, amely jellemzően a korabeli feudális felfogásra a könyvtárhasználatot csak birtokos nemesek számára engedélyezte. 1836-ban 100 példányban megjelenik a könyvtár latin nyelvű nyomtatott katalógusa, majd gyűjtés indul a könyvtárépületre, 1845-ben az épület tervei is elkészülnek, de az adományok elégtelensége miatt az építkezésre nem kerülhet sor. A zalai nemzeti könyvtár a megyei levéltár egyik szobájában működik a levéltáros vezetésével eléggé nehéz körülmények között.[156]

Vas megyében — bár a megyei rendek célszerűnek és megvalósíthatónak tartották a megyei könyvtár létrehozását s 1826 és 1842 közt több megyei közgyűlésen tárgyaltak is róla — herceg Batthyány Fülöp főispán elutasító magatartása miatt nem kerülhetett sor a megvalósítására.[157] Sopronban ugyancsak eredménytelen maradt Festetics ösztönző kezdeményezése. A megye az új megyeháza építése kapcsán fordul segítségért Festetics Lászlóhoz, mint Sopron vármegyei birtokoshoz, s ő az építendő megyeházán kívánta elhelyezni a leendő könyvtárat is. Az építkezés 1834-ben befejeződött, s 1840-ben határozat született a könyvtár felállítására a levéltárban, de a nemesség érdektelensége miatt a terv megbukott, bár vannak rá adatok, hogy az 1840-es években már könyveket is szereztek a Sopron megyei könyvtár számára.[158]

[156] *Jakab Géza—Németh László:* Országos Nemzeti Könyvtárépítő mozgalom a reformkor elején Zalában. MKszle 1958. 267—271.; —*y:* Kisfaludy Sándor javaslata „Zala vármegyének könyvtárja eránt". Kts 1965. 403.; *Fülöp Géza:* Skublics Károly és Zala megye közkönyvtára. MKszle 1975. 3—4. sz. 313—320.; L. még Zala megyei Levéltár, Zalaegerszeg. Skublics Károly által alapított megyei könyvtár iratai. 1830—1832.

[157] *Kuntár Lajos:* Szombathely város közkönyvtárainak története. In: A Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár Évkönyve. 1962. Szombathely, 1963. 23.

[158] *Kostyál István:* I. m. 285—286.

Ahogy az egyéni könyvtáradományok esetében a megyei vezetők szűk látókörű konzervativizmusa miatt hiúsult meg a magyarországi megyei közkönyvtárak ügye, úgy Festetics László korszerű, országos tervének sikertelensége is az ő számlájukra írható. Az általa elképzelt nyilvános könyvtár Kaposvárott és Zalaegerszegen is csak csökevényesen valósult meg, csupán egy szűkebb megyei nemesi, értelmiségi közönséget látott el olvasmányokkal, holott a vármegyék autonóm keretében működő könyvtárak a Bécs-ellenes kulturális törekvések fontos bázisai lehettek volna, s széles rétegeket szervezhettek volna a polgári reformeszmék számára is, magyar ovasóközönséget nevelő funkciójuk és tevékenységük mellett.

AZ OLVASÓKÖZÖNSÉG NAGYSÁGA ÉS TÁRSADALMI TAGOZÓDÁSA, KÖNYVGYŰJTÉS

A mozgalmas reformkori politikai, irodalmi, tudományos és kulturális élet, továbbá a felvilágosodás kora után is folytatódó tudatos közönségszervező tevékenység nyomán az 1840-es években már a magyar társadalom minden rétege képviseltette magát — kisebb vagy nagyobb mértékben — annak az olvasóközönségnek a soraiban, amelyben élénk érdeklődés élt mind a hazai, mind a külföldi könyvek, folyóiratok és hírlapok iránt. Bár az ország lakosságának kb. kétharmada még a reformkor elején is analfabéta volt (a jobbágyság túlnyomó többsége mellett a szegénynemes-rétegek jó része is), s az olvasni tudóknak is csak kisebb része vált művelt, igényes és rendszeres olvasóvá, számszerűen erősen megnőtt az olvasók száma. Az olvasók többsége azonban részint rossz anyagi helyzete, részint a színvonalasabb irodalom iránti közömbössége miatt, nem vásárolt könyveket, különösen magyar munkákat nem, s emiatt érthetőek és jogosak azok az írói, kiadói és könyvkereskedői panaszok, amelyek a XIX. század első felében a magyar irodalom, könyvkiadás és könyvkereskedelem helyzetével foglalkozó szinte minden írásban újból és újból felbukkannak: „... A tudósok nem dolgoznak, a nemesek nem olvasnak, a gazdagok a nemzeti literaturára semmit sem áldoznak" — panaszolja a Hazai és Külföldi Tudósítások 1820. január 12-i számának egyik névtelen cikkírója, feltételezhetően a szerkesztő, Kultsár István.[1]

[1] Idézi *Tr[ócsányi] Z[oltán]:* Panaszok a könyvkiadók és az olvasók ellen a múlt század elején. MKszle 1938. 73—74.

Kiss Sámuel a Tudományos Gyűjteményben 1825-ben a magyar irodalom fejlődésének egyik akadályát látja abban, hogy „többnyire idegen nyelven írott könyveket olvasnak még most is a magyarok"[2], s szinte ugyanezt visszhangozza a Nemzeti Újság egyik 1847-ben névtelenül megjelent írása, megállapítván, hogy nincs magyar könyveket olvasó közönség.[3]

E részben panaszkodó, részben elmarasztaló kijelentéseket igazolják a könyvek és lapok példányszámáról valló előfizetési névjegyzékek is. Az első magyar nyelvű időszaki sajtótermékek közül legnagyobb példányszámban a Magyar Kurir jelent meg, 1786-ban 900—1000 közt mozgott előfizetőinek a száma, ami ekkor kivételesen magas, mert a többié nem emelkedett 400 fölé: pl. a legelső hírlapunk, a pozsonyi Magyar Hírmondó 1783-ban 317, az Uránia című folyóirat pedig 1794-ben 192 példányban látott napvilágot. A Bécsellenes nemesi, nemzeti mozgalom idején a politikai érdeklődéssel együtt megnő a hírlapok és folyóiratok előfizetőinek száma is. Szacsvay Sándor haladó szellemű Magyar Kurirjára 1789—90-ben 1200-an, a Görög Demeter és Kerekes Sámuel szerkesztésében megjelenő és a nemesi mozgalommal rokonszenvező Hadi és Más nevezetes Történetekre pedig 1200—1300-an fizettek elő. A korabeli folyóiratok közül az ugyancsak a nemesi mozgalomhoz kapcsolódó Magyar Museum című első magyar nyelvű folyóirat volt a legnépszerűbb; 400—500 előfizetővel rendelkezett. A XIX. század elején növekszik valamelyest a közönség érdeklődése a folyóiratok iránt: az Erdélyi Múzeumnak 1814 és 1817 közt 914, a Tudományos Gyűjteménynek 1818-ban 967 a megrendelője, a Felsőmagyarországi Minerva viszont 1825-ben csak 300 előfizetőt talál és 1833-ban a kellő érdeklődés hiánya miatt szűnik meg, ahogy az Élet és Literatúra vagy a Musarion bukásának oka is a közönség hiánya. Az 1830—40-es években is a szélesebb közönségérdeklődésre számot tartó politikai és divatlapoknak van nagyobb számú előfizetőjük, az igényesebb tartalmú iro-

[2] *Kiss Sámuel:* Literatúránk akadályairól egy két szó. Tudományos Gyűjtemény 1825. II. 63.

[3] Irodalmunk és könyvárusaink. Nemzeti Újság 1847. 521. sz. 441.

dalmi folyóiratok most is háttérbe szorulnak: a Regélő 1833-ban 700 megrendelővel indul, a Regélő Pesti Divatlap 1842-ben több mint 1200-zal, Vahot Imre Pesti Divatlapjának 1845 elején 3000 felett van a példányszáma, az Életképeké 1846-ban 1400, 1848 márciusa előtt pedig 1500; a széchenyista Jelenkorra az 1830-as évek második felében 3800-an fizetnek elő, Kossuth Pesti Hírlapját már 1841-ben 4170-en járatják, 1844-ben pedig 5100-an, s az Erdélyi Híradónak is 1000 megrendelője akad az 1840-es években; az Athenaeum viszont — bár 1837-ben 1000 az előfizetője — 1842-ben 400 példányával szinte csak tengődik és 1843-ban kénytelen beszüntetni megjelenését.[4]

A könyvek előfizetőinek száma általában nem érte el az újdonságokról, az aktuális közéleti és művelődési eseményekről és eredményekről frissen hírt adó és tájékoztató újságok és folyóiratok megrendelőinek számát. A nevezetesebb irodalmi kiadványok közül pl. Gyöngyösi István költeményes maradványai 1796-ban 222, Dayka Gábor versei 1813-ban 283, Kazinczy Ferenc munkáinak 9 kötete 1814 és 1816 közt 433, Fáy András újabb meséi 1824-ben 582, Vörösmarty *Zalán futása* 1821-ben 109, *Salamon király*a 1827-ben 364, *Marót bán*ja 1838-ban 134, Kölcsey Ferenc minden munkáinak 4 kötete 1844-ben pedig 607 példányban kelt el előfizetés útján. Akadt néhány összefoglaló jellegű tudományos kézikönyv, amely iránt jóval nagyobb volt az érdeklődés. Fényes Elek *Magyarország leírása* című statisztikai munkájából 1847-ben 1882 példányra fizettek elő, de még ezt is meghaladta egyes szótárkiadványok és különösen az iskoláskönyvek és kalendáriumok előfizetőinek, illetve vásárlóinak a száma. Márton József két szótárára, az *Oskolai lexiconra* (1816) és a *Deák—magyar—német—lexiconra* (1817) már

[4] *Dezsényi Béla:* A magyar hírlapirodalom első százada. (1705—1805.) Bp., 1941. 33—35.; *Kókay György:* A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780—1795). Bp., 1970. 324—325., 446.; *Bisztray Gyula:* A prenumeráció. In: Magyar Századok. Bp., 1948. 186.: Uő: Folyóirataink példányszáma és olvasóközönsége az 1840-es és 50-es években. MKszle 1967. 177—183.; *Frankenburg Adolf:* Bécsi élményeim. Sopron, 1883. 32.; Uő: Emlékiratai. II. Bp., 1868. 12—13.

a század elején 2568, illetve 1729 példányban előfizettek,[5] a kalendáriumokról pedig, amelyekre a társadalom minden rétege igényt tartott, így nyilatkozott a Hazai és Külföldi Tudósítások 1809. évfolyamának (II. 198.) egyik közleménye: „Nevezetes tünemény a magyar literatúrában, hogy szörnyű nagy számú kalendáriumok jelennek meg és szerencsésen el is kelnek." S ennek alapján csodálkozva teszi fel a kérdést: „hogyan lehet, hogy az a nemzet, mely Magyarországban és Erdélyben 5 milliomra számlálhatja magát, csupán kalendáriumot 150 000-nél többet vásárol esztendőnként: mégis mindenestől a két magyar újságból (a Magyar Kurirból és a Hazai és Külföldi Tudósításokból — F. G.) meg nem veszen 2000 exemplárt; más fontos könyvekből pedig alig veszen meg 500-at???"[6]

Az ifjabb Trattner János Tamás — mint előfizetésgyűjtés alapján is dolgozó kiadó — az előfizetésről írott 1818-i cikkében[7] úgy vélekedik, hogy „ha minden jól kidolgozott munkára csak 300 előfizető találkozna, az írónak akkor nem kellene tulajdon pénzét kiadni és kockára vetni". A könyvvásárló kevés, az ország 5 millió lakosa közt a legkelendőbb könyvekből is legfeljebb tíz év alatt kél el 1000 példány, általában azonban 5—600, sőt gyakran alig 200-at lehet eladni, „mert igen csekély számú az olvasó közönség". A reformkorban — ahogy Bisztray Gyula idézett tanulmányában kb. 100 általa összegyűjtött előfizetői névjegyzék alapján megállapítja — „az előfizetők száma 200—300 körül mozgott. Akadt ennél jóval kevesebb is, de a 400—500-at ritkán haladta meg". Az egy-egy műre előfizetők száma azonban önmagában nem ad teljesen reális képet az olvasóközönség nagyságáról. Figyelembe kell vennünk, hogy más-más műveknek nem ugyanazok a személyek voltak a megrendelői, még ha az egy-egy tárgykörbe tartozóknak volt is „egy szinte minden előfizetési jegyzékben szereplő" törzsközönségük.

[5] *Bisztray Gyula*: A prenumeráció. 187.

[6] Közli *Trócsányi Zoltán:* A XVIII. század magyar könyveinek olvasóközönsége és példányszáma. MKszle 1941. 33—34.

[7] *Trattner János Tamás:* Az előfizetések módja, neme, célja és haszna. Tudományos Gyűjtemény 1818. X. 109—115.

Továbbá: az előfizetők számánál általában valamivel magasabb a könyvvásárlóké és még magasabb az olvasóké. A kiadók az előfizetés útján megrendelt példányszámnál többet nyomattak, s e többletet a könyvkereskedelem révén értékesítették. Ismeretes, pl., hogy Petőfi verseinek első önálló, 1844-i kiadása is 1000 példányban jelent meg, holott előfizetőinek száma mindössze 120 volt. Vahot Imre 1846-ban arról ad hírt, hogy „egynémely magyar regénynek 2—3000 vevője van",[8] pedig az előfizetők száma a 400—500-at általában valóban „ritkán haladta meg". Az egyéni előfizetőkön és vásárlókon kívül számos lapot és könyvet vásároltak (vagy fizettek rájuk elő) azok a reformkori egyesületek, társulatok is, amelyeken keresztül sok olyan személy is olvasmányhoz jutott, aki maga nem volt könyvvásárló. Így — bár az olvasóközönség nagyságáról egzakt adatok nem állnak rendelkezésünkre — az bizonyos, hogy a kiadók az 1820-as—1830-as évektől számíthattak egyfajta, olyan kiterjedettségű és jellegű olvasóközönségre, amely a magyar irodalom iránt is élénken érdeklődött és egy része anyagi áldozatot is vállalt érte. Nem véletlen, hogy ez időben jár le a régi típusú, tehetős főrangú mecénások kora, irodalompártoló szerepüket a többségükben névtelen „mecénások", az előfizetők vállalják magukra. A kiadók és könyvkereskedők panasza persze olyan értelemben jogos, hogy pusztán e közönségre nem alapozhatták üzletüket, de kockázatot sem igen vállaltak a magyar közönséget nevelő magyar munkák kibocsátása érdekében, viszont bőven kárpótolták magukat azoknak a tömegkiadványoknak (kalendáriumok, tankönyvek, ponyva stb.) és német munkáknak a jövedelmével, amelyeket garmadával dobtak piacra.

A reformkori olvasóközönség társadalmi összetételét vizsgálva — az előfizetési jegyzékek, továbbá a kaszinói, társalkodóegyleti, olvasóegyleti és diáktársasági tagnévsorok alapján, valamint a könyvtárhasználók ismeretében — megállapítható, hogy lényegileg Bessenyeinek és felvilágosult követőinek a „középrendű" olvasóközönség megteremtését cél-

[8] *Vahot Imre:* A magyar nőnem hivatása. Pesti Divatlap 1846. ápr. 2. 261—264.

zó szándéka valósult meg. A magyar közönség legnagyobb és legműveltebb része az értelmiség, a tanulóifjúság, a haladás ügye iránt fogékony és érdeklődő köznemesi rétegek és a katolikus és protestáns alsópapság köréből került ki; a főrangúak, azaz a főurak és főpapok szerepe erősen csökkent a XVIII. századhoz képest mind az irodalompártolás, mind az olvasás és könyvgyűjtés terén; ugyanakkor a városi polgárságé és kézműveseké valamelyest emelkedett, bár közülük és a paraszti rétegek köréből még a reformkorban is kevesen olvastak színvonalas magyar könyveket.

Főrangú olvasók: főpapok és főurak

A XVIII. század közepén az arisztokrácia a magyar társadalom legtehetősebb és — legalábbis egy része — a kor színvonalán álló műveltséggel rendelkező rétege volt. A főurak és főpapok legtöbbje (pl. a főpapok közül Klimó György, Eszterházy Károly, Batthyány Ignác, Patachich Ádám stb. és a főurak közül Ráday Pál és Ráday Gedeon, Teleki József, Bruckenthal Sámuel, Teleki Sámuel, Festetics György stb.)[9]

[9] *Horváth Margit:* Klimó püspök könyvtáralapítása. (Közlemények a pécsi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából. 1931—1932. 12. sz.); Uő: Mit tudunk Klimó püspök hagyatéki irataiból könyvtárára vonatkozólag? (Uo. 1931—1932. 37. sz.); *Hernády Ferenc:* A pécsi Klimó-könyvtár múltjából. MKszle 1959. 86—90.; *Fényes Miklós:* A Pécsi Egyetemi Könyvtár története. I. Pécsi Püspöki Könyvtár. 1774—1923. In: Pécsi Egyetemi Könyvtár. Jubileumi Évkönyv. 1774—1974. (Szerk. Fényes Miklós.) Pécs, 1974, 7—113. — *Varjú Elemér:* Adatok az egri érsekmegyei könyvtár ismertetéséhez. MKszle 1902. 27—49. — *Varju Elemér:* A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár. Bp., 1901. 271. — *Winkler Pál:* A kalocsai érseki kastély és főszékesegyházi könyvtár története. Kalocsa, 1932. 43. — *Pruzsinszky Pál—Hamar István:* A budapesti református theológiai akadémia Ráday-könyvtárának múltja és jelene. Bp., 1913. 87. — *F. Csanak Dóra:* Teleki József könyvtára. In: Irodalom és felvilágosodás. Szerk. *Szauder József—Tarnai Andor.* Bp. 1974. 401—443. — Bibliotheca Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék. I—IV. Viennae, 1796—1819.; *Teleki Domokos:* A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár története. Cluj—Kolozsvár, 1931. 14. — *Klempa Károly:* A keszthelyi Festetics-könyvtár. Keszthely, 1938. 24. — Összefoglalóan l. *Szarvasi Margit:* Magánkönyvtáraink a

pompás és látványos barokk könyvtártermeket építtetett és a barokk szellemiség határozta meg könyvtáraik állományának összetételét is. Enciklopedikus jellegűek voltak e gyűjtemények, felölelték az összes korabeli tudományágat, de főleg teológiai, filozófiai, történeti munkákat tartalmaztak, továbbá klasszikus ókori irodalmat, ritka és régi könyveket, bibliofil munkákat és értékes kéziratokat, kódexeket. Az enciklopédikus gyűjtőkörön belül némely könyvtárban egyes ismeretágak gazdagabban vannak képviselve; a főpapi könyvtárakban többnyire a teológiai és egyháztörténeti művek, egyes főuraknál, pl. Ráday Gedeon, Teleki József vagy Széchényi Ferenc gyűjteményében[10] azonban már a magyar és magyar vonatkozású munkák.

A felvilágosodás ideológiája és az új szellemű és jellegű kiadványok jelentékenyen átalakították a barokkos-enciklopédikus könyvtárak állományát. A felvilágosodás eszméivel és irodalmával a magyarországi arisztokrácia általában Bécsen keresztül, az erdélyi pedig közvetlen francia, illetve nyugat-európai kapcsolatai révén ismerkedik meg, s némelyik főúr könyvtárában mind nagyobb helyet kapnak a világi tárgyú művek, a francia felvilágosodás és a modern külföldi irodalmak termékei, s gyarapszik a magyar könyvek száma is. Alakulnak egészen új típusú, csak külföldi, főként francia művekből álló főúri magánkönyvtárak is, mint pl. Csáky István és felesége, Erdődy Julianna homonnai gyűjteménye, amely kb. 5000 francia aufklárista munkát tartalmaz.[11]

XVIII. században. Bp., 1939. 21—82. és *Berlász Jenő:* Könyvtári kultúránk a XVIII. században. In: Irodalom és felvilágosodás. Szerk. *Szauder József—Tarnai Andor.* Bp., 1974. 283—332. (E két tanulmány a főrangúak mellett a többi társadalmi rétegekhez tartozók könyvtáraival is foglalkozik.)

[10] *Kollányi Ferenc:* A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Országos Könyvtára. 1802—1902. I. Bp., 1905.; *Bártfai Szabó László:* A Széchényi-könyvtár első katalógusa. MKszle 1927. 284—319.; *Somkuti Gabriella:* Széchényi Ferenc nemzeti könyvgyűjteménye. OSzKÉ 1970—1971. Bp., 1973. 175—199.

[11] *Eckhardt Sándor:* Az aradi közművelődési palota francia könyvei. Arad, 1917. 25.

A barokk kori arisztokrata könyvgyűjtők egy része nem volt feltétlenül rendszeres és aktív olvasó, a könyvtár gyakran a palota dekoratív dísztermét, a könyv pedig egyfajta gyűjtőszenvedély tárgyát jelentette számukra. A felvilágosodás hatására a főrendűek körében is terjed az olvasás, olvasmányaik azonban elsősorban francia és német művek, s csak kisebb részben magyarok (pl. Ráday Gedeonnál, Teleki Józsefnél és Teleki Sámuelnél, Széchényi Ferencnél stb.). A XVIII. század végén, a Martinovics-mozgalom után csökken az arisztokrácia művelődési szerepe; könyvtáraik a későbbiek során jórészt köztulajdonba kerülnek, vagy amelyek nem, azok megállnak a fejlődésben. Többségük olvasmánya a XIX. század első felében is a külföldi irodalom. 1818-ban Kis János marasztalja el őket, mivel „valamint társalkodásbéli beszédeik s barátságos és szerelmes levelezéseik vagy francia, vagy német nyelven folynak, úgy könyvtáraikat is többnyire ilyen nyelveken írott munkák töltik el".[12] De a reformkor végén, még az 1848-as év elején is a magyar irodalom iránti érdektelenségüket veti szemükre Telegdi Kovács László: „főrangú családaink legtöbb tagja a magyar irodalmat csak úgy ismeri, mint a kínait; asztalaik szinte kizárólag francia és angol regényekkel, s történeti munkákkal rakvák meg; és ha itt-ott ezek közé talál tévelyedni Jósikának, Eötvösnek és Széchenyinek egy-egy munkája, ennek is csupán az az oka, mivel a nevezett írók rangtársaik" — írja Csatári Ottó néven megjelent cikkében.[13]

Az arisztokrácia igen szűk rétege kiemelkedik ebből a magyar művelődés és irodalom iránt közömbös átlagból. E liberális szemléletű főrangúak kapcsolódnak be a kaszinók és olvasóegyletek reformtevékenységébe és az ő nevük fordul elő gyakrabban a reformkori előfizetési jegyzékekben is (pl. gróf Andrássy Gyuláé, báró Jósika Miklósé, gróf Teleki Józsefé, gróf Széchenyi Istváné, gróf Batthyány Kázméré, gróf Dessewffy Józsefé, báró Eötvös Józsefé, gróf Károlyi

[12] *Kis János:* Hogyan kell a magyar olvasó publikumot nevelni? Tudományos Gyűjtemény 1818. VIII. 85—91.

[13] *Csatári Ottó:* Irodalmunk 1847. évi termékei. Pesti Divatlap 1848. 20. sz. 539—540.

Györgyé, báró Wesselényi Miklósé stb.).[14] E kisebbség azonban szellemi magatartását illetően már beletartozik a kor polgárosodó művelődési életébe. Szinte valamennyi tagja a reformpolitika híve, maga is folytat irodalmi munkásságot, hazafias kötelességének tekinti a magyar irodalom támogatását és egyre jobban eltávolodik az osztály egészének életformájától.

Középrendű olvasóközönség

Értelmiség, hivatalnoknemesség

Az ún. középrendű olvasóközönség legműveltebb és legtöbbet olvasó rétege az értelmiség, valamint a leendő, a felnövekvő értelmiség: a diákság és jurátusok soraiból került ki, az értelmiséghez sorolva a nem nemesi származású, ún. szabad értelmiség, a honorácior-réteg mellett azokat a nemeseket vagy nemesi származású személyeket is, akik földjüktől elszakadva hivatalnoki vagy értelmiségi életformát éltek: mint a tisztviselők, írók, szerkesztők, tudósok, ügyvédek, tanárok, gazdatisztek, orvosok, mérnökök stb. A magyar társadalom nem-nemesi származású értelmiségi rétege, amely Fényes Elek statisztikája szerint a reformkorban kb. 74 000 főt számlált, erősen érezte a feudalizmus kötöttségeit és nyomását, szükségesnek tartotta a nemzeti fejlődést és a polgárosodást, és érzékenyen reagált a kor minden időszerű társadalmi és művelődési problémájára. A megoldandó kérdésekre az irodalomban, a különféle kiadványokban keresve a választ és útmutatást, a legszínvonalasabb és leghaladóbb külföldi és hazai irodalmat olvasta. Hasonló volt az olvasói magatartása a rendi keretek lazításán munkálkodó nemesi származású értelmiségnek is. Az értelmiség soraiból kikerülő alkotó egyéniségek, az írók, tudósok, szakírók, szerkesztők és publicisták fordítások útján és saját műveikkel is terjesztették az olvasmányaik révén szerzett ismeretanyagot, ők ismertették és népszerűsítették a polgári irodalom és tudomány eredményeit, sőt az 1820-as évektől kezdve az utópista szocialista és

[14] L. *Bisztray Gyula:* I. m. 190.

kommunista eszméket is a szélesebb magyarországi olvasóközönség körében.[15]

Az értelmiség műveltsége már a felvilágosodás idején európai színvonalú, legtöbb tagja idegen nyelvek ismeretével rendelkezik, főként németül és franciául tud. Közülük kerül ki Bessenyeinek és a felvilágosodás irodalmának a legértőbb közönsége, továbbá az első magyar sajtótermékek törzsközönsége, de sokan közülük német és más külföldi lapokat is olvasnak, azokból tájékozódnak a legfrissebb európai eseményekről. Ők a XVIII. század végi politikai irodalom legszorgalmasabb olvasói, a jakobinus szellemű olvasókörökben és az olvasókabinétekben tiltott munkákhoz is hozzájutnak. A reformkorban a kaszinók és olvasóegyletek tagjai, a reformkori magyar szépirodalom, közéleti irodalom és sajtó olvasói, s a külföld irodalmából ekkor már a németeken kívül elsősorban a francia és angol munkák iránt érdeklődnek, V. Hugo és G. Sand mellett Byron, Shelley, Dickens és főként Shakespeare volt a legkedvesebb szépírójuk, de a szépirodalom mellett minden egyebet olvastak, „éber ösztönnel csaptak le az európai gondolat minden újdonságára";[16] a hegeli filozófiától a francia forradalom történetéig, a felvilágosodás és a liberalizmus eszméitől az utópista szocialista és kommunista tanokig minden európai eszmeáramlattal megismerkedtek. Politikai radikalizmusuk szerint használták fel, alkalmazták őket műveikben, politikai gyakorlatukban, a hazai közéletben; a polgári átalakulás és a függetlenség ügyének következetes képviselői és szószólói elfogadták, cselekvési vezéreszméknek tekintették és népszerűsítették, a nemesi el-

[15] Az utópista szocialista és kommunista eszmék reformkori jelentkezéséről és széles körű terjedéséről Magyarországon számos résztanulmány látott napvilágot, mindezeket figyelembe véve és feldolgozva a kérdés legteljesebb és legrészletesebb elemzését adja *Pándi Pál* „Kísértetjárás" Magyarországon című összefoglaló monográfiájában (Bp., 1972. I—II.) A mű I. kötete az „új-szociális" eszmék korai jelentkezésének első, az 1820-as évektől az 1848—49-es forradalom és szabadságharc időszakáig terjedő szakaszát vizsgálja, a 2. kötet pedig ezen belül külön Petőfi és az új-szociális eszmék kapcsolatát.

[16] *Lukácsy Sándor:* Európai szellem — reformkori olvasók. Kts 1957. 458.

lenállás enyhébb irányzatainak hívei, vagy a konzervatívok pedig elutasították és elrettentő példaként idézték e tanokat, de ők is megismerték és — bár felléptek ellenük — széles körben megismertették őket.

A felvilágosodás és reformkori olvasóközönség magasrendű olvasási kultúrájáról tanúskodnak e réteg magánkönyvtárai is. A XVI. és XVII. században, de még a XVIII. század első felében is meglehetősen ritka jelenség, hogy a főurakon és főpapokon kívül alacsonyabb társadalmi állású egyének jelentékeny könyvtárat gyűjtsenek. A XVIII. század második felétől, de különösen a század végétől a felvilágosodás hatására egyre szaporodik az ilyen — sokszor nagy értékű — gyűjtemények száma. Elsősorban a tudósok és írók, mint művelt és gyakran külföldet járt, tanult emberek vásárolnak maguknak tudományos kutatásaikhoz szükséges és irodalmi érdeklődésüknek megfelelő könyveket, s olvassák és megőrzik azokat. Értékes magángyűjteménnyel rendelkezett a XVIII. századi tudósok közül pl. Bod Péter, Cornides Dániel, Bél Mátyás, Kovachich Márton György, Dobai Székely Sámuel, Sinai Miklós, Pray György, Hevenessy Gábor, Kaprinay István,[17] akiknek könyvtárai elsősorban a magyar történelem kútfőit, s kisebb részben magyar irodalmi munkákat tartalmaztak (nyomtatványokat és kéziratokat egyaránt), vagy Trnka Vencel orvos, aki foglalkozásának megfelelően már elsősorban orvostudományi munkákból álló korszerű szakkönyvtárat gyűjt,[18] továbbá Ribay György evangélikus lelkész, akinek az érdeklődése ugyancsak korszerű: könyvgyűjteménye a II. József türelmi rendelete után megjelent egykorú protestáns vonatkozású kiadványokat tartalmazza.[19]

[17] *Radvánszky Béla:* Bod Péter könyvtárának jegyzéke. MKszle 1884. 58—86. — Clarissimi Danielis Cordines in regia Universitate Hungarica quondam ... professoris ac Bibliothecae custodis Bibliotheca Hungarica. Pestini 1792. — Katona Istvánnak Pray György és Kelemen Imrének Novák Krizosztom pannonhalmi főapáthoz írt levelei. Közli *Németh András.* Történelmi Tár 1902. 303—320.

[18] Catalogus librorum et actorum medicorum Wenceslai Trnka... Pestini, 1796.

[19] *Havrán Dániel:* Ribay könyvtára a Magyar Nemzeti Múzeumban. MKszle 1902. 352—361.

Még frisebb érdeklődésről tanúskodnak a XVIII. századi írói magánkönyvtárak, amelyeknek irodalomtörténeti jelentőségük, hogy fontos forrásai az író-tulajdonos irodalmi és szellemi vonzódásainak. Kisfaludy Sándor könyvtára pl. néhány francia és számos magyar mű (pl. Mikes Kelemen, Gyöngyösi István, Bárótzi Sándor, Orczy Lőrinc, Barcsay Ábrahám, Bessenyei György művei) mellett szép számban megőrzött korabeli német irodalmi munkákat (pl. Bürger, Gessner, Kleist, Schiller, Wieland, Hölty, Hagedorn, Herder, Goethe műveit), amiben nyilván része van hosszabb bécsi tartózkodásának is.[20] Batsányi János gyűjteményében a kortárs francia és német irodalom szinte minden fontos terméke (Voltaire, Goethe, Schiller stb. művei) megtalálható, ókori görög és római klasszikusokon, XVIII. századi magyar történeti munkákon és első folyóiratainkon kívül.[21] Péczeli József francia-rajongásának eredménye a könyvtárában található 395 francia nyelvű munka (az összesen 682 műből, amelyből csak egy magyar nyelvű).[22]

A felvilágosodás időszakában szinte minden írónak volt magánkönyvtára (pl. Aranka Györgynek, Igaz Sámuelnek, Sándor Istvánnak, Kazinczy Ferencnek, Kultsár Istvánnak, Verseghy Ferencnek, Dugonics Andrásnak és másoknak is),[23] de a magánkönyvtárral nem rendelkező írók és a könyvtártulajdonosok saját gyűjteményeiken kívül is rengeteget ol-

[20] *Császár Elemér:* Kisfaludy Sándor könyvtára 1795-ben. MKszle 1908. 314—318.; *Kozocsa Sándor:* Kisfaludy Sándor könyvtára. (1772—1844.) Könyvtári Szemle 1934. 91—92.

[21] *Kozocsa Sándor:* Batsányi János könyvtára. Könyvtári Szemle 1934. 49—50.; *Katona Jenő:* Bacsányi János könyvtára. A Könyv 1955. 166—168., 224—245.

[22] Catalogus librorum venalium ... defuncti cl. viri Josephi Péczeli. Pozsony, 1793. 32.; *Gulyás Pál:* Egy XVIII. századi magyar író könyvtáráról MKszle 1901. 220—221.; *Biró Ferenc:* Péczeli József könyvtáráról. MKszle 1962., 326—333.

[23] *Teleki Lajos:* Aranka György könyvtáráról. Erdélyi Múzeum 1904. 479—480. — *Asztalos Miklós:* Egy magyar szerkesztő könyvtára a XIX. század első negyedében. Könyvtári Szemle 1935. 148—150. (Igaz Sámuel.) — *Barcza József:* Kazinczy Ferenc első könyvtára Sárospatakon. MKszle 1962. 203—205. 1963. 92—98., 242—249. — *Alapy Gyula:* Kultsár István (1760—1828) és könyvtára. Komárom,

vastak, és a világ, a külföld dolgairól alaposan tájékozódva készültek fel a nemzeti irodalom és művelődés s ezen keresztül a magyar társadalom megújítását célzó hivatásukra. Bessenyei György e „felújulás" vezéregyénisége pl. a bécsi udvari könyvtárban németül, franciául és olaszul olvasva tett szert korszerű műveltségre. Voltaire műveinek 36 kötetét kétszer-háromszor is elolvasta, de megismerte Rousseau, Robinet, Malebranche, d'Holbach és Montesquieu filozófiai munkáit, Millot abbé és Rollin történeti műveit vagy a francia drámairodalomból Corneille és Molière darabjait. Franciául olvasta az angol filozófusok közül Hobbest és Locke-ot, kétszer lefordította *Pope Essay on Man* című művét, fordított egy részletet Young *Éjszakai gondolatok* című költeményéből, ismerte Miltont és Shakespeare-t is. Ugyanitt olvasta az ókori klasszikus szerzőket és néhány német munkát is, könyvtárat csak akkor kezdett gyűjteni, amikor a császárvárosból haza kellett költöznie Magyarországra. Bihari remeteségében, az irodalmi élettől és nyilvános szerepléstől visszahúzódva is figyelemmel kísérte, bírálta a megújuló magyar irodalom termékeit.[24] Bessenyei felvilágosult társai — a külföldi irodalom megismerése mellett — ugyancsak bekapcsolódtak olvasóként is a magyar irodalmi életbe; megküldték egymásnak műveiket, illetve előfizettek egymás munkáira, olvasókat, előfizetőket toboroztak társaiknak, kölcsönös kritikával segítették egymás irodalmi tevékenységét. Az olvasóközönség körében az irodalom támogatása, az olvasás még a reformkorban is rendszerint a „közjó", a társadalmi haladás eszköze és hazafias tett. Az írókat azonban — e hazafias célon túlmenően — már a felvilágosodás idején is érdeklik az irodalom belső problémái, esztétikai, nyelvi, verselési, formai kérdései; e műhelyproblé-

1928. 211. — *Gálos Rezső:* Verseghy Ferenc könyvtára 1810-ben. Győri Szemle 1932. 294—303. — *Gyurics György:* Dugonics András könyvtára. Katalógus. Szeged, 1972. — A XVIII. századi tudósok és írók magánkönyvtárairól összefoglalóan ír *Szarvasi Margit:* I. m. 83—97.

[24] *—y— [Lukácsy Sándor]*: Bessenyei és a könyvek. Kts 1961. 111—112.; l. még *Gálos Rezső:* Bessenyei György életrajza. Bp., 1951

mák is a hazai és a külföldi irodalom megismerésére ösztönzik őket.

A reformkorban — ahogy a magánkönyvtárak száma általában növekszik és az olvasási kultúra is mindjobban terjed — gyarapszik a tudósok és írók, illetve a tudós-írók könyvgyűjteményeinek mennyisége és állományuk még változatosabb, mint a felvilágosodás idején volt. Az ország kapcsolatai a külfölddel fejlődnek, az aktív reformpolitika révén megnövekvő politikai, társadalmi és művelődési érdeklődés még inkább a külföldi polgári irodalmi és tudományos eredményekre irányítja figyelmüket és a hazai kiadványok megismerésére buzdítja őket. A történeti érdeklődésű jeles bibliofil könyvgyűjtők mellett, akik közül a XIX. század első felében Jankovich Miklós régiségbúvár,[25] Horvát István történettudós, egyetemi tanár[26] és Nagy István, a királyi hétszemélyes tábla bírája[27] emelkedik ki könyvtára nagyságával és gazdagságával, egyre több szaktudósnak és gyakorlati szakembernek van a tudományos munkáját és szaktevékenységét segítő értékes szakkönyvtára, ún. munkakönyvtára, amelyből nem hiányoznak már a nemes szórakozást szolgáló irodalmi munkák és folyóiratok sem. Almási Balogh Pál híres reformkori orvos majdnem 50 000 kötetes könyvtárában pl. a természettudományi és orvosi könyvek mellett gazdagon van képviselve a szépirodalom, de számos útleírás, utazási mű is megtalálható benne.[28] Ghyczy Ignác gyűjteményében pedig — aki 1848 előtt a tatai Eszterházy-uradalom korszerűen gazdálkodó jószágigazgatója volt — a kor gazdasági

[25] *Fejér György:* T. Vadassi Jankovich Miklós Gyűjteményeiről... Tudományos Gyűjtemény 1817. XI. 3—46.; *Berlász Jenő:* Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa. OSzKÉ 1970—1971. Bp., 1973. 109—173.

[26] *[Mátray Gábor]:* Kimutatás néhai Horvát István Széchényi Országos könyvtári őr könyvtára s ehhez tartozó gyűjtemények felől, ... Pest, 1846. 11.; *Indali György:* Horvát István könyvtára. OSzKÉ 1967—1968. Bp., 1969. 98—102.

[27] *Kelecsényi Ákos:* Nagy István élete és gyűjtőmunkája. MKszle 1963. 334—340.

[28] *Gulyás Pál:* A könyv sorsa Magyarországon a legrégibb időktől napjainkig. MKszle 1924. 60—61.

szakirodalma mellett helyet kaptak irodalmi, történeti és jogi művek, továbbá a tulajdonos élénk politikai és irodalmi érdeklődése folytán reformkori hírlapok és folyóiratok is.[29]

A reformkor nagy műveltségű, tudós írói, akik többnyire politikusok, közéleti emberek, szerkesztők és publicisták, irodalomszervezők és művelődéspolitikusok is, s esetleg valamilyen polgári foglalkozást is űznek, egyben a legműveltebb olvasók. Sokirányú tevékenységükre felkészülendő, több nyelven olvassák a világirodalom minden válfaját, ismerik a kortárs és régi magyar irodalmat, jelentékeny könyvtárat gyűjtenek. Kölcsey Ferenc, akit kora legműveltebb magyarjaként tart számon az irodalomtörténet, „filozófiai végrendeletében" a *Parainesis*ben az olvasást ajánlja unokaöccse, s rajta keresztül a közjóért munkálkodni kívánók figyelmébe, „mint az egyéni műveltség egyik legnagyobb gazdagítóját": „Kerüld a tartalmatlan könyveket... a nagy író művét pedig mély figyelemmel tanuld keresztül" — tanácsolja neki, s ő maga is ezt valósítja meg, mint művelt és igényes olvasó.[30] Hiányosan, 1158 kötetben fennmaradt könyvtárában képviselve van a világirodalomnak szinte minden nagy értéke. Latin, görög, francia, német, angol, olasz és spanyol nyelvismerete révén tett szert valóban óriási műveltségre. Már fiatal korában olvasta a görög és latin klasszikusokat: Homéroszt, Pindaroszt, Anakreónt, Szophoklészt, Euripidészt és Arisztophanészt, illetve Vergiliust, Horatiust, Ovidiust, J. Caesart, Liviust, Sallustiust, Tacitust, Cicerót, Pliniust, Plautust és másokat. Ugyancsak kora ifjúságában ismerkedett meg a francia irodalommal: Corneille és Racine tragédiáival, Molière vígjátékaival, Boileau, Voltaire, Rousseau, Montesquieu, La Bruyère és mások munkáival, de a francia romantika új irányzatát képviselő V. Hugo műveivel is. Könyvtára jegyzékében szerepel a német szentimentalizmus, romantika és klasszika számos fontos képviselője: Matthisson, Haller, Gessner, Herder,

[29] *Csendes Katalin:* A képviselőház könyvtárának Ghyczy Ignác-gyűjteménye. MKszle 1969. 352—361.

[30] L. *Szauder József:* Kölcsey Ferenc. Bp., 1955. 237.

Wieland, Schiller, Goethe stb. Az Európa-szerte divatos oszszániköltemények is németül olvasta, de az angol irodalom klasszikus szerzői (Shakespeare, Swift, Pope, Sterne, Byron, Th. Moore, W. Scott, Bulwer stb.) vagy a spanyol Cervantes és Calderon eredeti kiadásban voltak meg gyűjteményében. Nagy világirodalmi műveltségét elmélyült filozófiai (Helvetius, Bayle, Bacon, Kant, Hegel stb.), esztétikai (Batteux, Schlegel, Tieck stb.), jogi és politikai (*Corpus Juris*, a napóleoni *Code Civil*, Macchiavelli, Grotius, Bentham művei, Rotteck és Welcker Staatslexikona stb.), történeti és vallástörténeti, természettudományi és matematika ismeretek egészítették ki. Kölcsey klasszikus és korszerű érdeklődése túlmutat a korabeli haladó polgári eszmeáramlatokon, Morus Tamás *Utópiája* mellett megismeri az új-szocialista irányzatokat is, birtokában van Lammenais *Egy hivő szavai* című könyve franciául és élete végén az egykori saint-simonista Michel Chevalier Amerikáról szóló könyvét olvassa.[31] Fennmaradt könyvtárában nagyon kevés a magyar könyv, de levelezése, esztétikai tanulmányai és kritikái alapos magyar irodalmi műveltségéről tanúskodnak

A Kölcsey halálát követő időszak, az 1840-es évek „legműveltebb magyarja", Eötvös József — Falk Miksa megfogalmazása szerint — ugyancsak „az irodalom minden szakában valóban bámulatos olvasottsággal bír". A kor európai színvonalán álló és a hazai értelmiség átlagát messze meghaladó „liberális színezetű" polgári műveltségét, amelynek — Kölcseyhez hasonlóan — „egyik fő jellemvonása volt a sokoldalúság: a széles körű világirodalmi tájékozottság, a klasszikusok beható ismerete, a társadalomfilozófiában, jogtudományban, pedagógiában való jártasság, a természettudományi érdeklődés, az aktuális politikai irodalom figyelemmel kísérése, az államelmélet aktív művelése, az elmélyült történelmi kutatások stb.",[32] ő is olvasmányai révén szerezte meg; öt idegen nyelven: németül, franciául, angolul, olaszul és latinul olvasta a világirodalom klasszikus és modern alkotásait. Fennmaradt könyvtárának kb. 2000 kötetes állománya

[31] *L[ukácsy] S[ándor]*: Kölcsey könyvtára. Kls 1963. 477—478.
[32] *Bényei Miklós:* Eötvös József olvasmányai. Bp., 1972. 209—210.

— amelynek szerkezeti arányait már a reformkorban kialakította, de élete végéig gyűjtötte — és a kötetekben található kéziratos bejegyzései, valamint a hivatkozások saját műveiben, egyaránt tanúsítják, hogy Eötvös klasszikus és újabb költők és írók munkái, s néhány könyvtörténeti ritkaság mellett elsősorban olyan könyveket gyűjtött, amelyekre írói, tudományos és közéleti munkásságához volt szüksége. Így az arisztokrata származású Eötvös könyvtára főképp modern művekből álló értelmiségi munkakönyvtár, ahogy egész életmódja is egy reformkori író, tudós és politikus nemesi-értelmiségi életformája.

A könyvtár állományának legnagyobb részét azok a történeti művek, emlékiratok, politikai, állambölcseleti, vallástörténeti, teológiai, és filozófiai munkák képezik, amelyekből Eötvös már az 1840-es évek elején a keresztény civilizáció, majd utóbb a francia forradalom történetéről tervezett munkái megírásához kívánt anyagot gyűjteni. Egyik mű sem készült el, de olvasmányai eredményeit később felhasználta *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című művéhez. Jeles régebbi és XIX. századi modern történeti művek és memoárok (Madame de Stäel, Lamartine, Thiers, Guizot, Michelet, Augustin Thierry, Macaulay, Gibbon, Gervinus, Ranke, Montecuccoli, Richelieu, Madame de Pompadour stb. vagy a magyarok közül Katona István, Pray György, Horváth Mihály, Rumy Károly, Fessler Ignác Aurél és mások művei), valamint a polgári filozófiai írók (pl. Voltaire, Rousseau, Condorcet, Locke, Hobbes, Kant stb.) mellett ő is élénken érdeklődött az új-szocialista eszmék iránt és megszerezte könyvtárába Saint-Simon, Michel Chevalier, Cherbuliez, Sismondi, Pecqueur, Luis Blanc, Proudhon és Lammenais műveit, továbbá A. Paget róluk szóló könyvét és a velük ellenségesen szembenálló Reybaud munkáját. Eötvös irodalmi műveltsége szilárd klasszikus alapon nyugodott (Homérosz, Arisztotelész, Aiszkhülosz, Euripidész, Arisztophanész, Cicero, Horatius, Livius, Tacitus stb.), de kiterjedt a modern nemzeti irodalmakra is. Könyvtára állományában a történeti vonatkozású csoport után az irodalmi rész a második legnagyobb; számos jeles német (Klopstock, Herder, Jean Paul, Lessing, Schiller, Goethe), fran-

cia (Le Sage, Prévost, G. Sand, Boileau, V. Hugo stb.), angol és amerikai (Richardson, Fielding, Johnson, Swift, Byron, W. Scott, Wordsworth, W. Irving, Cooper stb.) író képviseli a régebbi és kortárs irodalmat, de megtalálható Tasso eposza vagy Cervantes novellái is. Nála is feltűnően alacsony viszont a magyar művek száma; a 38 magyar nyelvű munka 54 kötete egyáltalán nem fejezi ki azt a szerepet, amelyet Eötvös a hazai irodalomban és közéletben betöltött, de nem reprezentálja magyar vonatkozású irodalmi, történelmi és politikai ismereteit és olvasottságát sem.[33]

Figyelembe kell venni persze, hogy Eötvös a birtokában levő munkákon kívül művelt barátaitól, ismerőseitől is kölcsönzött könyveket, s ugyancsak használója volt a közkönyvtáraknak,[34] ahogy az állandó anyagi gondokkal küszködő Vörösmarty Mihály is, aki nagy műveltségét és széles körű olvasottságát nem szerezhette saját szerény gyűjteménye alapján. A mindössze 110 kötetben fennmaradt könyvtár (amely nyilván nem a teljes Vörösmarty-könyvtár) túlnyomórészt magyar nyelvű munkákból áll. Az író saját művei mellett (amelyek szintén hiányosan maradtak meg) a magyar irodalmat a régebbi szerzők közül Zrínyi Miklós, Gvadányi József, Révai Miklós, Virág Benedek, Kazinczy Ferenc, Kisfaludy Sándor és Berzsenyi Dániel, az újabbak, a kortársak közül pedig Fáy András, Bajza József, Horváth Cyrill, Eötvös, Bölöni Farkas Sándor és Petőfi (éppen versei Vörösmartynak ajánlott, 1847-i kiadásával) képviselik. A külföldi irodalom alkotásainak száma is meglehetősen alacsony. Eredeti nyelven maradtak ránk Goethe színművei, Schiller, Burns, Milton, Thomas Moore és Shelley művei, az Ossian, továbbá Shakespeare drámáinak több kiadása. Shakespeare-től a *Lear király* német, a *Coriolanus* pedig magyar fordításban (Petőfitől) is megvolt Vörösmarty birtokában, ahogy az ossziáni költemények, Schillertől a *Turandot* (mindkettő Fábián Gábor fordításában) és Lessing *Minna*

[33] *Bényei Miklós:* Eötvös József könyvtára. MKszle 1970. 182—192.; *Lukácsy Sándor:* Eötvös József könyvtára. ItK 1966. 523.

[34] *Bényei Miklós:* Eötvös József mint könyvtári olvasó. Kts 1969. 556—557.

von Barnhelmje (Kazinczy Ferenctől) ugyancsak magyarul, Tasso olasz eposza, *A megszabadított Jeruzsálem* pedig németül maradt fenn. Szokatlan az e korban szinte minden magánkönyvtárban gazdagon képviselt ókori klasszikus irodalom szegényessége Vörösmartynál. Eredeti nyelven könyvtárában csak Cicerót, Horatiust és Ovidiust olvashatta, viszont — mint maga is jeles műfordító — a klasszikusok magyar fordításai iránt — ahogy a modern külföldi íróké iránt is — nagy érdeklődést tanúsított: Persius Flaccus művei, Kis János, Ovidius *Keservei* és az *Átváltozások* Egyed Antal, Homérosz *Iliásza* Vályi Nagy Ferenc, Horatius levelei és Cicero *Leliusa* pedig Virág Benedek fordításában voltak tulajdonában.

A kis könyvgyűjtemény is számot ad a jogi végzettséggel rendelkező és a reformkori irodalom mellett a közélet, a politika és a művelődés aktuális kérdéseivel és a történeti problémákkal is foglalkozó költő és szerkesztő sokirányú érdeklődéséről. Thiers francia nyelvű történeti munkáján kívül Napóleon magyarra fordított önéletírásából ismerhette meg a kor külföldi eseményeit, a magyar történelemről Heltai Gáspár, Czuczor Gergely, Bethlen Imre és Horvát István, az irodalomtörténetről Toldy Ferenc, a reformkori közéleti problémákról Széchenyi, Eötvös, Gorove István és Palugyay Imre művei alapján tájékozódhatott, de volt a könyvtárában néhány jogi, esztétikai, filozófiai, vadászati és orvostudományi munka is.[35]

A reformkor írói közül tekintélyes, kb. 1500 kötetes könyvtárat gyűjtött Bajza József, de mivel 1853-ban betegsége és nehéz anyagi helyzete miatt kénytelen volt elárvereztetni, gyűjteménye összetételét nem ismerjük.[36] Hagyatéki iratai alapján tudunk Kisfaludy Károly könyvtáráról. Arany János is már a szabadságharc előtt hozzákezd gyűjteménye kialakí-

[35] *Csapodi Csaba:* Vörösmarty Mihály könyvtára. MKszle 1956. 65—68.; l. még *Csányi László*: Az ifjú Vörösmarty és a könyvek. A Könyv 1955. 467—468.

[36] *(y) [Lukácsi Sándor]:* Bajza József könyvtárának sorsa. Kts 1954. 259.

tásához,[37] s minden korabeli író számos művében, levelében vall sokoldalú olvasottságáról, amelynek komoly része van szellemi arculatuk és életművük alakulásában. A fiatalon, huszonhat éves korában elhunyt Petőfi Sándor korszerű világirodalmi tájékozottsággal párosult plebejus demokratizmusa és forradalmi radikalizmusa meg sem érthető igazán óriási olvasottsága, az ókortól a maga koráig terjedő világirodalmi, a felvilágosult filozófusokat, a francia forradalom ideológusait és történetíróit és a korai szocialista-kommunista szerzőket egyaránt felölelő olvasmányainak figyelembevétele nélkül. Könyvtára töredékesen fennmaradt jegyzékében (128 mű 185 kötetben) is számos olyan íróval találkozunk, akikről gyakran nyilatkozik rokonszenvvel vagy elutasítóan, s akiknek az eszméit a hazai viszonyok és saját egyénisége szerint átformálva a maga gondolatrendszerébe és életművébe építi.

Petőfi fiatal kora ellenére a magyaron kívül latinul, franciául, angolul és németül olvasott, de spanyolul is kezdett tanulni, ahogy erről a könyvtárában fennmaradt spanyol nyelvkönyv tanúskodik. Eredetiben tudta tehát olvasni a világirodalom klasszikus szerzőinek java részét, s közülük számosnak a műveit a maga részére is megszerezte. A francia klasszikus írók, a felvilágosult filozófusok, a forradalom történetírói s az új-szocialisták írásai legkedvesebb és mindennapi olvasmányai közé tartoztak és könyvtára szinte legértékesebb részét képviselték (pl. Voltaire, Bossuet, Fénélon, Montesquieu, George Sand, Balzac, Michelet, Saint-Juste, Alphonse Esquirots, Montepin stb. művei). Az angol irodalmat a nagyrabecsült Shakespeare és Byron összes művei mellett pl. Th. Moore költői művei, Dickens, W. Irving és Th. Chatterton munkái, továbbá Goldsmith *The Vicar of Wakefield*je képviselték: Shelley művei nem maradtak fenn könyvtárában, pedig róla is mint kedvelt költőjéről nyilatkozott. A német irodalom meglehetősen hiányos, de néhány más mű mellett az 1848-as eseményeket előkészí-

[37] L. az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Fol. Hung. 1347.: Kisfaludy Károly örökségére, hagyatékára és anyagi viszonyaira vonatkozó adatok (1814—1844.) 150 f. (Az 56—62. f.: Könyvtárának jegyzéke.) — *Debreczeni István:* Arany János könyvtára. MKszle 1967. 186—191.

tő és a Petőfiék radikális írócsoportjával eszmeileg rokon Ifjú Németország két kiemelkedő képviselője, Börne és Herwegh nem hiányzik; Heine viszont, akit ismert és szeretett, nem szerepel a könyvjegyzékben, ahogy Goethe sem, akiről Petőfi ugyancsak nyilatkozott, ha nem is éppen elismerően. A latin klasszikusok — köztük Horatius, akit valamennyi között legtöbbre tartott és szenvedélyes olvasója volt — és XVIII. század végi, XIX. századi magyar szerzők (pl. Ányos, Dugonics, Virág Benedek, Kisfaludy Sándor, Berzsenyi, Katona, Kossuth, Czakó Zsigmond, Hugo Károly, Nagy Ignác, Degré Alajos, Dobsa Lajos, Jókai, Szigligeti, Tompa, Irinyi József stb.) művei tartoznak még a könyvtár értékes irodalmi anyagához. Az 1848—49-es vonatkozású könyvek és röpiratok megőrzése Petőfinek a forradalmi és katonai események iránti komoly rokonszenvét és érdeklődését tanúsítja.[38]

Hogy az értelmiség alkotó egyéniségei, az írók és tudósok, s mellettük a neves politikusok és közírók is (mint pl. Széchenyi, Kossuth, a centralisták vezető egyéniségei, a baloldali radikális Táncsics Mihály, vagy akár konzervatív politikusok is, mint Dessewffy Aurél) magasrendű olvasási kultúrával rendelkeztek és értékes könyvtárakat gyűjtöttek a reformkorban, az hivatásukból, foglalkozásukból adódóan szinte magától értetődő és természetes.[39] Mellettük azonban szembetűnően emelkedett az értelmiség más rétegeinek az

[38] *Thallóczy Lajos:* Petőfi Sándor könyvtára. MKszle 1880. 210—217.; *Katona Jenő:* Petőfi könyvtára. Kts 1953. 17—19.; *Mezősi Károly:* Petőfi lefoglalt könyvtára és irományai. MKszle 1971. 24—38.; Francia és angol könyvek jegyzéke. In: Petőfi Sándor összes művei. V. Vegyes művek. Bp., 1956. 176—178.; Petőfi lefoglalt könyveinek jegyzéke. In: Uo. 251—256.; Petőfi könyvtárának maradványa. In: Uo. 256—258. — Petőfi olvasmányaira vonatkozólag ld. még *Lukácsy Sándor:* Petőfi arca előtt. ItK 1963. 273—286. és *Pándi Pál:* „Kísértetjárás" Magyarországon. II. (Bp., 1972.), amely elsősorban az újszociális eszmék hatását vizsgálja Petőfi életművében.

[39] *Bártfai Szabó László:* Gróf Széchenyi István könyvtára. Bp., 1923. 102. — *Katona Jenő:* Kossuth Lajos könyvtára. Kts 1954. 11. sz. 20—22. és A Könyv 1955. 1. sz. 27—28.; *Csabai Tibor:* Kossuth Lajos és az irodalom. Bp., 1961. 317. — *Bényei Miklós:* Eötvös József könyvtára. MKszle 1970. 182—192.; Uő: Eötvös József olvasmányai. Bp., 1972. 231. — *Táncsics Mihály:* Életpályám. Bp., [1949.] 463.

olvasottsága is, az alacsonyabb állású állami és megyei tisztviselők, hivatalnokok, szabad értelmiségiek, tanárok közül is sokan olvasták a kaszinói könyvtárak és olvasóegyletek köteteit és időszaki sajtótermékeit, nevüket az íróké, tudósoké és politikusoké mellett gyakran megtaláljuk az előfizetési listákon, s számosan gyűjtenek értékes könyvtárakat vidéki városokban is, Erdély területén vagy a Dunántúlon. Vörösmarty műveinek előfizetői jegyzékeiben pl. többek közt Bezerédy István, Csapó Dániel, Deák Ferenc, Fábián Gábor, Fáy András, Klauzál Gábor, Kisfaludy Károly, Madách Imre, Meszlényi Rudolf, Nagy Ignác, Pápay Sámuel, Szalay László, Tasner Antal, továbbá a Hajnik, Lónyay, Perczel és a Vörösmarty család több tagjának neve szerepel;[40] haladó írók, politikusok, nemesek és értelmiségiek együtt, a középrendű olvasóközönség különféle rétegeinek képviselői.

A birtokától, s ezzel együtt a feudális életformától elszakadt, vagy legalábbis eltávolodott, iskolázott és kulturáltabb városi környezetbe került értelmiségi, hivatalnoki réteg magánkönyvtárai, irodalmi érdeklődése, műveltsége és olvasmányai is lényegesen különböznek a vidéki birtokos köznemesség túlnyomó részének igényeitől és műveltségi színvonalától. Bágya Zsigmondnak — egy Hunyad megyei elszegényedett kisnemesi család tagjának, aki a nagyenyedi Bethlen-kollégium diákja, majd kancellista, az 1840-es években pedig uradalmi igazgató volt — az enyedi kollégiumi könyvtár állományában fennmaradt könyvtártöredéke egy olyan, a ferenci reakció idején céltudatosan összeválogatott könyvtárra enged következtetni, amelynek tulajdonosa a francia felvilágosodás és forradalom szellemében állt szemben a feudális abszolutista zsarnoksággal és a vallási dogmatizmussal. Megmaradt könyvei mind francia nyelvűek, neves francia szerzőktől (Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Volney stb.) származó vagy névtelenül megjelent munkák a XVIII. század végéről és a XIX. század első három évtizedéből. Nánási Oláh Károly sárospataki könyvjegyzékében is hasonló jellegű munkákra akadunk.[41]

[40] *Bisztray Gyula:* I. m. 190.

[41] *Vita Zsigmond:* Egy forradalmi röpirat eredete és elterjedése. MKszle 1963. 252—258.

Polgári szellemben gyűjtött változatos összetételű és gazdag magánkönyvtárat a XIX. század első felében Bölöni Farkas Sándor, az erdélyi kancellária írnoka, a polgári demokrácia híve és a demokratikus eszmék népszerűsítője. Bölöni Farkas könyvekből szerezte nagy műveltségét, olvasmányai alapján ismerte meg a polgári államok demokratikus berendezkedését, majd tanulmányútra megy Nyugat-Európába és Észak-Amerikába. Útjára is alaposan felkészült könyveiből; földrajzi, történelmi, jogi, államtudományi és statisztikai műveket, útleírásokat olvasott a felkeresendő országokról, tanulta nyelvüket és megismerkedett neves íróik munkáival is.[42] *Utazás Északamerikában* című úti beszámolójában, amely a reformkor egyik legnagyobb hatású és legnépszerűbb magyar kiadványa volt, nemcsak személyes élményeit, de olvasmányai révén szerzett ismereteit is feldolgozta. Bár az amerikai társadalom embertelen intézményét, a rabszolgaságot mélyen elítélte, a polgári intézményeket, a demokratizmust és a magas műveltséget és civilizációt példaként állította reformkori olvasói elé, felhíván figyelmüket a legkisebb városokban is megtalálható nyilvános könyvtárakra és a magánosok körében is divatos könyvkedvelésre, akik közül „a tehetősebbeknél mindenütt a ház bútorai közé tartozik a könyvtár is, s mégpedig igen csinos kötetekben".[43]

Bölöni Farkas saját könyvtára is „csinos kötetekből" álló válogatott magángyűjtemény volt. Sokat adott könyvei külsejére, igyekezett megszerezni kedvelt íróinak szép kiadásait, de ugyanakkor tartalmilag igényes, szinte csak klasszikus műveket tartalmazó könyvtárat gyűjtött. Az ókori görög és latin auktorok mellett pl. Shakespeare, Milton, Swift, Byron, Sterne, Burns, Pope, W. Scott és Ossian, a franciák közül Racine, Boileau, Molière, Montesquieu, Voltaire és Chateaubriand, továbbá az olasz Petrarca, Dante, Tasso és Ariosto, a német Goethe (40 kötetes kiadásban), Schiller (24 kötetes kiadásban), Lessing és Kant, a spanyol Calderon és a por-

[42] *Gál István:* Bölöni Farkas Sándor angol—amerikai könyvjegyzéke. MKszle 1969. 147—149.

[43] *Bölöni Farkas Sándor:* Utazás Északamerikában. Bp., 1943. 195—196.

tugál Camoens művei képviselték könyvtárában a világirodalmat. Radikális szellemű politikai-filozófiai olvasmányai Thomas Paine forradalmi demokrata munkájától Saint-Simon és Owen új-szocialista műveiig terjedtek. A magyar irodalom terméséből a régi történetírók (Istvánffy, Katona István, Pray György stb.) mellett főként újabb és kortárs írók könyveit gyűjtötte, pl. Révai Miklós, Virág Benedek, Dayka Gábor, Kazinczy, Bessenyei, Kisfaludy Sándor és Károly, Fáy András, Kölcsey, Bajza József és Vörösmarty munkáit. Élete végén a kisfizetésű kancelláriai tisztviselő könyvtára már 961 kötetet számlált, amelyeket számos ismerőse is olvasott, köztük műveltebb erdélyi arisztokraták, kolozsvári professzorok és diákok, írók, lelkészek, és más, az olvasás iránt érdeklődő egyének.[44]

Bágya Zsigmond és Bölöni Farkas Sándor erdélyi magánkönyvtára mellett, amelyek egy egész réteg, a birtokától elszakadó és polgárosodó nemesi származású értelmiségi-tisztviselő réteg érdeklődését és műveltsége jellegét reprezentálják, az ország többi részében is alakulnak hasonló magángyűjtemények. Szüts Adolf, kisnemesi származású, s még valamelyes kisebb vidéki birtokkal is rendelkező, de már megyei hivatalt vállalt és csődbe jutott Győr megyei reformkori alügyész kb. 200 műből álló, majdnem 1000 kötetet, illetve füzetet tartalmazó gyűjteménye is egy egész réteg és generáció műveltségének és könyvkultúrájának fontos dokumentuma. Szüts életformája már polgári jellegű; Győrben lakik, városi környezetben, vonzódik a modern polgári művelődési eredmények iránt, szükségesnek tartja a reformok útján való polgári haladást is, bár a gyökeres hazai társadalmi és gazdasági átalakulástól még idegenkedik. Tipikus polgárosodó nemesi-reformer magatartás és gondolkodás az övé, s e szellemi magatartásnak hű tükre és megnyilvánulása értékes magánkönyvtára is.

Könyvtára állománya tartalmát és korát tekintve is szinte teljesen modern, mind a külföldi, mind a magyar könyvek

[44] *Jancsó Elemér:* Bölöni Farkas Sándor könyvtára. Könyvtári Szemle 1935. 84—85.; *Lukácsy Sándor:* Bölöni Farkas Sándor könyvtára. Kts 1961. 163—164.

többsége a XIX. századból való, XVIII. századi is kevés van köztük. Platón, Plutarkhosz és Szophoklész kivételével még az ókori klasszikusok is hiányoznak, vallásos művek egyáltalán nincsenek benne, s egy megyei ügyész foglalkozásával kapcsolatos feudális magyar jogi szakmunkák is alig. Annál több a német és francia nyelvű antiklerikális, az egyházi intézményeket, a jezsuitákat és a pápaságot támadó könyv és röpirat, köztük pl. Diderot *Apácája* németül, Horárik János 1847-ben megjelent nagyszabású műve, a *Kampf mit Hierarchie* és Lammennais-tól az *Egy hívő szavai* franciául.

A külföldi szépirodalmat a felvilágosodás előtti időszakból csak Shakespeare, Dante, Ariosto és Tasso klasszikus alkotásai képviselik, a francia felvilágosult műveltséget Voltaire és Rousseau gyűjteményes kiadásai, a német klasszikát Goethe és Schiller, az európai romantikát többek közt Bulwer, W. Scott, Cooper, Bürger, Jean Paul, Lamartine, Chateaubriand, Sue és az ő *Párizsi rejtelmei* nyomán megjelent számos vadromantikus alkotás, a forradalmi költészetet Béranger és Heine. Balzac, Dickens, Cervantes és néhány más külföldi író műveit magyar fordításban olvasta már a Kisfaludy-Társaság Külföldi Regénytár című sorozatában.

A külföldi könyvek között kevés a politikai munka, ezek többsége a nagy francia forradalom és Napóleon korát tárgyalja, köztük van Petőfi kedvenc olvasmánya is, *A girondiak története* franciául, valamint a reformkor magyar ellenzéki politikusainak liberális szellemű kézikönyve, a Rotteck —Welcher-féle *Staatslexikon.*

A magyar irodalom legértékesebb része az 1840-es évek szépirodalma Szütsöt — ahogy a külföldi irodalom esetében — itt is a prózai művek érdekelték elsősorban, kedvenc regényírója Jósika Miklós, de az ő műveinek gyűjteményes kiadása mellett megszerezte Fáy András összes munkáit, Eötvös József *Magyarország 1514-ben* című regényét, s ugyanakkor az *Árvízkönyv* köteteit, Vörösmarty műveit, Czakó Zsigmond és Szigligeti Ede színműveit is, valamint járatta az 1840-es évek minden divatlapját: a Regélőt, a Pesti Divatlapot, a Honderűt és az Életképeket

A reformkor politikai irodalmát számos ellenzéki szellemű és a reformeszméket propagáló munka és röpirat képviseli,

köztük pl. Széchenyi *Eszmetöredékek* című munkája, Fényes Elek statisztikai műve vagy Szemere Bertalan nyugat-európai úti beszámolói, de feltűnő a kor nagy politikai műveinek, a feudalizmust alapjaiban támadó alkotásoknak (mint pl· Széchenyi főművei) a hiánya, ahogy a költői munkák közt is szembeötlő a demokrata-reformer Kölcsey vagy a plebejus-forradalmár Petőfi önálló köteteinek meg nem léte.

Győr lakóinak polgárosodó kulturális érdeklődésére jellemző, hogy Szűts Adolfon kívül mások is értékes magánkönyvtárakat gyűjtenek a reformkorban. Koltay Horváth Dániel ugyancsak nemesi származású megyei tisztviselő (1842 és 1846 közt a megye másodalispánja), aki ellen eladósodása miatt szintén csődpert indítottak, Szüts Adolfénál kisebb, de a külföldi polgári irodalom és a reformkori hazai problémák iránti érdeklődéséről tanúskodó könyvtárral rendelkezett. Az ő könyvtárára — s általában a polgári reformok iránt fogékony, liberális nemesi hivatalnok-értelmiség könyvtáraira — is jellemző alapjában Vörös Károly találó megállapítása Szüts Adolf magángyűjteményéről: polgári jellegű könyvtárnak nevezi, amelyet tanúsít „romantikus és ugyanakkor antiklerikális, gazdasági és természettudományi vonatkozások iránt is érdeklődést mutató jellege. De a magyar polgári átalakulás felé közvetlenül mutató út képviselői ugyanakkor még hiányoznak belőle, — mintha a könyvtár tulajdonosa csak távolról tisztelné a polgári kultúrát, anélkül, hogy hazai megvalósulásának elengedhetetlen előfeltételeit tudomásul venné".[45]

Vidéki birtokosnemesség

Az ország összlakosságának mindössze 4%-át alkotó, s vidéken, főként falvakban élő gazdálkodó közép- és kisnemesség nagy többsége a középrendű olvasóközönségnek még a reformkorban is legkevésbé művelt, konzervatív szellemű és igénytelen rétege. Anyagi helyzete meglehetősen rossz,

[45] *Vörös Károly:* Egy győri nemes könyvtára a forradalom előtt. Mkszle 1955. 72—87. p. (Az idézet a 86. lapon van.)

képzettsége alacsony színvonalú, idegen nyelveket nemigen ismer a magyaron kívül, legfeljebb latinul olvas s csak nagyon kis része tanul meg németül, esetleg franciául. Többségének életformája alig különbözik a falusi néptömegekétől, szórakozása parlagias és alacsonyrendű, a vadászatra, mulatozásra, dorbézolásra és a kártyára szorítkozik. A haladás és nemzeti felemelkedés ügyét szorgalmazó íróknak és művelődéspolitikusoknak az egész XVIII. században át és a XIX. század első felében is fő céltáblájuk e parlagi életet élő, műveletlen vidéki nemesség. Mikes Kelemen már 1725-ben írott egyik törökországi levelében elmarasztalja a nemes ifjak célszerűtlen és haszontalan neveltetését és az iskolázás utáni durva életmódját és műveltségét: „Csak a deák nyelvet és egyebet nem tanulván, annak házánál hasznát nem sokat veszi — és a gazdaságban olyan tudatlan, mint mások. És a fizikájából annyit nem tud, mint a molnárja vagy a kovácsa... Annyi deákság után csak azt is tiszttartójától kell megkérdezni, hogy a szőlője délre vagy északra fekszik-é? Az ország gyűléseiben elmenvén, az ország dolgaihoz nem tud... A nyolc vagy kilenc esztendeig való tanulásnak se maga, se az ország hasznát nem veszi, mert a deák nyelvnek úgy vennék hasznát, ha a hadakozásról, az ország igazgatásáról és más tudományokról való könyveket olvasnának" — írja az 52. levelében.[46]

Hasznos és tudományos könyveket azonban még a XVIII. század végén is kevesen olvasnak köztük. Kármán József — „a művelt, világlátott, városi ember szemével nézve"[47] — az Uránia III. kötetének hasábjain 1794-ben megjelent kimagasló jelentőségű irodalom- és művelődéspolitikai tanulmányában, *A nemzet csinosodásá*ban a falusi életkörülményekben, azaz az elmaradt, feudális társadalmi viszonyokban látja e réteg két fő hibájának, a veszedelmes féltudósságnak és az önhittségnek az okát. A könyv volt a legkevesebbre becsült eszköz a falusi birtokos szemében, sokkal többre tartotta a kártyát vagy egy üszőt. „Nem régi dolog,

[46] *Mikes Kelemen:* Törökországi levelek. Bp., 1958. 146—150. (Magyar Klasszikusok.)
[47] *Gálos Rezső:* Kármán József. Bp., 1954. 94.

hogy az egész könyvtár egy házi- és úti-kalendáriumból állott" — összegezi Kármán e réteg szellemi érdektelenségét[48] és e megállapítása valóban érvényes és találó a birtokosnemesség nagy többségének a viszonyára a könyvekhez. Az évente 150 000 példányban megjelenő kalendárium fő fogyasztója — a falusi köznép mellett — a vidéki birtokos nemesség volt. A más könyvek iránt is érdeklődők elsősorban jogi műveket olvastak, mellettük vallási jellegű munkákat (a biblia pl. a protestáns nemesség körében nagyon népszerű, majdnem minden háznál van belőle; a XVIII. században a protestáns bibliának 26 kiadása jelent meg összesen 130 000 példányban), a szépirodalmat — különösen finomabb ízlést igénylő válfajait — általában lenézték. A korábbi konzervatív és vallásos eredetű irodalomszemlélet továbbélése folytán még a tanultabb és műveltebb XVIII. századi olvasók is általában előnyben részesítették a szépirodalmi művekkel szemben a tudományos irodalmat és az erkölcsi tanulságokat tartalmazó „komoly" könyveket. A nemesi közönség átlagízlésének leginkább azoknak az alkalmi költőknek, „fűzfapoétáknak" a versei felelnek meg, akiket Csokonai a *Tempefői*ben Csikorgó alakjában személyesít meg és gúnyol ki, továbbá a különböző szerzők (pl. Farkas András, Kolumbán György, Vida György, Veres Gerzson, Lázár János stb.) nyers és alantas ízlésű tréfás versei, pikáns anekdota- és furcsasággyűjteményei. Kedvelt olvasmányaik még a nagy példányszámban, a szegényebb nemesek számára is elérhető, olcsó áron megjelenő és ponyvára került széphistóriák (*Árgirus, Apollonius, Tancredus, Toldi, Trója* stb.) és a század végétől a regényes olvasmányok, az ún. románok (pl. Mészáros Ignác *Kartigám*ja, Kónyi János munkái stb.). Kármán József a nemességnek e ponyva jellegű olvasmányairól is szól, amikor *A módi* című írásának egyik nemesi alakját szatirizálva így szólaltatja meg: „Egész bibliothecát veszek maholnap magamnak... Az egész költségem nem lesz több

[48] Kármán József válogatott művei. Bp., 1955. 80. (Magyar Klaszszikusok.)

harminc egész krajcárnál. Mert *Árgirus, Kádár, Világi új énekek,* mind össze sem kerülnek többe . . . "[49]

A vidéki köznemesi olvasók egy kisebb, az átlagon felülemelkedő részének fejlettebb ízlésére vall már az ún. hanyományőrző, a nemesi erényeket és életformát dicsőítő költők és írók kedveltsége. Gyöngyösi István a XVIII. századtól a legolvasottabb költőjük,[50] de ide tartozik még pl. Édes Gergely, Mátyási József, Gyöngyössi János, Horváth Ádám, Poóts András vagy Molnár Borbála is. Jellemző viszont, hogy Zrínyi eposza, *A szigeti veszedelem* még 1779-ben is Kónyi János átírásában, rímes krónikákban jelenik meg, a nemesi közönség ízléséhez igazítva. Amadé László vagy Faludi Ferenc verseit elsősorban költészetük gáláns könnyedsége, játékos, gazdag dallamossága tette népszerűvé e nemesi olvasók körében. Az alkalmi költészet darabjai mellett ezek a költők fordulnak elő leggyakrabban azokban a kéziratos énekgyűjteményekben is, amelyek a XVIII. század végén rendkívül divatosak voltak, szinte minden nemesi udvarházban lehetett velük találkozni. A szegényebb vagy a könyvekre nem szívesen költő nemesek írták össze és adták kézről kézre ezeket a gyűjteményeket, amelyek a XIX. században is tovább élnek újabb költők verseivel kiegészülve.[51]

A felvilágosodás időszakában az udvarral szembeni nemesi mozgalmak és az országgyűléseken megnyilvánuló nemesi ellenállás egyre jobban felkelti a vidéki nemesség politikai érdeklődését is. Sokan olvassák közülük azokat a kéziratos és nyomtatott paszkvillusokat és röpiratokat, amelyek a nemesi kiváltságok és a magyar nyelv védelmében, s a Bécsellenes nemzeti törekvések jegyében, de többnyire konzervatív szellemben készültek (pl. Palocsay György *Nay módi*ja). E megélénkült politikai érdeklődés a forrása a falusi nemesség szélesebb rétegei körébe eljutott két legfontosabb író, Gvadányi József és Dugonics András óriási nép-

[49] Idézi *Turóczi Trostler József:* A mese felfedezése és a magyar mese a XVIII. században. Bp., 1940. 26.

[50] L. *Agárdi Péter:* Gyöngyösi István és a középnemesi rendiség. Itk 1968. 125—152.

[51] L. A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565—1840). Összeáll. *Stoll Béla.* Bp., 1963. 535.

szerűségének is. Olvasóik elsősorban nem mint szórakoztató olvasmányokat kedvelték meg munkáikat (az igényesebb és színvonalasabb szépirodalmi műveket ugyanis a nemesi közönség általában nem sokra tartotta), hanem a nemesség időszerű problémáit, a magyar rendi nacionalizmus, a nemesi nemzetszemlélet szellemében tárgyaló, s az udvar magyarellenes törekvéseit, de minden idegen hatást és újszerű törekvést is kigúnyolva kritizáló és elutasító tartalmuk miatt fogadták őket szinte kritikátlan lelkesedéssel.[52]

A Bessenyei kezdeményezte felvilágosult irodalmi irány képviselőinek művei elsősorban polgári politikai, ideológiai jellegük miatt távol állnak a falusi nemesség nagy részétől, a korabeli lapokra is kevesen fizetnek elő közülük, sőt többségük Kazinczy nyelvújító törekvéseivel is tudatosan szembefordul. A felvilágosodás hatása alól azonban e konzervatív réteg sem tudja teljesen kivonni magát. Orczy Lőrincnek és Pálóczi Horváth Ádámnak a felvilágosodás eszméit a nemzeti törekvésekkel egyesíteni kívánó költészetét sokan elfogadják, de igazi költőjüknek még a századforduló után is a felvilágosodás radikálisabb irányzatától meglehetősen idegenkedő és a korai romantika szellemében a nemzeti múltba forduló Kisfaludy Sándort tekintik. A többség a XIX. század első felében is legfeljebb a XVIII. századból továbbélő ponyvairodalom és a kalendáriumok olvasója, de a kisebb rész — bekapcsolódva a megyei politikai életbe — a Béccsel szembeni sérelmi politika jegyében egyre nagyobb érdeklődést tanúsít a közéleti irodalom, a publicisztika és a nemesi-nemzeti szellemű szépirodalom iránt is. E nemesi réteg tagjai közül sokan fiatal korukban városi gimnáziumba, majd jogakadémiára járnak, megismerkednek a polgárosultabb városi életformával és szórakozással, látogatják a német színházat, megtanulnak németül és más nyelveken is. Kisebb irodalmi, baráti köröket alakítanak, olvassák az újabb magyar irodalom és a külföldi felvilágosult irodalom és szépirodalom különféle termékeit is, s bár esz-

[52] *Alszeghy Zsolt:* A könyv és olvasója. In: Magyar Művelődéstörténet. IV. Szerk. *Domanovszky Sándor, Balanyi György* stb. (Bp., 1942.) 501—509.

mei tartalmukat még jórészt elutasítják, rádöbbennek a hazai elmaradottságra. Birtokaikra visszatérve nem süllyednek vissza a nemesség átlagának falusias, parlagi életmódjába, hasonló felfogású és gondolkodású társaikkal érintkezve vidéken is tovább művelik magukat és műveltségi színvonaluk, életformájuk, gondolkodásuk és gazdálkodásuk révén egyaránt kiemelkednek környezetükből. E fogékonyabb kisebbséget a napóleoni háborúkat követő válság döbbenti rá gazdasági elmaradottságára; ennek okát ugyan elsősorban nem a feudális viszonyokban, hanem csupán az udvar elnyomó gazdaságpolitikájában véli felfedezni, de intenzívebb belterjes gazdálkodást próbál folytatni, gazdasági szakkönyveket és közgazdasági munkákat is olvas. Felismeri a művelődés, a tudományos és gazdasági ismeretek, a kereskedés, az ipar fontosságát az emberiség és a nemzet előrehaladásában, könyveket gyűjt, igyekszik művelni magát, szükségesnek tart kisebb reformokat is a feudális társadalmi és gazdasági rend lényeges megváltoztatása nélkül. Gondolkodása, politikai és társadalmi felfogása közelebb áll már a nemesi hivatalnokréteg eszmevilágához, mint parlagias és műveletlen vidéki nemestársaiéhoz, Széchenyi fellépése után támogatja a mérsékelt nemesi reformpolitikát, legalábbis a fontolva haladást.

A vidéki gazdálkodó birtokosnemesség e szűkebb rétegének tipikus képviselője a XVIII. század végén és a XIX. század első harmadában Skublics Imre, tanult, művelt és a megyei életben jelentékeny szerepet betöltő zalaszentbalázsi birtokos és fia, Skublics Károly; gazdag magánkönyvtáruk pedig e réteg gondolkodásának és szellemi magatartásának hű tükörképe.

Skublics Imre régi Zala megyei nemes család leszármazottja. Gimnáziumi tanulmányait a győri katolikus gimnáziumban, a XVIII. század végének egyik legjobb magyar iskolájában végezte. Az iskola a német lakosságú város magyar művelődési központja, olyan kiváló tanárai vannak ekkor, mint pl. a drámaíró Kereskényi Ádám, a történész Pray György, vagy jeles írók, mint Rájnis József, Révai Miklós és Fábchich József, aki magyar könyvek olvasására buzdítja tanítványait és magyarul tanítja a hittant és a történelmet.

Skublics a jobbára német városban alapos német nyelvtudásra tesz szert, az iskola a magyar irodalom, a nyelvművelés és a történelem iránt ébreszti fel érdeklődését. Már itt barátságot köt az ugyancsak győri gimnazista Kisfaludy Sándorral, majd a gimnáizum befejezése után együtt járnak a pozsonyi jogakadémiára, ahol baráti körükbe kerül Péteri Takáts József itteni papnövendék is, aki előbb szintén a győri katolikus gimnáziumban tanult. A három barát sokat olvas és együtt vitatja meg olvasmányait. A város mint az országgyűlés és az összes főhivatal (helytartótanács, királyi kamara stb.) székhelye, mint ősi koronázó város és az 1790-es évek körüli nemesi ellenállás központja, elmélyíti Skublics történeti érdeklődését és felkelti figyelmét a politika aktuális kérdései iránt is. Nyilván őreá is vonatkoznak a Kisfaludy Sándor *Önéletrajzából* való sorok: „A felbuzdult ifjú néhányad magával most már inkább hazafi volt, mint tanuló, és a Vármegyének sűrűn tartott üléseit járta inkább, mint sem az oskolát." Pozsony német polgárai közt és német színházában továbbfejlesztette német nyelvismeretét, de megismerte a világirodalom számos drámai alkotását is: német lovagdrámák mellett pl. Shakespeare, Lessing, Schiller, Goethe, Iffland és Kotzebue műveit. Látogathatta a pozsonyi katolikus gimnázium iskolai színielőadásait is, ahol jeles európai színművek is színre kerültek, pl. Racine drámái Fejér György fordításában. Fejér György, a későbbi neves történész, a pozsonyi papnevelde növendéke ekkor, ahogy a Kisfaludy—Skublics—Péteri—Takáts-triászból Takáts is. Takátson keresztül kerülnek kapcsolatba a papnövelde teológusaival, akik közt erősen hatott a jozefinizmus és a francia felvilágosodás szelleme: franciául tanultak, a felvilágosodás irodalmát, a francia enciklopédisták műveit olvasták; voltairiánusoknak, illuminátusoknak vallották magukat. A külföldi irodalom mellett megismerkedtek az 1780-as és 1790-es évek magyar irodalmi irányzataival is, hatott rájuk „a Gyöngyösi—Orczy—Faludi—Révai-vonal, azaz a barokkos nemesi életszemlélet és a nyelvi-verselési kezdeményezések áramlata", „Pétzeli nyelvfejlesztő fordításai", „Bessenyei műve", „a Bárótzi—Kazinczy-féle erősen szépirodalmi jellegű stílus és művészi nyelvet fejlesztő irányzat", s végül

„a Gvadányi—Dugonics-munkálta keresetten magyaros, a történelmi múltba forduló, nemesi-nemzeti irány". Mindezek a külföldi és hazai hatások — látni fogjuk — erősen meghatározták Skublics érdeklődését, könyvgyűjtő tevékenységét és könyvtára állományának összetételét is.[53]

Skublics Imre és Kisfaludy Sándor barátsága és kapcsolata tanulmányaik befejeztével sem szakadt meg. Kisfaludy, mint a Sándor Lipót huszárezred katonája 1792-ben erdélyi állomáshelyéről neki küldi meg első verseit köztük egyet *„K... S... I... hez"* címmel hozzá intézve). Skublicstól és más barátaitól sokat hall már Szegedy Rózáról is, mielőtt 1795-ben — már mint Bécsből hazalátogató testőr — a híres badacsonyi szüreten megismerkedik vele. 1796 tavaszán Milánó felé utazva kéthónapos útjának élményeit, majd a francia fogsága idején történteket is Skublicsnak írja meg *Napló és francia fogságom* című művében, s Milánó francia ostroma idején levélben búcsúzik el tőle s rajta keresztül küld búcsúüzenetet Szegedy Rózának is. Skublics Imre a környező művelt birtokos családok közül elsősorban a Szegedy családdal, a Festeticsekkel, a Rostyakkal volt közelebbi kapcsolatban. 1812-ben 300 forintot adományozott a tervezett Ludovica építésére.[54]

A családi könyvtárat Skublics Imre kezdi gyűjteni és fejleszti jelentékeny gyűjteménnyé, majd Skublics Károly tovább gyarapítja és 1831-ben — a Festetics László kezdeményezte „nemzeti könyvtár"-építő mozgalom keretében — mint családi könyvtárat felajánlja a megyének az első zalai közkönyvtár céljára.[55] Skublics Károly Festetics László tervének a megvalósításában — többek közt — Kisfaludy Sándorral és a reformkori Zala megyei liberális nemesi ellenzék olyan tagjaival működött együtt, mint Deák Ferenc és Csá-

[53] L. *Nagy Iván:* Magyarország családai ... X. Pest, 1863. 254. és *Fenyő István:* Kisfaludy Sándor. Bp., 1961. 11—12. 15—24

[54] L. *Darnay Kálmán:* Kisfaludy Sándor. In: Zalavármegyei évkönyv a milleneumra. Szerk. *Halis István* és *Hoffmann Mór.* Nagyaknizsa. 1896. 101. és *Fenyő István:* I. m. 35., 37., 51.

[55] *Jakab Géza—Németh László:* Országos Nemzeti Könyvtárépítő mozgalom a reformkor elején Zalában. MKszle 1958. 268.

nyi László későbbi 1848-as miniszterek.[56] Zala megyéhez intézett felajánló levelében így körvonalazza könyvgyűjtő tevékenysége indítékait: „Csendes magános életemben a tudományokkal való megismérkedés lévén főbb gyönyörködtetésem, és időtöltésem, a Múzsák hagyományit, a világ legrégiebb s -újabb bölcseinek elmeszüleményit lassanként és tehetségem eránnyával megszerezni igyekeztem, meggyőzve lévén, hogy csak a tudományok teszik a vad embert szelíddé, mind magának, mind hazájának szolgálattyára alkalmatossá és képessé, a polgári törvényeknek, hazája és maga felenyája védelmének, a kereskedés elől mozdításának, a szép mesterségeknek, találmányoknak, különös és közönséges gazdagságnak, politiának, finánc és egyéb tudományoknak oktatásival hazáját nagyra vinni és boldogítani... akár mely ország történeteit tekintsük is bár, mindenütt azt találjuk a legboldogabb idő szakaszának, amelyben a tudományok a legnagyobb becsben és kiterjedésben uralkodtak..."[57]

A Skublics család magánkönyvtára — a Skublics Károly kézírásával fennmaradt és szakszerűen összeállított katalógus szerint[58] — az átadáskor 790 művet tartalmazott 1954 kötetben: magyar, német, francia, latin, görög, angol és olasz nyelvű kiadványokat. A család két tagjának már széles körű nyelvtudása is kivételes helyet biztosít a vidéki nemesség körében. Érdeklődési körük — könyvtáruk változatos állományának tanúsága szerint — rendkívül gazdag: a hazai és külföldi szépirodalomtól a filozófián, esztétikán, a nyelvtudományon, irodalom- és tudománytörténeten, a történettudományon, pedagógián, jogon, politikán és a közgazdaságtudományon, a természettudományok, mezőgazdaság, az állat-

[56] L. *Kostyál István:* Festetics László kísérletei közkönyvtárak alapítására. OSzKÉ 1961—1962. Bp., 1963. 287.

[57] Zala megyei Levéltár, Zalaegerszeg: A Skublics Károly által alapított megyei könyvtár iratai. 1830—1832. 1861. — 1831. augusztus 8-i közgyűlés. — 1974.

[58] Catalogus Librorum per Carolum Skublics Universitati Inclyti Comitatus de Zala, ad emergentem vero casum in Instrumento Donationali expresse mentionatum, Familiae Skublicsianae donatione mediante impertitonum. — Zala megyei Levéltár, Zalaegerszeg: A Skublics Károly által alapított megyei könyvtár iratai 1830—1832., 1861.

orvos- és orvostudomány problémáin át a földrajzi művekig és útleírásokig terjed. A könyvtár anyaga — a kiadványok megjelenési idejét tekintve — modern: főként kortárs írók műveit vagy régebbiek XVIII. századi és XIX. századeleji kiadásait tartalmazza. Tartalmi, eszmei szempontból az állomány a konzervatív magatartástól, a reformok felé hajló nemesi álláspontot tükrözi; olyan, a polgári művelődési eredmények iránt vonzódó nemesek érdeklődését, akik a feudális társadalmi keretek közt, minden nagyobb megrázkódtatás nélkül szeretnék Magyarországon is meghonosítani azokat a művelődési és gazdasági eredményeket, amelyeket a külföldi művelt, polgári államok elértek. Megszerezték maguknak és olvasták a klasszikus és kortárs külföldi szépirodalom és tudomány számos jeles alkotását, köztük szép számmal felvilágosult és forradalmi szellemű munkákat is; ugyanakkor a magyarországi kiadványok közül elsősorban a hagyományos nemesi szemlélet jegyében fogant művek voltak birtokukban, a magyar felvilágosodás és a kezdeti hazai polgári irodalom nagy alkotóinak művei közül alig néhány.

A Skublics-könyvtár állományának legnagyobb csoportját a magyar és külföldi szépirodalom termékei alkották. E csoporton belül a magyar irodalmi munkák száma meglehetősen alacsony, s a XVIII. század előtti irodalmat mindössze Zrínyi *Török áfiuma*, Listius László *Magyar Márs*a és Haller János *Hármas históriá*ja képviseli. A XVIII. századból a hagyományőrző írók művei fordulnak elő legnagyobb számban: Gyöngyösi István ugyancsak egy művével, de Gvadányi héttel, Faludi hattal, Dugonics öttel és Pálóczi Horváth Ádám is hárommal, Orczy Lőrinc és Barcsay Ábrahám pedig közös verskötetükkel. A felvilágosodás írói közül egy-egy kötettel szerepel Ányos Pál, Verseghy Ferenc, Dayka Gábor, Kis János, valamint Kazinczy és Berzsenyi is, de hiányzik a mozgalom elindítója és vezéregyénisége, Bessenyei, továbbá Batsányi és a későbbiek közül Kölcsey is. Első folyóirataink közül a Magyar Museumnak egy, az Orpheusnak pedig két kötete van meg a könyvtárjegyzékben, későbbi magyar nyelvű lapok azonban nincsenek, csak Schedius Lajos Zeitschrift von und für Ungern című német nyelvű lapjának 1802-i kötetei. Különös, hogy a Skublics családdal baráti viszonyban

levő, s a hozzájuk hasonló életformájú és gondolkodású Kisfaludy Sándor számos műve közül is csak *A kesergő szerelem* című verskötet és a *Gyula szerelme* című rege került be a könyvtár állományába; az már kevésbé meglepő viszont, hogy öccse, Kisfaludy Károly munkásságát mindössze az *Ilka* című dráma képviseli, s az 1820-as években körülötte csoportosuló polgári írók pedig teljesen kimaradtak, még a fiatal Vörösmarty is.

A világirodalom gazdag anyagán belül is előkelő helyet foglal el a könyvtárban az ókori klasszikus irodalom. A görög és a latin auktorok az olvasni szerető magyar nemesek legkedveltebb könyvei közé tartoztak, sőt sokaknak, elsősorban a konzervatív gondolkodásúaknak, még a XIX. század első felében is szinte kizárólagos olvasmányaik voltak a világirodalomból. A modern külföldi irodalmak hazai ismerete a felvilágosodás korától kezdett szélesebb körben elterjedni a külföldi kulturális eredmények iránt érdeklődők körében. A Skublics család két tagja ebben a tekintetben is átmeneti típust képvisel. Valamennyi ókori klasszikus szerző minden jelentékeny munkája birtokukban van; főleg latin, de görög, német és francia nyelvű kiadásokban is olvassák a görög, latinul és franciául a római költőket, próza-, dráma- és történetírókat, s filozófusokat, de ugyanakkor megismerkednek a német, francia, angol és olasz irodalom fontos és klasszikus alkotásával, sőt néhány spanyol és keleti irodalmi munkával is.

Az újabb nemzeti irodalmak közül a német van legteljesebben képviselve a Skublics-könyvtárban. Skublics Imre és Skublics Károly műveltsége főként németes jellegű. A tulajdonukban levő tudományos és szakmunkák többsége is német nyelvű könyv, s ebben nyelvtudásuk és érdeklődésük mellett nyilván annak is része van, hogy a korabeli Magyarországon mind a hazai német könyvkereskedőknél, mind külföldről az osztrák kapcsolatok révén Bécsen át német kiadványokhoz juthattak legkönnyebben. A XVII. századi német barokk irodalmat a könyvtárban csupán Martin Opitz munkáinak négykötetes kiadása reprezentálja, de a XVIII. századból és a XIX. század elejéről szinte egyetlen nevezetes német író művei sem hiányzanak. A kezdeti német felvilá-

gosodás természetszeretetét a svájci Haller és Gessner (az utóbbi *Idill*jei Kazinczy fordításában magyarul is), a polgári életörömöt Hagedorn 5 kötetes kiadás), a tanítómese kedvelt műfaját Gellert (tízkötetes kiadás), a szatírát Rabener közvetítette számukra. A felvilágosodás neves íróit ugyancsak olvasták: pl. Klopstock ódáit és költői munkáit (öt kötet), Wieland összes műveit (44 kötetes kiadás), Lessing minden munkáját (30 kötetes kiadás), Herder válogatott írásait (28 kötetes kiadás), Iffland drámáit (16 kötetes kiadás) stb., de nem hiányzott könyveik közül a XVIII. század végi republikánus forradalmár, J. G· Forster két műve sem.

A német klasszika két világirodalmi jelentőségű egyénisége is megkülönböztetett helyet kapott a magángyűjteményben: Schiller különböző műveinek 23 kiadása mellett Goethe 3 kiadással szerepel, de köztük egy 8 és egy 10 kötetessel. A magasabb irodalom képviselői mellett számos népszerű szerző kötetei, pl. az osztrák Blumauer travesztált Aeneise, Kotzebue vígjátékai, Veit Weber művei stb.), de fontos német esztétikai munkák (Bodmer, Winckelmann, Engel, Sulzer művei) is megtalálhatók voltak még a Skublics-könyvtárban.

A francia irodalmi művek száma jóval a németeké alatt maradt, de ami megvan, az a francia irodalmi termés válogatott gyűjteménye. Montaigne XVI. századi esszéi mellett a XVII. századi klasszicizmus és a XVIII. századi felvilágosult irodalom legjava került a Skublics-könyvtárba: Corneille és Racine drámái, Molière világhírű vígjátékai (6 kötet), Malherbe és Boileau esztétikai munkái, La Fontaine meséi, és La Rochefoucauld maximái a XVII. századból, továbbá Fénélonnak, a felvilágosodás előfutárának magyar fordításban is népszerű Télémaque-ja, valamint Marmontel és Montesquieu néhány munkája, Voltaire műveinek 100 kötetes összkiadása, vagy Rousseau összes munkái 30 kötetes kiadása mellett. Egyedül Diderot írásai hiányoznak a francia felvilágosodás nagy íróinak művei közül.

Az angol irodalmat még a franciánál is kevesebb mű képviseli, de a válogatás ezúttal is a tulajdonosok (elsősorban Skublics Imre) biztos ízléséről és alapos világirodalmi tájékozottságáról tanúskodik. A kevés kiválasztott szerző sorát idő-

rendben Shakespeare nyitja meg színművei 23 kötetes kiadásával; s mellette Milton munkáinak 3 kötete tartozik a XVII. század angol irodalmához. Az összes többi mű XVIII. századi író alkotása: Pope művei 10, Swifté 27, Sterne-é 9 kötetben fordulnak elő, de megvan — többek közt — Addison és Steele híres folyóiratának, a The Spectatornak is 8 kötete, továbbá Goldsmith-től *A wakefieldi lelkész* és az ossziáni költemények Michael Denis német fordításában.

Az olasz irodalomból ugyancsak kiemelkedő írók munkáit tartalmazza a Skublics-gyűjtemény; a kevés mű közül is főként az olasz irodalom korai nagy korszakaiban élő szerzőké. A reneszánsz költészetet Dante *Isteni színjáték*ának két része, a Paradiso és a Purgatorio, valamint Petrarca versköteté képviseli, a XVI. század irodalmát a kor három legnagyobb olasz szerzőjének: Ariostónak (6 kötet), Machiavellinek (5 kötet) és Tassónak (2 kötet), továbbá Panazzarónak és a Tassót követő Guarininek a munkái. A XVIII. századból is két jeles szerző került a könyvtár állományába: Metastasio, az európai rokokó költészet Magyarországon is népszerű alkotója művei 12 kötetes és az ugyancsak európai hírű vígjátékíró, Goldoni színdarabjai 4 kötetes kiadásával.

Találhatók a Skublics-könyvtárban az irodalom történeti és nyelvi kérdéseivel foglalkozó munkák és tudománytörténeti művek is. A magyar irodalom-történetírás olyan fontos kezdeti alkotásai mellett, mint Horányi Elek latin nyelvű magyar írói életrajzi lexikonjának második része, a *Nova Memoria* és Wallaszky Pál *Conspectus Reipublicae Literariae in Hungaria* című híres munkája, megvolt a német Jöcher-féle *Gelehrten-Lexikon,* valamint egy 6 kötetes német nyelvű kézikönyv az irodalom általános történetéről, továbbá görög és római írókról és tudósokról, a görög tudomány, az ókori klasszikus irodalom és a tudományok egyetemes történetéről szóló munkák. A számos nyelvtan, nyelvkönyv és szótár a tulajdonosok nyelvtanulását szolgálta, de a híres német nyelvész Adelung nyelvtana vagy a magyar *Debreceni Grammatika* már a nyelvi kérdések iránti mélyebb, tudományos jellegű érdeklődésükről tanúskodik.

Az irodalmi, az irodalom- és tudománytörténeti munkák összeválogatásánál érvényesülő szakértelem és ízlés jellemzi

a könyvtár egyéb tudományos állományát is. Az ókori klaszszikus filozófiai művek és a felvilágosult írók közt már említett kiemelkedő, haladó filozófusok írásain kívül Skublics Imre sokoldalú érdeklődésére és bölcseleti tájékozottságára vall számos más filozófiai író a könyvtár anyagában: így pl. — a kevésbé jelentékenyek mellett — a XVII. és XVIII. századi mechanikus materializmust az angol Locke, a németalföldi Spinoza és a francia Helvetius (művei 5 kötetes kiadásával) képviseli. De megvan az enciklopédisták XVII. századi előfutárának, a francia P. Bayle-nak főműve, a 7 kötetes *Dictionnaire historique et critique*, az ugyancsak francia Mably XVIII. századi utópista-kommunista írásainak 15 kötetes kiadása, továbbá M. Mendelssohn német idealista felvilágosult filozófusnak, a vallási türelem hirdetőjének 4, vagy Kantnak, a klasszikus német idealista filozófia egyik fő képviselőjének 14 kötete is, sok más filozófiai, etikai, logikai munka mellett. A pedagógiai művek közül kiemelkednek Campe rousseauista nevelési munkái, Pestalozzi 5 kötetes könyve az elemi oktatás elméletéről, Knigge pedagógiai kalauza: az *Über dem Umgang mit Menschen*, s van néhány, a leányok nevelésével foglalkozó könyv is.

A jogakadémiát végzett Skublics Imre gyűjteményében természetesen tekintélyes helyet foglal el a jogi irodalom: jogelméleti, jogtörténeti és az egyes jogágak körébe tartozó munkák egyaránt nagy számban találhatók benne. A magyar nemesség általánosan kedvelt jogi könyvein, a *Corpus Juri*-son és Werbőczy *Tripartitumán* és újabb magyar szerzők (Kövy Sándor, Keresztúry József, Szlemenits Pál, Szentkereszty Pál, Kovachich Márton György stb.) művein kívül olyan európai jelentőségű jogelméleti munkákat tartalmazott, mint a németalföldi Hugo Grotiusnak, a XVII. századi polgári természetjogi irányzat egyik klasszikusának és a nemzetközi jogtudomány megalapozójának *A háború és béke jogáról* szóló 2 kötetes latin nyelvű műve, vagy az olasz Beccariának, a XVIII. század híres felvilágosult büntetőjogászának, Voltaire és Diderot barátjának *A bűnökről és büntetésekről* írott 4 kötetes olasz nyelvű munkája.

A történeti irodalom, amely a tudományos irodalmon belül ugyancsak terjedelmesebb rész, elsősorban Magyaror-

ságra vonatkozó, illetve magyar szerzőktől származó munkákból áll és felöleli szinte a teljes magyar történeti irodalmat a korai krónikáktól a XIX. század elejéig, néhány jelentékenyebb szerző kivételével. Kézai Simon krónikájától Heltai Gáspár, Bonfini, Istvánffy Miklós, Oláh Miklós, Bél Mátyás, Pray György, Kazy Ferenc, Cornides Dániel, Benczúr József, Pethő Gergely, Dugonics, Gvadányi és Fessler Ignác Aurél különböző művein át Horvát István *Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történetéből* című, a reformkor íróira is nagy hatást gyakorló nacionalista szemléletű munkájáig terjed a nemzeti történelmet tárgyaló alkotások hosszú sora. Skublics Imre azonban alapos műveltsége és felvilágosult-humanista szemlélete révén felülemelkedik a kor nemességének „extra Hungariam non est vita"-jellegű felfogásán, és érdeklődéssel fordul a külföldi népek és országok felé is. A legkülönbözőbb régi és újabb kori népekről és államokról, korszakokról és történeti személyekről szóló írások egészítik ki a magyar történelmi anyagot: köztük összefoglaló írástörténeti munkák, vagy olyan ma már klasszikus alkotások, mint Josephus Flavius *Zsidó háborúja* latinul, Gibbon *A római birodalom hanyatlásának és bukásának története* című műve angol nyelven 14 kötetben), Millot abbé Verseghy Ferenc fordításában a XVIII. század végi Magyarországon szélesebb körben is népszerűvé vált antiklerikális szellemű munkája, *A világnak közönséges története* (9 kötetben franciául), a filozófus és történész D. Hume *Anglia története* című egyik fő műve (12 kötetben angolul), vagy Thomas Raynal francia filozófusnak és történésznek, az enciklopédia munkatársának a gyarmatosítás és a kereskedelmi monopóliumok kizsákmányoló tevékenysége ellen írott 10 kötetes francia nyelvű munkája — hogy csak a legfontosabbakat emeljük ki. A külföld országai és népei iránti érdeklődésről vall a földrajzi munkák, atlaszok és útleírások tömege is. Szinte a világnak egyetlen része sincsen, amelyről ne lenne földrajzi leíró mű vagy útleírás a Skublics-könyvtárban, ugyanakkor a Magyarországra vonatkozó fontos földrajzi könyvek (Bél Mátyás, Windisch Károly, Gottlieb, Korabinszky János és mások művei) sem hiányoznak.

A politika és közgazdaság elméleti kérdéseiről és a po-

litikai, közgazdasági eseményekről szóló munkák szinte mind korabeli problémákkal foglakoznak: A. Smith-nek, a klasszikus polgári politikai gazdaságtan képviselőjének, Thomas Paine-nek, az angol származású forradalmi demokrata politikusnak, az amerikai függetlenségi háború és a francia forradalom résztvevőjének, a francia felvilágosult filozófus M. Volney-nek, vagy az osztrák felvilágosodás és a jozefinizmus egyik vezéregyéniségének, J. Sonnenfelsnek művei mellett számos népszerű, a szélesebb tömegeknek szóló felvilágosult, antiklerikális és szabadkőműves röpirat, brosúra található a gyűjteményben. (Ugyanakkor nem hiányzik a biblia sem, más vallási és egyháztörténeti könyvek mellett.) A felvilágosodás kori magyar közgazdaságtudományt Berzeviczy Gergely képviseli. Széchenyi István főműve, a feudalizmus magyarországi rendszerét bíráló és a magyar polgári átalakulás első programját vázoló, s a nemesség nagy részében megdöbbenést és heves ellenkezést ébresztő *Hitel* azonban már hiányzik a Skublics-könyvtárból. Ugyanakkor megvan a *Hitel* kapcsán keletkezett vitairodalom számos darabja; pl. Dessewffy Józsefnek a konzervatív nemesi álláspontot tükröző *Taglalata*, majd Széchenyinek erre adott cáfolata, a *Világ*, továbbá Dessewffy Aurél, Marcel és Emil *Néhány szó a közönséghez a Hitel, Taglalat és Világ ügyében* című munkája és Orosz József *Széchenyi István mint író* címen megjelent és a legnagyobb magyar reformtörekvéseit ugyancsak konzervatív alapról támadó könyve. A könyvtár ekkori tulajdonosa, a polgári haladás iránt művelődési téren fogékonynak mutakozó és kisebb reformokat gazdasági, társadalmi vonatkozásban is szükségesnek tartó Skublics Károly — a köznemesség jó részéhez hasonlóan — megriadt Széchenyinek a feudalizmus rendszerét gyökeresen, bár minden forradalmi megrázkódtatás nélkül átalakítani kívánó reformprogramjától. Nyilván riadalommal olvasta Balásházy Jánosnak, a magyar mezőgazdaság korszerű megreformálását ugyancsak elengedhetetlennek tartó jeles agrártudósnak az 1831-i felvidéki antifeudális parasztfelkelésről, a koleralázadásról írott munkáját is. (*Az 1831. esztendői felső-magyarországi zendülésnek történeti leírása.* 1832.), amely — éppen Skublics Károly kézzel írott katalógusa szerint — a könyv-

tár egyik legutolsóként beszerzett darabja Zala megyének történt átadása előtt.

A Skublics-könyvtár állományának igen tekintélyes hányadát képezik végül a természettudományok, az alkalmazott tudományok és a különböző gyakorlati célú ismeretágak körébe tartozó könyvek: matematikai, fizikai, csillagászati, ásványtani, építészeti, botanikai, zoológiai, orvosi, állatorvosi, és legnagyobb számban mezőgazdasági munkák; elméleti és történeti, tudományos és ismeretterjesztő művek, s teljesen praktikus szakismereteket tartalmazók egyaránt, túlnyomó többségük német nyelven. E könyvanyag felöleli mindazokat a tudnivalókat, amelyekre egy korszerű, belterjes gazdálkodásra törekvő, növénytermesztéssel és állattenyésztéssel foglalkozó, építkező, gazdasági berendezéseket és eszközöket készíttető, az egészséges életmód feltételeit megismerni kívánó vidéki nemesnek abban a korban szüksége volt. Linné több műve (köztük *A természet rendszere*) mellett, amelyekből a növény- és állatvilág, sőt az ásványok leírását és rendszerezését ismerhették meg a Skublics család tagjai, számos könyv állt rendelkezésükre pl. a kertészetről, a zöldség- és gyümölcstermesztésről, a szőlőművelésről és borápolásról, vagy a marha- és lótartásról, a sertés- és juhtenyésztésről, a méhekről és méhészetről, a különféle növény- és állatbetegségekről, valamint gyógyításukról, de az emberi test anatómiájáról, az emberi betegségekről és orvoslásukról, a mérgekről és a szükséges házi gyógyszerekről is. Vitruvius klaszszikus építészeti munkáján *(De architectura)* kívül olvasták az újabb építészeti műveket, köztük pl. egy hídépítésről szóló munkát is. A kor magyar szakíróit — többek közt — Mitterpacher Lajos és Pankl Mátyás mezőgazdasági író, Horváth B. János fizikus, Bene Ferenc belgyógyász professzor, Zsoldos János orvos, Schams Ferenc szőlészeti szakíró, Zipser Kristóf András mineralógus stb. képviseli a könyvtárban.[59]

Skublics Imre és Skublics Károly mellett számos művelt vidéki nemes akad az ország más részeiben is a XVIII. szá-

[59] L. még *Fülöp Géza:* A vidéki birtokos nemesség könyvkultúrája a 18—19. század fordulóján. (A Skublics-család zalaszentbalázsi könyvtára.) MKszle 1974. 249—261.

zad végén és a XIX. század első felében, akiknek „a tudományokkal és a Múzsák hagyományaival való megismerkedés" ugyancsak a „főbb gyönyörködtetésük és időtöltésük", akik olvasnak, művelik magukat, könyvtárat gyűjtenek és bekapcsolódnak a felvilágosodás időszakának, majd a reformkornak kulturális életébe és közéleti mozgalmaiba is. A XVIII. —XIX. század fordulóján megélénkülő megyei élet sokakban felkelti a „pallérozódás" iránti vágyat. Egy, a XVIII. századra és a XIX. század első felére vonatkozó kimutatás pl. Bács megyében 23 magánkönyvtárról, köztük 20 nemesi, 2 katolikus papi és 1 orvosi gyűjteményről számol be,[60] de

[60] *D[udás] Gy[ula]—Muhoray [Alfonz]:* Régi könyvtárak Bács megyében. In: A Bács-Bodrogh vármegyei történelmi társulat évkönyve. Szerk. *Dudás Gyula.* Zombor 1897. XIII. évf. II—III. r. 90—92. 115—119. — Bács-Bodrog vármegye a török megszállás megszűnte után, 1698-ban szerveződött újjá, a megyében lakó nemes családok ezután települtek ott le. Így a nemesi magánkönyvtárak is ezután alakultak, s ezek közül sorolja fel Dudás Gyula és Muhoray Alfonz cikke az alábbi 23-at:

1. Horváth-féle magánkönyvtár, Zenta. XIX. század első fele. Elpusztult;
2. Majoros-féle magánkönyvtár, Zenta. XVIII. század második, XIX. század első fele. Nagy részét Majoros István a zentai gimnáziumnak ajándékozta;
3. Karácson István könyvtára, Zenta. XIX. század első fele. 124 XIX. századi kötet. A tulajdonos a zentai gimnáziumnak ajándékozta;
4. Dudás Endre könyvtára, Zenta. 1849-ben jórészt elpusztult; később a család újra gyarapította;
5. Deák János könyvtára, Baja. XIX. század első fele. Tulajdonosa 1830-ban végrendeletileg a debreceni kollégiumra hagyta és további gyarapítására is 1500 forintot hagyományozott;
6. Kovách Imre birtokos és táblabíró könyvtára. A tulajdonos halálakor, 1825-ben felvett hivatalos hagyatéki leltár említi;
7. a Latinovics család könyvtára, Katymár. 1830 körül alapította Latinovics Imre birtokos. Állománya 1897-ben kb. 14 000 kötet;
8. Gányi József könyvtára, Mohol. 1808-ban eladásra került;
9. Mészáros Dániel táblabíró könyvtára, Pacsér. 1837-ben, hagyatékában említik;
10. Gelley Mihály orvos könyvtára, Zombor. A tulajdonos halálakor, 1812-ben 377 német, latin és olasz nyelvű művet, főleg orvostudományi, de egyéb könyveket is tartalmazott;
11. Ranics István apátplébános könyvtára, Baja. 1803-ban, mint hagyaték eladásra került;

a felbukkanó adatok alapján — ha máshonnan nem is rendelkezünk a Bács megyeihez hasonló összegezéssel — arra következtethetünk, hogy az ország egész területén keletkeztek a műveltebb nemesek udvarházaiban számottevő nagyságú és értékű könyvgyűjtemények, ha méretük és tartalmi gazdagságuk el is maradt egy Skublics-könyvtáré mögött. Két ugyancsak dunántúli, Somogy megyei nemesi magánkönyvtárnak, Csépán István jákói és Sárközy István nagybajomi könyvtárának könyvállománya tanúskodik a magyar vidéki nemesség e művelt, az irodalom és tudományok iránt érdeklődő, illetve felvilágosult gondolkodású rétegének színvonalas könyvkultúrájáról.

12. Klacsányi János táblabíró, megyei főjegyző könyvtára, Újvidék. A tulajdonos halálakor, 1829-ben 245, főleg latin és német nyelvű, jogi és történeti műből állt;
13. Markovics Mátyás táblabíró könyvtára, Szabadka. 1827-i adat szerint latin és német nyelvű jogi és történeti munkákat és klasszikus szerzőket tartalmazott;
14. Kincsey József plébános könyvtára, Hegyes. 1840-i hagyatéki irataiban van róla szó;
15. Polyák Antal birtokos, táblabíró könyvtára, Illok. 1812-ben 166 könyv;
16. Vörös István birtokos, táblabíró könyvtára, Ó-Moravica. 1821-ben készült jegyzéke szerint főként magyar művekből állt;
17. Rezsny János birtokos, táblabíró könyvtára, Pacsér. Hagyatékában 1844-ben kb. 300 magyar, latin, német és „feltűnően sok tót könyv is";
18. Sinkay János birtokos, jegyző könyvtára, Zenta. 857, főként 1848 előtti magyar, latin, francia és német nyelvű jogi, történeti és irodalmi művekből álló állományát a zentai gimnázium örökölte 1885-ben;
19. Zomborevics Vince könyvtára, Szabadka. „Régibb eredetű könyvtár", az 1890-es években a szabadkai gimnázium kapta meg ajándékként;
20. Gombos Antal birtokos, táblabíró könyvtára, Nemes—Militics. 1794-i adatok vannak róla;
21. Vojnits Lőrinc birtokos, táblabíró könyvtára, Szabadka. 1834-ben kelt végrendelete szerint „tetemes számú műből álló könyvtár";
22. Radics Máté birtokos könyvtára, Almás. Az alapító tulajdonos halála után, 1826-ban unokája, ugyancsak Radics Máté örökölte. „Tekintélyes számú" régi jogi, történeti és irodalmi munkát tartalmazott;
23. Zlinszky Mátyás földesúr és táblabíró könyvtára, Baja. A tulajdonos halála után, 1798-ban jegyzékét hivatalosan összeállították.

Csépán István (kb. 1759—1830) régi Zala megyei birtokos családból származott. Atyja, Csépán János református lelkész volt a Vas megyei Senyeházán, majd a polgárosult és e korban az ország egyik művelődési centrumának számító Rév-Komáromban, ahol már ő néhány tucat könyvből álló kis gyűjteményt szerzett magának. Könyvei közt főként vallásos, református egyházi munkák voltak, elsősorban külföldiek, de magyarra fordítottak is. Gyűjteménye tartalmilag, s külsőleg is (könyvei jórészt díszes bőrkötésű művek) a tulajdonos barokkos ízlésére vall, de Csépán János érdeklődik már a korabeli magyar nyelvi törekvések iránt is, van a birtokában néhány felvilágosult szellemű magyar munka is.[61] Halála (1809) után a barokkos ízlést és érdeklődést tanúsító kis könyvtárat fia örökölte és fejlesztette 333 munkából és számos térképből álló gyűjteménnyé. Csépán Istvánnak az atyai házból hozott könyvgyűjtő hajlamát fokozta az a magas szintű műveltségéből fakadó tudományos és irodalmi érdeklődés, amelyet a debreceni református kollégiumban és a pesti egyetemen (1785—1788) folytatott tanulmányai során szerzett. A könyvgyűjtést kollégiumi és egyetemi tanulmányai idején elkezdte már, majd intenzíven folytatta a Somogy megyei Jákón, ahol mint ügyvéd telepedett le, de hamarosan birtokot vásárolt magának, anyagi függetlenségben élt, és sokat áldozott könyvtára gyarapítására. Eleinte maga is folytatott irodalmi és fordító tevékenységet (1790-ben három műve jelent meg: Werthes osztrák író Zrínyi-drámájának fordítása, Trenck Frigyes II. József halálára írt „szomorú beszédének" fordítása és *Szerencsét kívánó versek a magyarokhoz* című saját munkája), amelyet kortársai is elismertek; a Révai Miklós tervezte tudós társaság 40 tagja közt pl. őt is rendes tagnak jelölték a magyar nyelv művelése terén szerzett érdemei, s latin, német és francia nyelvtudása alapján. Később azonban a tudományos és irodalmi szerepléstől visszavonultan birtoka gazdasági ügyeinek és ügyvédi teendőinek intézése mellett csak köny-

[61] L. *Szarvasi Margit:* I. m. 92.

veinek élt, 1802-ben ő maga elkészítette könyvtára címjegyzékét.[62]

Csépán István könyvtárában a könyvek nagyobb része megjelenési idejét tekintve modern munka. 1700 előttről csupán 20 mű, de a XVIII. század első feléből (1701—1750) is csak 59 származik, 1750 után jelent meg a fennmaradó 254. 1790-ben kezdi a könyvgyűjtést, s könyveinek jó része az ezt megelőző és követő évtizedben látott napvilágot: 1781 és 1790 közt 94, 1791 és 1802 közt pedig 69, összesen 163 munka. A könyvanyag nyelvi összetételét vizsgálva feltűnő, hogy a nemesi ellenállás és az irodalmi és nyelvi megújulás e mozgalmas időszakában a magyar nyelvű munkák mennyire háttérbe szorulnak az idegen nyelvűekhez képest: a 333 könyvből csupán 49 a magyar nyelvű mű, a fennmaradó 284-nek többsége, 177 db latin, de van köztük 77 német és 28 francia nyelvű könyv is. A latin nyelvű művek ilyen nagy száma nem azt jelenti, hogy Csépán érdeklődése a feudalizmus korábbi időszakának egyoldalúan klasszikus műveltségű vagy vallásos-barokkos szemléletű és ízlésű, illetve jogi beállítottságú nemesi és papi olvasóinak az érdeklődésével azonos. Őt a tudományos, történeti és politikai művek érdeklik elsősorban, az irodalmi és nyelvi vonatkozású könyvanyag könyvtára állományának mindössze kb. 25 százaléka (85 munka). A tudományos, történeti és politikai munkák közt nagy számban találhatók XVIII. századi, s köztük korabeli neves hazai szerzők Magyarországon megjelent latin nyelvű művei, és ezek erősen megnövelik a latin könyvek mennyiségét. (Ugyanakkor — e művekkel együtt — a magyar szerzők munkáinak száma 124-re emelkedik.) Csépán István nem volt közömbös tehát saját kora aktuális tudományos, művelődési és politikai problémái és eredményei iránt, de — a korabeli hazai tudomány nyelve még elsősorban a latin lévén — ő is főként latin nyelven megjelent kiadványokból ismerte meg ezeket, de olvasta a magyar nyelvű irodalom

[62] Csépán István pályájáról és könyvgyűjtő tevékenységéről *Szarvasi Margit* ír idézett művében (92—95.), s ugyancsak ő közli műve függelékében (101—118.) a könyvtár jegyzékét, amelyet Wellmann Imre bocsátott rendelkezésére: Csépán István könyvjegyzéke (1790—1802). A könyvtár állományának összetételét Szarvasi nem elemzi.

jó néhány alkotását is a külföldön kiadott latin, német és francia munkák mellett.

Érdeklődésének jellegéről és sokoldalúságáról némi képet nyújt már könyvtára anyagának szakaszok szerinti megoszlása is. A 85 irodalmi és nyelvi tárgyú könyvön és folyóiraton kívül az alábbi ismeretágakba tartozó munkák kaptak helyet gyűjteményében: 62 jogi és államtudományi, 61 történeti, 41 egyházi vagy egyháztörténeti, 40 politikai, 11 földrajzi, útleírási és statisztikai, 10 matematikai, természettudományi és orvosi, 7 filozófiai, 4 gazdasági tárgyú és 12 vegyes tartalmú mű.

A jogi művek viszonylag magas számát indokolja Csépán István jogi iskolázottsága és ügyvédi gyakorlata. Az eldugott kis somogyi faluban élő ügyvéd jogi érdeklődése azonban túlterjed a praxisához szükséges ismereteken. Megtalálható ugyan könyvtárában a *Corpus Juris*nak és Werbőczy *Tripartitum*ának több kiadása, valamint számos hazai és külföldi jogszabálygyűjtemény és törvénytár, de jogi könyveinek nagyobb és érdekesebb részét jogelméleti és jogtörténeti művek alkotják. A németalföldi Hugo Grotiusnak *A háború és béke jogá*ról írott latin nyelvű klasszikus munkája mellett megismerte pl. a német Samuel Pufendorf és Gottfried Achenwall híres természetjogi műveit, az olasz felvilágosult polgári humanista büntetőjogász Beccaria *A bűnökről és büntetésükről* szóló alkotását, az osztrák Franz Rudolf Grossinger az abszolutizmust igazolni akaró, s emiatt magyar részről sokat támadott *Jus publicum Hungariae* című művét, valamint Kollár Ádám jogtörténeti munkáját, hogy csak a legkiemelkedőbbeket említsük. De a külföldi híres művek mellett olvasta a XVIII. századi magyar jogi irodalom számos termékét is, pl. Szegedi János, Huszty István, Décsy Antal, Horváth Ignác, Kubinyi Sándor latin nyelvű könyveit.

A könyvtártulajdonos történeti olvasottsága és tájékozottsága ugyancsak alapos és sokrétű. Az ókori latin auktorok közül Livius és Julius Caesar történeti művei vannak meg gyűjteményében, a modern történetírók hosszú sorából — többek közt — a történésznek is neves S. Pufendorf két francia nyelvű munkáján kívül szintén franciául olvassa Millot apát híres világtörténetét és Desseine-nek a régi és

új Rómáról szóló könyveit, de birtokolja számos kevésbé neves szerző Németország, Anglia, Svájc vagy a török birodalom és Ciprus történetéről írott műveit is. Birtokában van a Göttingisches Historisches Magazin című történelmi folyóirat 1788, 1789 és 1790. évi három kötete. A régebbi magyar történeti irodalmat Kézai Simon Horányi Elek kiadásában megjelent krónikája és Bethlen János XVII. századi történeti munkája képviseli, Csépán századának pedig szinte minden jelentékenyebb hazai történésze szerepel a könyvtár katalógusában: így Bél Mátyás, Timon Sámuel, Benczúr József, Kaprinay István, Pray György, Katona István, Cornides Dániel, Wagner Károly, Schwartner Márton és Kovachich Márton György.

A külföldi és magyar történeti múlt kérdései mellett Csépán István érdeklődése saját kora közéleti, politikai, gazdasági és művelődési eredményeire és problémáira is kiterjed. A politika elméleti kérdéseivel foglalkozó könyvei közt kiemelkedő jelentőségű J. Sonnenfels *Grundsätze der politischen Wissenschaften* című alapvető felvilágosult munkája, a birtokában levő politikai írások többsége azonban aktuális jellegű kiadvány. Olvassa pl. Mirabeau leleplező munkáját a berlini porosz udvarról vagy Trenck Frigyes élettörténetét, s már egy 1789-ben névtelenül megjelent művet a Bastille lerombolásáról, de számos szabadkőműves, jezsuitaellenes és egyéb felvilágosult szellemű, s az 1790-es években széles körben elterjedt politikai röpiratot is. A korabeli Magyarországnak a feudális rendszer okozta gazdasági problémáit Berzeviczy Gergely *De Commercio et industria Hungariae* című könyvéből ismeri meg és szintén tulajdonában van Nagyváthy János úttörő magyar nyelvű mezőgazdasági munkája, *A szorgalmatos mezei gazda,* amelyet mint gazdálkodó birtokos nemes, nyilván érdeklődéssel olvasott.

Hogy hogyan reagált Csépán István azokra a politikai és gazdasági problémákra, amelyekről olvasmányai révén tudomást szerzett, nem tudjuk. Politikai álláspontját, világnézeti felfogását nem ismerjük, de sokirányú tájékozódása és újszerű olvasmányai (még ha feltételezzük is, hogy könyvei egy része véletlenszerűen, s nem tudatos gyűjtés révén került gyűjteményébe) azt bizonyossá teszik, hogy fogékony

érdeklődés élt benne a külföldi és hazai tudomány eredményei és a közélet eseményei iránt. Ezt az őszinte érdeklődést tanúsítják azok a korabeli magyar és hazai német nyelvű időszaki sajtótermékek is, amelyekből a legfrissebb politikai, művelődési és tudományos eredményekről szerezhetett tudomást: a Bécsben megjelenő Magyar Kurirnak és irodalmi melléklapjának, a Magyar Musának 1788-i, az ugyancsak bécsi Hadi és Más Nevezetes Történeteknek 1789—1790-i, a kassai Magyar Museumnak 1788-i, a komáromi Mindenes Gyűjteménynek 1788—1791-i évfolyama, a Pozsonyban Windisch Károly Gottlieb szerkesztésében megjelenő Ungarisches Magazinnak pedig 1792-es évfolyama szerepel a könyvjegyzékben. (Windisch német nyelvű lapjai főleg magyar történeti, továbbá földrajzi és természettudományi vonatkozású írásokat közöltek.)

Csépán Istvánnak — bár a tudományos és politikai művek jobban érdekelték — irodalmi olvasottsága is figyelemre méltó. Jelentékenyebb külföldi munkát viszonylag keveset olvas ugyan, de olvasmányai a római klasszikus szerzők (Horatius, Ovidius, Vergilius, Phaedrus, Juvenalis, Seneca, Petronius Arbiter, Catullus, Tibullus, Propertius) munkáitól Erasmuson át a nemzeti irodalmak néhány klasszikus és korabeli felvilágosult szellemű alkotásáig terjedtek. Legkedveltebb szerzője Schiller, neki 5 munkája *(Don Carlos, Kabale und Liebe, Die Räuber, Fiesco és Wallenstein)* van meg a könyvtárban. Schilleren kívül a német felvilágosodás irodalmát Wieland képviseli *Agathon* című fejlődésregényével. A kisebb német írók közül az osztrák Werthest emeljük ki, akinek Zrínyi Miklósról szóló *Niclas Zrini* című munkája eredetiben és Csépán saját fordításában is szerepel. Érdekes, hogy Csépán István — bár franciául jól tudott és könyvtára egyéb szakjaiban számos francia nyelvű könyv szerepel — a francia és angol műveket német fordításban (illetve néhányat korabeli magyar fordításban) olvasta: így pl. Voltaire *Hurone* és *Candide* című munkáját németül, de *Henriását* Péczeli József fordításában és Boileau *Pulpitusát* Kováts József átültetésében már magyarul; vagy Shakespeare *Hamletjét* ugyancsak németül, s Young *Éjszakáit* szintén Péczeli fordításában ismét magyarul.

Az új magyar fordításirodalom e néhány darabja és a már ismertetett első magyar nyelvű időszaki sajtótermékek mellett számos XVII. századi magyar irodalmi mű található a Csépán-könyvtárban. Ott van köztük a kor középnemességének jó néhány kedvelt, hagyományos olvasmánya, de a felvilágosodás irodalmának több, új szellemű alkotása is: Gyöngyösi István költeményes maradványai (Dugonics XVIII. századi kiadásában), Mikes Kelemen *Törökországi levelei*, Bod Péter néhány munkája, Barcsay Ábrahám és Orczy Lőrinc együttes kötete, a *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei*, Orczy Lőrinctől a *Költeményes holmi egy nagyságos elmétől*, Dugonics András 5 munkája (az *Etelka* két kiadásban, *Toldi, Báthory Mária, Kun László, Gyapjas vitézek*), Gvadányi *Rontó Pál*ja, Pálóczi Horváth Ádám 3 műve *(Holmi, Hunniás, Legrövidebb nyári éjszaka)*, Czirjék Mihály érzékeny levelei, Poóts András és Péteri Takáts József versei, Ányos Pál és Szentjóbi Szabó László költeményei, Péczeli József meséi stb. A korabeli magyar nyelvtudomány eredményeire és a felvilágosodás nyelvfejlesztő törekvéseire is felfigyelt a tudós érdeklődésű könyvtártulajdonos. Sajnovics Jánosnak a magyar és lapp nyelv hasonlóságáról, egyezéséről szóló úttörő műve *(Demonstratio . . .)* ugyanúgy megtalálható gyűjteményében, ahogy a *Debreceni Grammatika* vagy Báróczi Sándor *Védelmeztetett magyar nyelv*e.

A magyar felvilágosodás legnagyobb, s radikális gondolkodású képviselőinek, pl. Bessenyeinek, Batsányinak, Kazinczynak, Verseghynek vagy olyan jelentékeny íróegyéniségének, mint Kármán, a művei hiányoznak Csépán István könyvtárából, s ez arra vall, hogy a művelt, a külföldi és hazai tudományosság eredményei s a politikai élet eseményei iránt fogékony vidéki nemes felismerte ugyan a polgári és nemzeti haladás szükségességét és magáénak vallotta a felvilágosodás művelődési és nyelvi programját is, hiszen fordításaival és verseivel aktívan bekapcsolódott az irodalmi életbe, de a radikálisabb politikai és társadalmi változások — olvasmányaiból ismervén a francia forradalom vagy a hazai Martinovics-mozgalom eseményeit és a francia nemesség sorsát a forradalom idején — távol álltak tőle. Könyvtára — ahogy Szarvasi Margit megfogalmazza — „a

maga egészében, anyagának sokrétűségével rendkívül érdekes keresztmetszetét adja egy tudós hajlamú birtokos nemes irodalmi érdeklődésének a XVIII. század utolsó évtizedeiben".[63]

Csépán István könyvtárának 1802 utáni állományát nem ismerjük, bár ő maga megérte a nyelvújítás s a magyar irodalom polgárosodásának és a nemesi reformmozgalomnak kezdeti időszakát is. 1830-ban halt meg. A másik neves, Somogy megyei kortárs könyvgyűjtő, Sárközy István könyvtára a felvilágosodás előtti és felvilágosodás kori művek mellett értékes munkákat tartalmaz a XIX. század első harmadából is, s köztük szép számmal ekkori magyar irodalmi alkotásokat.

A Nagybajomban élő Sárközy Istvánt (1759—1845) mint „irodalomkedvelő alispánt" és „Csokonai pártfogóját" szokás emlegetni. A régi nemes Sárközy családból Sárközy János a török háborúk után telepedett le Nagybajomban, ahol mint művelt, felvilágosult gondolkodású egyént 1734-ben Bél Mátyás is meglátogatta.[64] A család legnevezetesebb tagja, Sárközy István Abán, Pozsonyban, Sopronban és a debreceni kollégiumban végzett tanulmányai, majd patvaristáskodása és katonai szolgálata után ugyancsak Nagybajomban élt és gazdálkodott, s mellette tisztségeket viselt: 1785-től aljegyző, 1824-től 1836-ig másodalispán, s végül 1837-ben consiliarius címet kap. 1793-tól haláláig a belsősomogyi református egyházmegye gondnoka és fő segítőtársa Festetics Györgynek a híres csurgói református gimnázium létesítése körül. Gazdasági, vármegyei és egyházmegyei teendői mellett kapcsolatot tart a kor neves íróival; Berzsenyi a közeli Nikláról többször felkeresi, Csokonai 1798—1799-ben kb. egy évig vendége (a Sárközy-kúriában írja a *Dorottyát*), Kazinczyval — akinek buzgó híve — számos levelet vált. Maga is próbálkozik fordításokkal, állandóan műveli magát, sokat olvas, szép könyvtárat és múzeumot gyűjt. Múzeumának darabjai ma már ismeretlenek,

[63] *Szarvasi:* I. m. 95.

[64] A Sárközy család történetére l. *Sárközy Imre:* A Nádasdi Sárközy család. Bp., 1906.

de könyvei a 20. század elején az ekkorra 2600 kötetre növekedett Sárközy-könyvtár részeként családi adományként a csurgói református gimnázium könyvtárába kerültek. A család könyvtárát az 1920-as években Sárközy György főispán adományozta a csurgói gimnáziumnak. A gimnáziumi könyvtár szakkatalógusa (*A Csurgói Református Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium Könyvtárának szakkatalógusa* Csurgói Könyvtár VIII. köt. Kaposvár, é. n.) jelöli az egykori Sárközy-könyvtárba tartozó munkákat. Ezek közül válogatta ki Mózsa Ernő a Sárközy István halála (1845) előtt megjelenteket, feltételezvén, hogy azok az ő gyűjteményének állományába tartoztak, s az így rekonstruált Sárközy István-könyvtár jegyzékét bevezető tanulmánnyal közreadta.[65]

Sárközy István gyűjteményének Mózsa által rekonstruált jegyzéke összesen 170 művet tartalmaz. Viszonylag kis könyvtár volt tehát, de rendkívül értékes munkákból állt. A tulajdonos irodalmi érdeklődéséből és kapcsolataiból adódóan a könyvanyag túlnyomó része, majdnem 90 százaléka irodalmi alkotás; az irodalmi művek száma 147, a tudomá-

[65] L. *Mózsa Ernő:* Adatok a somogyi udvarházak könyvkultúrájának kérdéséhez a XVIII. század utolsó és a XIX. század első évtizedeiben. A Sárközyek bibliotékája. In: A Kaposvári Megyei Könyvtár Évkönyve 1958—1959. Kaposvár, 1960. 36—49. (A könyvtár jegyzékét a 41—48. lapon közli, de a könyvtár állományát nem elemzi.) — Mózsa tanulmányában megírja, hogy a csurgói református gimnázium könyvtárának az alapját is a Sárközy család egyik tagja, Sárközy János kiskorpádi földesúr, Sárközy István unokatestvére vetette meg 1800. július 20-án adományozott 180 latin, német, francia, olasz stb. nyelvű kötetből álló gyűjteményével. E könyvtárat azonban nem ő gyűjtötte, hanem Váradi Gyulay Ferenc (Sárközy János első feleségének, Gyulay Zsuzsannának rokona), aki adóssága kiegyenlítéseként engedte át Sárközy Jánosnak, ő pedig azért adta át az iskolának, mert nem tudott olvasni idegen nyelven. E Gyulay—Sárközy-féle könyvtár is egyik bizonyítéka a korabeli vidéki nemesség könyvtáralapító törekvéseinek. — Hogy a két neves Somogy megyei könyvgyűjtő, Csépán István és Sárközy István ismerték egymást és kapcsolatban álltak, arról ugyancsak szól Mózsa Ernő bevezetése. Az 1821. február 28-i egyházmegyei közgyűlés — nyilván mint ismert könyvszerető és könyvekhez értő embereket — kettejüket kérte fel a csurgói gimnázium új könyvtári katalógusának az elkészítésére. (40.)

nyosaké mindössze 23 volt a könyvtárban. Az idegen nyelvű munkák mennyisége (94 mű) még Sárközynél is meghaladja a magyar nyelvűekét (76 mű), de a 94 nem magyar nyelvű munka többsége, 63 db latinul, a korabeli művelt nemesi réteg „második anyanyelvén" megjelent írás, s köztük van a klasszikus és újabb latin irodalom 47 terméke, továbbá több latinra fordított klasszikus görög irodalmi munka és néhány latin nyelvű tudományos alkotás. Sárközy István a latinon kívül németül és franciául olvasott, könyvei közt 17 német és 13 francia nyelvű mű található. (Angol nyelvű könyve mindössze 1 volt, az angol nyelvet nyilván nem ismerte.) Figyelemre méltó, hogy számos külföldi mű magyar fordítását szerezte meg magának a magyar irodalom és nyelv ügyét szívén viselő jeles könyvgyűjtő.

A könyvanyag nagy része — a művek megjelenésének idejét és tartalmi újszerűségét tekintve — nála is modern munkákból áll. A magyarországi felvilágosodás s a nyelvi és irodalmi megújulás, valamint a magyar irodalom polgárosodásának kezdeti időszakában, 1770 és 1830 közt látott napvilágot a Sárközy-könyvtárban található 170 műből 119, köztük a korabeli magyar irodalom szinte minden fontos alkotása, de számos akkori külföldi irodalmi munka is. Sárközy kb. 1820-ig folytat különösen intenzív könyvgyűjtő tevékenységet, ezután a könyvek és a magyar irodalom iránti érdeklődése lanyhulni látszik. Az 1820 és 1830 közti évtized irodalmi terméséből már csak 12 munkát szerez meg magának, 1830 utánról pedig 2-t; s e 14 mű közt csupán 4 magyar van: Fáy András újabb meséi 1824-ből, Ertsey Dániel filozófiatörténeti munkája 1825-ből, az ifjabb Péczeli József *Epigrammák és apróságok* című kötete 1832-ből és mint legjelentékenyebb, Kölcsey Ferenc minden munkáinak két kötete 1840-ből, ill. 1842-ből. Hiányzik tehát könyvtárából — Fáy és Kölcsey kötetei kivételével — a polgárosodó magyar irodalom minden fontos terméke (még Vörösmarty *Zalán futása* és egyéb munkái is) és a reformkor kezdeti időszakának széles körben olvasott, s heves vitát keltő közéleti, politikai problémákkal foglalkozó könyvei (pl. Széchenyi István művei) is. A 10 külföldi munka közt is csak

egy van, amely kortárs író alkotása (Grillparzer *Sappho* című szomorújátéka), a többi korábbi szerző (pl. Shakespeare, Molière stb.) műveinek újabb kiadása. Úgy látszik, hogy a felvilágosodás és nyelvújítás korának neves íróival (Csokonaival, Berzsenyivel) személyes kapcsolatot tartó és a kor irodalmi vezérével, Kazinczyval rendszeresen levelező Sárközy István, Kazinczynak és körének az irodalmi életben való visszaszorulása után maga is fokozatosan visszavonul mint könyvgyűjtő, az új polgárosodó irodalom törekvéseit már nem tudja követni és az új irodalom alkotásai is kevéssé érdeklik. Mint másodalispán (1824—1836) részt vesz a megélénkülő megyei közéletben, az 1828-ban Kaposvárott megalakuló Somogy Vármegyei Olvasó-Társaságnak ő is tagja lesz, neve az 1831. évi tagaláírások közt is szerepel.[66] Lehetséges, hogy olvasta a társaság könyvtárának könyveit is — bár Kanyar Józsefnek az olvasótársaságról szóló tanulmánya őt nem említi a gyakori kölcsönzők között[67] —, de saját könyvgyűjteményét ez időben már alig gyarapítja.

A Sárközy-könyvtár 1820-as évek előtti állománya azonban rendkívül érdekes és értékes hazai és külföldi könyveket tartalmaz és elsősorban Sárközy István élénk irodalmi érdeklődéséről és színvonalas klasszikus és modern irodalmi tájékozottságáról tanúskodik. A 147 irodalmi mű nemzeti irodalmak szerinti megoszlása a következő 56 magyar, 47 klasszikus és újabb latin, 8 klasszikus görög, 17 francia, 15 német és 2—2 angol, illetve olasz munka. A 23 tudományos műből 12 a filozófia, 5 a nyelvészet, 4 az egyháztörténet és vallás, 2 pedig a jog területére tartozik.

Az 56 magyar irodalmi munka java része — ahogy volt

[66] Zala megyei Levéltár, Zalaegerszeg: Skublics-könyvtár iratai. 1832. május 7-i közgyűlés. 1168. „1831-dik Esztendőre Tettes Nemes Somogy Vármegyében az úgynevezett Olvasó Társaság e következendő aláírásbeli tagokból áll". (A Zala megyei Levéltárban levő akta másolata az eredetinek. Kisfaludy Sándor kérésére küldte meg gróf Festetics László Zala megyének, amikor a megye saját könyvtára felállításakor a kaposvári olvasótársaság alapszabályait és helyzetét is meg akarta ismerni.)

[67] *Kanyar József:* Berzsenyi és a Somogy megyei olvasótársaság. ItK 1956. 474.

már róla szó — a felvilágosodás korának terméke. A korábbi időszakból csupán Zrínyi Miklós minden munkái (Kazinczy kiadásában) és Haller János *Hármas históriá*ja található meg a Sárközy-gyűjteményben. Gyöngyösi Istvánnak, a köznemesség kedvenc írójának, egyetlen művét sem szerezte meg magának Sárközy, de a Béccsel és a németesítő törekvésekkel szembeni korabeli nemesi ellenállás irodalmi képviselőinek, különösen Dugonics Andrásnak, de Gvadányi Józsefnek is több munkáját olvasta; Dugonicstól 8, Gvadányitól pedig 3 művet. A magyar felvilágosodás vezető egyéniségének, Bessenyei Györgynek két írása volt birtokában (a *Holmi* és a *Galant levelek*), követői közül Báróczi Sándornak ugyancsak kettő, de ezek közül az egyik *Minden munkái*nak 8-kötetes, Kazinczy által gondozott kiadása. A felvilágosult írók sorában Verseghy Ferenc (két művével) és Szentjóbi Szabó László, majd Kazinczy következik, akinek *Helikon virágai* és a nyelvújítási harcban kiemelkedő szerepet játszó *Tövisek és virágok* című epigrammagyűjteménye mellett munkáinak 1814 és 1817 közt kiadott 9 kötete is megvolt Sárközy István könyvtárában. Révai Miklós (3 kötet), Virág Benedek (két kötet), Pálóczi Horváth Ádám (7 kötet) és Aranka György munkái szintén nem hiányoztak, s olvasta Csokonainak, a kor legnagyobb lírai költőjének, a plebejus népiesség képviselőjének, s egyben személyes barátjának és pártfogoltjának jeles műveit is (*Amaryllis, Anakreoni dalok, A tavasz, Békaegérharc, Dorottya, Diétai Magyar Múzsa, Alkalmatosságra írt versek, Lilla*). Kisfaludy Sándor munkáit a *Regék* és a *Hunyadi János* című történeti dráma, Kisfaludy Károlyéit pedig *Iréne* című szomorújátéka képviselte. A könyvtárban található magyar irodalmi művek sorát Fáy András *Újabb eredeti meséinek és Aphorismáinak* 1824-i és Kölcsey Ferenc *Minden munkái* 1. és 4. kötetének, a *Versek*nek 1840-i, illetve a *Philosophiai, nyelvészeti és vegyes dolgozatok*nak 1842-i — az előzőekben már említett — kiadása zárja.[68]

Sárközy István könyvtárának külföldi anyaga is színvo-

[68] A két Kölcsey-kötet megjelenési évét Mózsa Ernő könyvjegyzéke tévesen közli, amikor 1811-re, illetve 1812-re teszi. (I. m. 44.)

nalas irodalmi műveket tartalmazott. A klasszikus görög auktorok közül Aiszóposz, Anakreón, Szappho, Homérosz, Epiktetosz és Thuküdidesz munkáit latinul, Demokritoszt németül, Anakreon verseit pedig — a latin kiadáson kívül — már magyarul is olvashatta Édes Gergely fordításában. Az ókori római szerzők műveinek többsége eredeti latin kiadásban volt birtokában; így Cicerónak 7, Liviusnak 6. Horatiusnak és Vergiliusnak 3—3, Tacitusnak 2, Julius Ceasarnak, Curtius Rufusnak, Juvenalisnak, Lucretiusnak, Ovidiusnak, Pliniusnak, Sallustiusnak és Tibullusnak pedig 1—1 kötete, de megszerezte több római író (pl. Cicero, Ovidius, Seneca, Terentius) 1—1 munkájának magyar fordítását is.

A külföldi nemzeti irodalmakból a francia és a német van viszonylag gazdagabban képviselve Sárközy könyvtárában. A francia irodalom jeles alkotói közül Molière (művei 6 kötetével), Beaumarchais, La Bruyère, Diderot és Voltaire szerepel a könyvjegyzékben, a német irodalmat eredetiben Gottsched, Lessing, Bürger, Klopstock (művei 7 kötetével), Kleist (összes művei 30 kötetével), Schiller (2 kötetével) és Grillparzer, magyarul pedig Herder *Paramythion*ja és Kleist *Tavasz*a képviseli, az utóbbi kettő Kazinczy, illetve Csokonai fordításában. Sárközynek 2—2 angol és olasz irodalmi alkotás is van birtokában: Shakespeare színművei, valamint költeményei eredeti angol nyelven és Byron *Mazeppá*ja németre lefordítva, s mindkét olasz munka magyar fordításban: az egyik egy Boccaccio-novella magyar széphistóriává átdolgozott változata (Enyedi György: *Igen szép Tangredus historia . . .*), a másik Tasso *Megszabadított Jeruzsáleme* Tanárki János fordításában.

A könyvtár tudományos állománya számszerűleg messze elmarad az irodalmi mögött, de itt is találkozhatunk a külföldi tudományosság néhány kiemelkedő művelőjének a nevével, s egy-két magyar tudóséval, szakíróéval is. Platón műveinek két latin nyelvű kötete, Boetius munkája, Erasmus és Descartes két-két filozófiai műve, Hugo Grotius híres jogelméleti munkája képviseli pl. a külföldi, Bod Péter, Ertsei Dániel, Pápai Páriz Ferenc, Sárváry Pál vagy Gyarmathy Sámuel munkái pedig a hazai tudományos irodalmat.

Sárközy István nemcsak maga használta könyvtára gazdag állományát, büszke volt gyűjteményére, neves vendégeit is általában könyvtárszobájában fogadta. Csokonai a nála töltött egy esztendő alatt gyakran időzött a bibliotékában és szorgalmasan olvasta a könyveket, Berzsenyi — ahogy erről Sárközy Kazinczynak 1813. augusztus 13-án írott levelében beszámol — nála jártakor „megcsodálja" könyvtárát és három könyvet kér kölcsön tőle olvasásra.[69] E konkrét és ismert eseteken kívül nyilván mások is forgatták a Sárközy-könyvtár köteteit, s az is joggal feltételezhető, hogy a könyvtárral rendelkező vidéki birtokos nemesek máshol is kölcsönadták könyveiket a környezetükben élő hasonló gondolkodású és az irodalom és tudományok ügye iránt érdeklődő társaiknak.

Említettük korábban, hogy a Bács megyei nemesi könyvtárakról készült kimutatáshoz hasonló számbavétel az ország más részeiről nem maradt fenn. De hogy Csépán István vagy a Sárközy család tagjai mellett voltak még Somogyban is a XIX. század elején tudós és jeles könyvgyűjtők, arról a Tudományos Gyűjtemény 1822. évfolyamának egyik közleménye tanúskodik. Nemesapáthi Kiss Sámuel, a cikk szerzője a következőket írja: „Köz dicsőségére szolgál Somogynak, hogy akiktől itt megkívántatik a literatúra kedvellése, s kitelik a jó könyveknek megszerzése és olvasása, híven megfelelnek nemzeti kötelességjöknek. Mert azonkívül, hogy egy oly kis mezővárosban, aminő Kaposvár, két könyváros bolt vagyon, még szép számú hasznos könyveket hoznak ide Pestről és Bécsből... Nem kis örömmel hallotta az értekező több ízben, hogy most e, most amaz a tudós hozatott ide több aranyokon némely derék új könyreket, és ha attól nem tartana, hogy a somogyi kitűnő literátorok közül némelyek dicső nevük említésén nemesen elpirulnának és megsértődnének, sokakat megnevezhetne az értekező, akik egész nap elülnek tudományos könyveik társaságában, s fáradhatatlanul olvasván, andalodva merülnek

[69] L. Kazinczy Ferenc levelezése. XI. Bp., 1901. 18—19.

szép és becses könyvtárjokra való tekintésükön a boldogság szférájába."[70]

A vidéki birtokos nemesi réteg tagjai közül a XIX. század későbbi időszakában az ország minden megyéjében mind többen ismerik fel a haladás, az önművelés és pallérozódás szükségességét, s kapcsolódnak be a politikai és kulturális életbe. Olyan kiemelkedő egyéniségek is kikerülnek majd közülük, mint pl. Deák Ferenc, a reformkor egyik legjelentékenyebb politikusa. A függetlenségért és polgárosodásért folyó küzdelem fokozódása e folyamatot is meggyorsítja, a birtokos nemesi réteg tagjai közül sokakat döbbent rá elmaradottságukra és a művelődés útjáni haladás szükségességére. Korábban teljesen konzervatív felfogású és a feudális keretek közt nyugodt megelégedettségben élő családok fiatalabb tagjai apáikkal szembefordulva a reformtörekvések hívei és támogatói lesznek, gondolkodásukban, életformájukban, a művelődés iránti igényességükben elszakadnak tőlük, sőt nemegyszer szembe is kerülnek velük. Újfalvy Sándor erdélyi birtokos nemes *Emlékiratok a reformkori Erdélyről* című munkájában éppen ezt a XVIII. század végétől a reformkorig végbemenő generációs változást mutatja be az erdélyi köznemesi réteg egy részének magatartásában atyja és saját példáján.

Újfalvy Sándor (1792—1866) székely eredetű Külsőszolnok megyei birtokos család leszármazottja. Atyja, Újfalvy Sámuel régi, patriarkális keretek közt gazdálkodó, konzervatív gondolkodású, minden gazdasági újítástól idegenkedő, a művelődés fontosságát fel nem ismerő, sőt lebecsülő jellegzetesen vidéki táblabíró. Újfalvy Sándor 9 éves korától a nagyenyedi Bethlen-kollégium tanulója (itt egyik diáktársa Kőrösi Csoma Sándor), majd Kolozsvárott végez jogakadémiát, utóbb Marosvásárhelyt lesz joggyakornok, 1814-től (22 éves ekkor) pedig öt és fél éven át a bécsi udvari kancellária írnoka. Bécsben — gróf Teleki Sámuel segítségével — egyetemi előadásokat is hallgat, korszerű műveltségre tesz

[70] *Nemesapáthi Kiss Sámuel:* Értekezések Somogyról. Tudományos Gyűjtemény 1822. V. — L. még: „Sok jó olvasók vagynak Somogyban". Kts 1963. 90.

szert, Rousseau-t és Montesquieu-t olvas, könyveket gyűjt. Hazatérve Erdélybe korszerűen próbál gazdálkodni, jobbágyait egyenrangú emberekként kezeli. Bekapcsolódik az erdélyi politikai életbe, meleg barátság fűzi Wesselényi Miklóshoz, az ő reformpolitikájának lesz lelkes támogatója. Az 1830-as évek elején Magyarországon járva Pesten két ízben találkozik gróf Széchenyi Istvánnal, Balatonfüreden pedig megismerkedik Kisfaludy Sándorral. 1841-ben részt vesz az erdélyi országgyűlésen, majd 1848-ban rövid ideig a pestin is. *Emlékiratok a reformkori Erdélyről* című munkáját, amely történeti, társadalom- és művelődéstörténeti szempontból és mint írói mű is egyaránt jelentékeny alkotás, 1854—1855-ben írta.[71]

Atyjának — ahogy Újfalvy emlékiratában írja — „tudományos esze nem volt, mert a negyedik iskolai osztályból katona lett. Azután szorgalmas gazdászata s hivatala annyira igénybe vették minden idejét, hogy sohasem tanulhatott, sőt nem is olvasott. A rendes *Hankens Bálint-féle naptáron* és Cserei Mihály *Erdély története* című kéziraton kívül más könyv házánál nem létezett. Mindamellett a hazai törvényt — az akkori legfontosabb tudományt — magáévá tette . . .”[72] Az idősebb Újfalvy tehát művelődési tekintetben a konzervatív birtokos nemesség tipikus képviselője, ismereteit e réteg szokványos olvasmányaiból meríti, de az olvasás nem tartozik mindennapi tevékenységei közé. Az ifjabb Újfalvy — ahogy szóltunk már róla — a bécsi kancellária írnokaként az egyetemet is látogatta, tudományos előadásokat hallgatott világtörténelemből, földrajzból, statisztikából, számtanból, filozófiából, sőt bonctanból is, de e hasznos tudományoknál is többre tartotta — és erről ismét valljon ő maga —, hogy „kedvet kaptam jó könyvek olvasására, mire e pontig kevés hajlamom volt; a nemolvasás

[71] L. *Jékely Zoltán* utószavát a Magyar Könyvtár című sorozatban megjelent kiadáshoz: *Újfalvy Sándor:* Emlékiratok a reformkori Erdélyről. 1854—1855. Bp., 1955. 317—321.

[72] Újfalvy Sándor: Ua. 106.

a mi családunknál — fájdalom — családi betegség s nagy szerencsétlenség . . . "[73]

Bécsből számos könyvvel tért haza, ezek számát Erdélyben is gyarapította, szabad idejében vidéki gazdasági munkája közepette is rendszeresen olvasott, s atyjával éppen e miatt különbözött össze. Az idősebb Újfalvy ugyanis „tudományt s tudós embert respektált ugyan, de könyv- s olvasásról egyáltalán semmit sem tartott, idővesztésnek, élhetetlenség- és leszegényedésre vezető biztos útnak nevezé mindig . . ."[74] Mások előtt így vélekedett fiáról: „Becsületes, eszes fiú, de rossz gazda, nem lesz belőle semmi; magam vagyok az oka, ne küldtem volna Bécsbe. Ott megzavarták a fejét, sohase is jön tisztába. Eszelősnek marad. Könyvek közt véres verejtékkel gyűjtött szerzeményeim elolvadnak, szükségszegénységben pusztul el . . ."[75]

Az Újfalvy Sándorhoz hasonló, osztályukból kiemelkedett, kiművelt emberfők azonban a reformkorban is csak kisebb részét képezték a vidéki birtokos nemességnek. A többség a Petőfi-gúnyolta, nem-író, nem-olvasó Pató Pál-típus megtestesítője s őket még a reformkor legvégén is így jellemzi Csatári Ottó: „Még most legtöbb gondja van nyulászatra és kártyára; s legfeljebb egy politikai lapba tekintenek félvállról bele, hogy lássák, miképp írták le megyéjük közgyűlését."[76] Persze tovább dívik köztük a ponyvaolvasás is, a XIX. század első felében a vidéki nemesség nagyobb hányadának műveltsége és olvasottsága alig terjed túl a köznép műveltségi szintjén és olvasási kultúráján. Kemény Zsigmond az *Özvegy és leánya* című regényében (1855) a nemesség reformkori olvasmányaira visszatekintve írja: „Nagy Sándor, Czirus, Vitéz Francisko, Volter és Grizeld divatoztak. Olvasóim hihetőleg százból sem ismernek egyet. Akkor nagy körük s nagy hatásuk volt. Utóbb némelyik a

[73] Ua. 148.
[74] Ua. 185.
[75] Ua. 186.
[76] *Csatári Ottó [Telegdi Kovács László]:* I. m. 539—540.

ponyvairodalomba bejutván, hosszasan tengett a tükör háta mögé szúrva, vagy a mestergerendán . . . "[77]

Amíg a Skublics-, Csépán-, Sárközy- és Újfalvy Sándor-típusú művelt birtokos nemesek a kaszinókat és olvasóegyleteket is a reformkori politika, gazdasági és művelődési élet fontos intézményeinek tekintették, addig a konzervatív gondolkodású, parlagi életformát folytató vidéki nemességnek csak kis része kapcsolódott be az egyleti tevékenységbe. Ugyanakkor főként közülük kerülnek ki azok a kaszinótagok, akik miatt és akik ellen számos vidéki egyletben olyan rendszabályokat kell foganatosítani, amelyek tiltják a művelt társalgást, nyugodt olvasást és nemes szórakozást zavaró és a későbbi dzsentri úri kaszinókat jellemző hangos duhajkodást, mulatozást, kártyát és pipázást. Az ilyen, s majd a XIX. század végi irodalomban oly sokat gúnyolt kaszinói figurákról már a reformkori sajtóban megjelennek az első szatirikus torzképek.[78]

A katolikus és protestáns papság

A katolikus és protestáns papság, amely Bessenyeiék kategorizálása szerint szintén a középrendű olvasóközönséghez tartozik, nem képez egységes műveltségi és olvasóréteget

[77] Idézi *Dégh Linda:* Adatok a magyar parasztság irodalmi életéhez. In: Magyar Századok. Bp., 1948. 300.

[78] L. pl. Kaszinó Mihály. (Levéltöredék Pestről, 1836. július 31-kén.) Társalkodó 1836. 70. sz. 278—279. — A névtelen szerző mint fiktív pesti levélíró az egyik vidéki város kaszinót alapítani készülő nemes urainak beszélgetéséről számol be írásában. Kérdésére, hogy deszkapadló nem lesz-e a teremben, „egy kis magyarnadrágos" nemmel válaszol, „hisz azon pökni sem mer az ember, de így a föld elissza". Kerekasztal a kártya, a két-három üveg bor és a pipa közben használandó holmik miatt szükséges nekik. Az olvasóasztalról kérdezvén őket a kártyapénz megolvasására gondolnak, amit azonban — mivel „nem oly igen nagyban" játszanak — a markukban is meg tudnak olvasni. Különben is, „ez nem olyfajta kaszinó lesz, mint a pesti vagy más városbeliek; ez — az igazat kimondva — csak azért van: mert a borbély-műhelybe s más oly helyekre, hol eddig kártyázni szoktunk, mindenféle ember vetődik s resteljük; de itt teljes commoditásban lehetünk".

sem a felvilágosodás idején, sem a reformkorban. Nagy átlaguk olvasmányanyagát mindvégig döntően megszabja foglalkozásuk, papi hivatásuk, iskolázottságuk, de az a városi vagy vidéki környezet is, amelyben élnek és tevékenykednek.

A katolikus papok többsége főleg teológiai és vallási műveket, prédikációs köteteket és filozófiai jellegű munkákat (elsősorban hagyományos vallásos szemléletű és skolasztikus írásokat) olvas. Sokak rendszeres olvasmányai közé tartoznak a XVIII. század második felében a latin klasszikus szerzők, továbbá az ekkor keletkezett és elterjedt latin nyelvű versek, iskoladrámák, történeti művek és alkalmi munkák, amelyeknek szerzői közt számos pap is szerepel. E művek olvasását megkönnyíti számukra teológiai tanulmányaik során szerzett alapos latin nyelvismeretük. A nevezetesebb magyar írók közül nagy kultusza van körükben a jezsuita papköltő, Faludi Ferencnek és a nemesi közönség által is kedvelt Gyöngyösi Istvánnak. A felvilágosodás magyar nyelvű irodalmával a katolikus papság lassan barátkozik meg, sőt — világi jellege és egyházellenes tendenciája miatt — jó része mindvégig szembenáll vele. A klasszikus triász tagjainak, Révai Miklósnak, Rájnis Józsefnek és Baróti Szabó Dávidnak s a hozzájuk kapcsolódó, hasonlóan papköltő, Virág Benedeknek az írásai terjednek köztük szélesebb körben, sőt az ő olvasóiknak túlnyomó többsége katolikus pap. Az alsó papság kisebb része ugyanakkor érdeklődni kezd a felvilágosodás eszméi iránt, sőt szép számban akadnak köztük szabadkőművesek, szabadgondolkodók is. A felvilágosodás irodalmának olyan, a papságból kikerült művelőihez hasonlóan, mint Ányos Pál, Dayka Gábor vagy Verseghy Ferenc, akik emiatt egyházi feletteseikkel is szembekerülnek, az olvasóközönség számát is egyre többen gyarapítják hasonló gondolkodású katolikus papok. Kedvez e folyamatnak II. József azon rendelkezése, amellyel államosítja a kispapok képzését. A szemináriumokban is alakulnak irodalmi és nyelvművelő társaságok, amelyek egyre több teológus figyelmét irányítják a magyar irodalom és nyelvművelés ügyére, sőt a felvilágosodás eszméire, s e teológusok a papneveldéből kikerülve is hívei és olvasói lesznek az új ma-

gyar irodalomnak. A meginduló magyar nyelvű sajtótermékek olvasói közt is ott vannak a katolikus papok, a Magyar Hírmondóra pl. Révai Miklós szerkesztősége idején 59-en fizetnek elő közülük. Az idegen nyelveket tudók külföldi könyveket is olvasnak, pl. Gellert, Gottsched és Lessing műveit.

Különösen a városokban, művelődési centrumokban élő és tanítással is foglalkozó szerzetesek, paptanárok válnak művelt olvasókká, nekik rendelkezésükre állnak szerzetesrendjeik gazdag könyvgyűjteményei is. De a vidéki plébániák világi papjai közt is számos az olvasó és könyvgyűjtő már a XIX. század elején. A veszprémi egyházmegye — amely ekkor kiterjed Veszprém, Zala és Somogy vármegye területére — 17 esperesi kerületének 167 plébániáján pl. 14 698 könyv található kb. 30 000 kötetben a plébániák és a plébánosok birtokában 1815—1817-ben.

Kurbély György veszprémi püspök az 1815 és 1817 közötti 3 esztendőben canonica visitatio formájában végiglátogatta egyházmegyéjét, minden esztendőben egy-egy politikai vármegyéhez tartozó részét: azaz Veszprémet, Zalát és Somogyot. A látogatást előkészítő püspöki intézkedés rendelte el, hogy a plébánosok könyvjegyzék formájában összeírást készítsenek külön a plébániai könyvtár és külön saját könyvanyaguk állományáról. Az összesen 210 plébániát számláló egyházmegye 22 szerzetesi plébániájára a püspöki rendelkezés nem terjed ki, 21-nek a könyvjegyzéke pedig nem maradt fenn; a meglevő 167 plébániai, illetve plébánosi könyvtár könyvlajstromának anyagát dolgozta fel statisztikailag és elemezte nyelvileg, tartalmilag Hermann Egyed jászóvári premontrei kanonok és Éberhardt Béla piarista szerzetes.[79] Elemzésük szerint az összeírt 14 698 könyvből

[79] L. *Hermann Egyed—Éberhardt Béla:* A veszprémi egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvállománya a 19. század elején. Veszprém, 1942. 373. — A canonica visitatiók iratanyagának rendszeres megvizsgálása nyilvánvalóan további hasznos adatokat szolgáltatna a magyarországi és erdélyi papság múltbeli irodalmi és tudományos érdeklődésének, műveltségének és könyvkultúrájának megismeréséhez. A XVIII. század végének tudós egyéniségei, művelődéspolitikusai a közműveltség emelése és az iskolai oktatás színvonalá-

7167 a plébániai könyvtárak, 7531 pedig a plébánosi magánkönyvtárak állományában volt. 60 plébánián 100 kötet feletti a könyvek száma, s közülük néhány jelentékenyebb könyvanyaggal rendelkezett: pl. a somlóvásárhelyi 144, a kéthelyi 145, a bezerédi 159, a veszprémi 275, a felsőőrsi 284, a kapornaki pedig 299 művel. Az egyházmegye plébánosainak magánkönyvtárai közül kiemelkedett Ruszek József keszthelyi apátplébánosé, a kor ismert írójáé, aki 15 éven át veszprémi teológiai tanár is volt, kb. 1200 kötetével; továbbá Horváth János kanonoké, aki szintén jelentékeny író és az első magyar nyelvű egyházi folyóirat, az Egyházi Értekezések és Tudósítások alapítója; ő főleg tudományos munkákat gyűjtött és 24 német nyelvű filozófiai és teológiai folyóiratra fizetett elő, s halála évében, 1835-ben — mint székesfehérvári püspök — már kb. 10 000 kötettel rendelkezett. E két kimelkedő gyűjtemény mellett számos vidéki plébánosnak volt még jelentékeny magánkönyvtára, köztük azoknak, akik korábban mint teológiai tanárok működtek, vagy a püspökségen, Veszprémben teljesítettek egyházi szolgálatot: így pl. Tomor János marcali plébános (187 mű kb. 350 kötetben, felerészben teológiai, felerészben szépirodalmi munkák), vagy Waldstein Ferenc attalai esperes (kb. 200 kötet, köztük sok népszerű orvosi munka), továbbá azoknak, akik az egyházi szemináriumokat II. József alatt felváltó ún. generális szemináriumokban kaptak janzenista, jozefinista, sőt racionalista szellemű teológiai képzést és ösztönzést további önművelésükre: így pl. Pethő Imre bakonyszentlászlói plébános (151 könyv; teológiai tankönyvek mellett gazdag gyűjtemény a kor magyar szépirodalmából),

---

nak javítása végett fontosnak tartották a papok és tanítók ismereteinek gyarapítását, önképzését. Benkő József, a neves történetíró és természettudós 1783-ban azt javasolta Teleki Sámuelnek, hogy az egyházi vizitációkat használják fel egyben a papok és tanítók műveltségének ellenőrzésére is. A megvizsgáltak ilyenkor „adnák elő könyveiknek katalógusait, hogy mind azoknak számát, mind használhatóságukat meg lehetne ítélni, mind pedig azt, ha újítják-e, szaporítják-é?" L. *Benkő Samu:* Középajtától Európáig. A történetíró és Linné-követő Benkő József. In: B. S.: Sorsformáló értelem. Bukarest, 1971. 75.

Liszits József kiskomáromi plébános (144 mű), Boross Ferenc ugodi plébános és Materényi Gábor csóti prépost (kb. 180—180 mű), vagy Nemes Parragh László göllei plébános (320 mű, kb. 750 kötetben).[80]

Az egyházmegye plébániáinak és plébánosainak könyvállománya nagyobbrészt idegen nyelvű munkákból állt, főként latin, görög és német, továbbá francia, s kisebb részt olasz nyelvű könyvekből; a magyar nyelvű anyag csekély hányada az egésznek, s nem a plébániai könyvtárakban, hanem elsősorban a generális szemináriumokban nevelkedett és fiatalabb plébánosok magángyűjteményeiben volt megtalálható. Az állomány szakok szerinti összetétele gazdag és eléggé változatos, bár a teológiai és egyházi tárgyú munkák (dogmatika és hitvitázás, morális, pasztorális, hitoktatás, rítus, egyházi szónoklat, halotti beszédek, aszkézis, szentek élete és tisztelete, breviáriumok, bibliák, egyházjog, egyháztörténet, egyházatyák) számszerűen messze felülmúlnak minden más ismeretkört és tudományágat. Értékes művek találhatók azonban a könyvtárakban a magyar és világirodalomból, a hazai és világtörténelemből, a nyelvészet, a stilisztika, a retorika és a poétika területéről, de a különféle természettudományokból (mennyiségtan, fizika, földrajz, orvos- és állatorvostudomány, természetrajz, technika) is.

A magyar irodalmi munkák közt ott van a hagyományőrző, a nemesi nemzetszemléletet kifejező, a felvilágosodás eszméit valló és a magyar nyelv és irodalom megújításán munkálkodó szinte minden XVIII. századi és XIX. század eleji, kortárs szerző munkája, irodalmi és nyelvészeti művek, az ortológus és neológus irány számos nyelvújítási terméke. Gyöngyösi István, Mikes Kelemen, Faludi Ferenc, Dugonics András, Gvadányi József, Pálóczi Horváth Ádám, Kónyi János, Molnár János, Ányos Pál, Dayka Gábor, Verseghy Ferenc, Péteri Takáts József, Rájnis József, Révai Miklós, Baróti Szabó Dávid, Virág Benedek, Bessenyei György, Báróczi Sándor, Péczeli József, Sándor István, Pápay Sámuel, Kis János, Kazinczy Ferenc, Kisfaludy Sándor stb. neve vagy a Magyar Hírmondó, a kassai Magyar Mu-

[80] L. *Hermann Egyed—Éberhardt Béla:* I. m. 9—10.

seum, a Mindenes Gyűjtemény, a Diétai Magyar Musa, az Erdélyi Múzeum és a Tudományos Gyűjtemény címe jelzi a veszprémi egyházmegye katolikus papságának, elsősorban fiatalabb nemzedékének korszerű és sokoldalú magyar irodalmi és nyelvi érdeklődését és olvasási kultúrája gazdagságát a XIX. század elején.

A katolikus papság műveltebb része a világi értelmiséghez hasonlóan jelentékeny szerepet tölt be a XIX. század első felében, a reformkorban is az irodalmi életben: számos író kerül ki közülük (Guzmics Izidor, Horváth Endre, Czuczor Gergely stb.), de még többen mint közönségszervezők, könyvvásárlók és olvasók vállalnak részt az irodalom támogatásából és kapcsolódnak be az irodalmi életbe. Előfizetőket gyűjtenek s maguk is előfizetnek a kortárs-írók könyveire és sokan tagjai lesznek a kaszinóknak és olvasóegyesületeknek. Jó néhány pap és paptanár neve, pl. Czuczor Gergelyé, Dréta Antalé, Guzmics Izidoré, Deák Ferenc rokonáé: Oszterhuber Ferenc veszprémi kápláné, Ruszek Józsefé vagy a főpapok közül Barkóczy Lászlóé és báró Szepessy Ignácé számos előfizetési jegyzékben szerepel.[81] Kisfaludy Károly Aurórájának és Vörösmarty *Zalán futásá*nak legtöbb előfizetője dunántúli katolikus pap. A *Zalán futása* 88 előfizetője közül Guzmics Izidor 10-et, Czuczor pedig 11-et gyűjt, s e 21 személy közül 20 katolikus pap. A dunántúli papköltő, Pázmándi Horváth Endre *Árpád* című eposzának majdnem minden előfizetésgyűjtője katolikus pap, de a tiszántúli és kálvinista Kazinczy 46 dunántúli előfizetője közül is 31. Fábián Gábor Vörösmartynak küldött értesítése szerint a *Zalán*nak az aradi plébános is „áhítatos imádója", míg Kölcsey műveinek — ahogy Szemere Pál 1827-ben hozzá írt leveléből megtudjuk — „a sümegi, téti, zirci, pannonhalmi literátorok... forró becsülői".[82] A katolikus papság irodalompártoló tevékenysége nyomán írja elismerően Gyulai Pál: „Megható jelenet, hogy mily nevezetes szerepet játszott a magyar katolikus alsóbb papság nemzeti irodalmunk

[81] *Bisztray Gyula:* I. m. 190—191.
[82] L. *Farkas Gyula:* A magyar romantika. Bp., 1930. 115—116.

újjászületése korszakában, sokkal nevezetesebbet, mint a protestáns."[83]

A protestáns papság műveltsége és olvasmányainak jellege lényegesen eltér a katolikusétól mind a felvilágosodás idején, mind a reformkorban. Műveltségük alapja a XVIII. század második felében egyrészt az az ismeretanyag, amelyre a külföldet járt teológusok elsősorban Németország és Svájc híres egyetemein szert tettek, másrészt — a külföldre el nem jutottak esetében (s ez a nagyobb rész) — az itthoni protestáns kollégiumokban megszerzett tudományos és irodalmi ismeretek. A külföldi egyetemek protestáns hallgatói alapos filozófiai, természettudományos és irodalmi képzésben részesülnek, megismerkednek a felvilágosodás alkotásaival és eszmevilágával is, korszerű műveltség birtokában térnek haza, magukkal hozva számos, a nyugat-európai tudományosság eredményeit tartalmazó könyvet itthoni kollégiumuk könyvtára számára. Akik külföldi tanulmányaik után valamelyik kollégium tanárai lesznek, oktatási tevékenységük révén és a kollégiumi könyvtár segítségével tovább képezik magukat, korszerű tudományos szinten maradnak, bár a felvilágosodás kori új magyar irodalommal szembeni magatartásukat egyfajta fenntartás, sőt ellenérzés jellemzi, elsősorban Debrecenben és Sárospatakon. A tiszántúli ortologizmussal szemben a dunántúli és erdélyi kollégiumokban élénkebb az érdeklődés és nagyobb a fogékonyság mind a modern külföldi, mind a magyar irodalom iránt. Azok a lelkészek, akik külföldről hazatérve vidéki, falusi papok lesznek, kedvezőtlenebb anyagi helyzetbe és elmaradott társadalmi körülmények közé kerülnek. Művelődési lehetőségeik korlátozottak, könyvekhez általában nehezen jutnak, nagyon gyakran a kölcsönkért kiadványokból vagy kéziratos kötetekből másolják ki maguknak az őket érdeklő részeket, verseket.

Amíg a külföldet járt protestáns papok műveltsége és olvasottsága a XVIII. század végén és a XIX. század elején a korabeli értelmiségi rétegekéhez volt hasonló, addig a

[83] *Gyulai Pál:* Vörösmarty életrajza. Bp., 1924. 30.

papság azon nagyobb részéé, amely nem tanult külföldi egyetemeken, a vidéki birtokos nemességéhez állt közelebb. A kollégiumi diákköltészet, diákirodalom — amely egyrészt a poétikai osztály kötelező feladványai nyomán valamely megadott tárgyról tanári ellenőrzés mellett keletkezett, másrészt a diákok lakószobáiban és titkos összejövetelein tanári felügyelet nélkül mint felvilágosult, ellenzéki vagy népies szellemű, diákosan pajzán, esetleg irodalomalattian szabad szájú és közönséges szórakoztató irodalom jött létre — volt a vidéki protestáns papság és a környezetükben élő nemesi és polgári réteg irodalmi műveltségének közös alapja. A kollégiumi diákok egy része tanulmányait befejezve is tovább művelte ezt az alkalmi költészetet, s közülük olyan verselők is kikerültek (pl. Mátyási József, Poóts András, Láczai József, Kováts József stb.), akiknek művei nyomtatásban is napvilágot láttak, bár e költészet elsősorban kéziratosan terjedt. E kéziratos gyűjtemények összeírói és olvasói főként diákok, illetve a kollégiumok volt növendékei, akiknek a száma meglehetősen magas, hiszen a XIX. század elején csak Debrecenben 1700 diákja volt a kollégiumnak. 1770 tájától az 1830-as évek közepéig tart az ilyen gyűjtemények másolgatásának virágkora, és a versfüzetek divatja a diákoktól átterjed a városi iparosság és a parasztság egy kisebb részére is.[84] Arany János, aki mint debreceni diák jól ismerte, így jellemzi e költészetet: „Közvetlen Csokonai előtt, alatt és után verselők hosszú sorát halljuk zsibongani, mely az akkor előtérben álló iskolák egyikéhez sem szegődve, sőt úgy látszik tudomást sem véve róluk, haladt a népszerű köznapiság széles, poros országútján." A diákköltő tanulmányai befejezése után is folytatta költői tevékenységét, „leírásai, elmélkedései, tréfái, köszöntői még egyre biztosították számára a tapsot... Ekkép rajzott fel nálunk egy verselő csoport, mely a művészet legkisebb öntudata nélkül mesterkedik vala, melyet irodalomtörténetünk népiesnek mond, de amelyre inkább népszerű nevezet illik. Mert se tudva s készakarva, se ösztönszerűleg nem járt az úton, mely

[84] *O. Nagy Gábor:* Református kollégiumi diákirodalom a felvilágosodás korában. Debrecen, 1941. 209.

a szó elfogadott jelentése szerint a »népies« alatt értődik . . .”[85]

A színvonalasabb irodalom iránt is érdeklődő protestáns papság és műveltebb középosztálybeli olvasók kéziratos gyűjteményeibe a „népszerű” alkalmi költészet darabjai mellett bekerülnek a nevesebb korabeli és a korban népszerű költők alkotásai is. Csokonai mellett (akinek hatása az alkalmi költemények jó részén is kimutatható) pl. Fazekas Mihály, Földi János, Gyöngyösi István, Dugonics András, Pálóczi Horváth Ádám, Révai Miklós, Ányos Pál, Szentjóbi Szabó László, Péczeli József vagy Batsányi János nevével is sűrűn találkozhatunk, de olvashatjuk e gyűjteményekben a kuruc költészet némely darabjait, politikai és vallási tárgyú paszkvillusokat, sőt eredeti népdalokat is. Így alakul ki a Tiszántúlon egy, a népiesség iránt érzékenyebb közönségréteg, amelynek átlaga megragad ugyan az alkalmi költészet népszerű színvonalán, de igényesebb része a század elején Csokonai és Fazekas, az 1840-es években pedig Petőfi és Arany olvasója.[86]

Két eddig ismeretlen és publikálatlan kéziratos kötet tanúskodik a hazai kollégiumokban, majd külföldön tanult, művelt református papok sokoldalú és eleven irodalmi érdeklődéséről a reformkorban. Az egyik, Rácz Pál református lelkész *Költészeti Gyűjtemény. A Hon Jelesebb Költőinek Elmeműveiből* című versantológiája, amelyet tulajdonosa az 1840-es évek elején írt össze; a másik, műfaját tekintve olvasónapló, azaz címlapja szerint: *Magyar olvasmányi kivonat 1837—1844, jegyzegette Kenézy Lajos. Füzes-Gyarmaton 1844.*

Rácz Pál a Komárom megyei Csuzán és a Baranya megyei Kopácson volt református lelkész. Tanulmányait a debreceni református kollégiumban végezte, majd külföldi egyetemen

[85] *Arany János:* Irányok. In.: A. J. prózai dolgozatai. Bp., 1893. 91—92.

[86] A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565—1840). Összeáll. *Stoll Béla.* Bp., 1963. 537.; *Bán Imre—Julow Viktor:* Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában. Bp., 1964. 283.

tanult. Az 1830-as években előfizetett a Tudományos Gyűjteményre, neve szerepel az előfizetők névjegyzékében.[87] *Költészeti gyűjteménye* 98 verset (illetőleg hosszabb elbeszélő költemény esetében versrészletet) tartalmazó modern antológia.[88] A 98 költemény — néhány kivétellel, amelyek a XVIII. század végéről valók — XIX. századi költői alkotás 35 szerzőtől; többségük a századelő és a reformkor kiemelkedő és nagy költőinek verse. Vörösmarty Mihálytól pl. 18, Berzsenyi Dánieltől 13, Kisfaludy Károlytól 9, Kölcseytől 8, Bajza Józseftől 6, Czuczor Gergelytől és Kis Jánostól 3—3, Kisfaludy Sándortól 2, Erdélyi Jánostól, Garay Jánostól és Vitkovics Mihálytól 1—1 vers kapott helyet Rácz Pál könyvecskéjében. A többi költő is a kor ismert és népszerű versszerzője volt, legtöbbjüket az irodalomtörténet ma is számon tartja (pl. Guzmics Izidort, Kunoss Endrét, Nagy Imrét, Pap Endrét, Riskó Ignácot, Sujánszky Antalt, Szelestey Lászlót, Székács Józsefet, Szenvey Józsefet vagy Szilágyi Istvánt). A versgyűjteményből a „népszerű" alkalmi költészet darabjai teljesen kimaradtak.

Rácz Pál nagyrészt más, az övéhez hasonló kéziratos gyűjteményekből írta össze a maga verseskönyvét. A szövegeket

[87] Kéziratos versgyűjteménye Tálasi István professzornak, a budapesti Tudományegyetem tárgyi néprajzi tanszéke vezetőjének — akinek Rácz Pál szépapja — tulajdonában van. Ő bocsátotta rendelkezésemre és tőle kaptam a Rácz Pálra vonatkozó személyi adatokat is. Szíves segítségét e helyt is hálásan köszönöm.

[88] A gyűjtemény kis 8-rét alakú, zöldes-szürke színű, kemény-papírkötésű könyvecske. Jelenlegi terjedelme 200 lap; folyamatos lapszámozása nincsen. Öt utólag összefűzött részből, „ívfüzetből" áll, ezeknek terjedelme egyenként 40—40 lap. E részeket, amelyeket „csomóknak" nevez, számozza újból újrakezdve Rácz Pál. Eredetileg 40 lappal terjedelmesebb volt; a mai állapotában egy rész hiányzik belőle; a 4. után ugyanis a 6. „csomó" következik. E kettő között a fonálfűzés laza és szakadt, ami mutatja, hogy az 5. „csomót" utólag távolították el a kötetből. Minden „csomó" végén „mutatótábla", azaz tartalomjegyzék van: a vers címe, szerzője és a vers kezdetének lapszáma szerepel ebben.

A 2. csomó címlapján az 1843. évszám olvasható. Nem bizonyos, hogy Rácz Pál a teljes gyűjteményt egyetlen évben írta, de ennek alapján feltételezzük, hogy az 1840-es évek elején. 1843 után keletkezett vers nincs a kötetben.

kritikai kiadásokkal, illetve korabeli kiadásokkal összevetve számos olyan kisebb szövegeltérésre, variánsra, szövegromlásra akadtunk ugyanis, amelyeket csak többszöri átmásolás eredményezhetett. Hogy a reformkori folyóiratokat is forgatta és olvasta, arról — azon túl, hogy előfizetője volt a Tudományos Gyűjteménynek — egy e kötetben található saját feljegyzése is tanúskodik; a gyűjtemény 2. csomójának 31 lapján Búvölgyi *Örök bú* című versének címe után megjegyezte, hogy a Honművészből, tehát a Regélő című divatlap melléklapjából másolta ki.[89] De más olyan versek, amelyek a gyűjtemény összeírásáig nem jelentek meg önálló kötetben, is származhatnak reformkori lapokból. A Kisfaludy-Társaság pályázatán jutalmat nyert két ballada, Ajtai Gyula *Géza* és Pap Endre *Béla* című balladája pl. 1841-ben A Kisfaludy-Társaság Évlapjai I. kötetében látott napvilágot, s minden valószínűség szerint innen került Rácz Pál verseskönyvébe.[90]

A művelt és a reformkori magyar irodalom iránt komolyan érdeklődő református lelkész gyűjteménye a XIX. század első négy évtizedének számos kiemelkedő magyar költészeti alkotását tartalmazza. Az olyan nagy klasszikus költemények mellett, mint Kölcsey *Himnusza* vagy Vörösmarty *Szózata*, szerepel benne — többek között — Kölcseytől a *Huszt*, a *Rákos*, a *Zsarnok*, Vörösmartytól a *Salamon*, a *Kisfaludy Károly emlékezete*, a *Pest*, a *Tanács*, a *Virág hamvai*, *A hontalan*, Berzsenyitől *A magyarokhoz*, a *Wesselényi hamvai*, Kisfaludy Károlytól a *Mohács* és a *Visegrád*, Czuczortól a *Hunyadi*, Garay Jánostól a *Hunyadi László*, Bajzától az *Apotheozis* és *A rab költő* stb., stb.; a XIX. századi hazafias költészet jeles termékei: a régi dicsőséget idéző versek mellett a korcs jelent, a nemesi tespedést és a külső elnyomást ostorozó és a nemzet jövőjébe vetett bizalmat kifejező és a

[89] „Búvölgyi" nyilvánvalóan álnév, de sem Gulyás Pál írói álnévlexikonában, sem más forrásban nem szerepel. Így a szerző kilétét nem sikerült megállapítanom. (Más költők is előfordulnak álnevükön a kötetben, pl. Kunoss Endre „Bustavi" álnéven az 1. csomó 14—15. lapján Csák című versével.)

[90] L. a 3. csomó 7—12., illetve a 6. csomó 31—36. lapján.

megújulás érdekében harcra, munkára buzdító alkotások egyaránt. A liberális nemesi reformtörekvésekkel eszmeileg rokonszenvező Rácz Pál érdeklődéssel fordult az általános emberi problémákat, társadalmi és erkölcsi kérdéseket tartalmazó költemények, a tájleíró versek, s a helyzet- és jellemképszerű költemények felé is, ahogy erről gyűjteménye számos darabja tanúskodik (pl. Berzsenyi: *Életphilosophia, A közelítő tél, Búcsúzás Kemenesaljától, Fohászkodás;* Kisfaludy Károly: *Hűség, A bánkódó férj, Karácsonéj;* Kis János: *A béke;* Guzmics Izidor: *Barátság;* Szelestey László: *Az élet* stb., stb.). Érdeklődése és szellemi magatartása rokon a műveltebb és a reformkori társadalmi és művelődési problémák iránt fogékony és a haladás ügyéhez vonzódó vidéki birtokos nemesekével.

Kenézy Lajos Kenézy Pál hajdúböszörményi református lelkész és tanító fia volt. A debreceni kollégiumban teológiai és jogi tanulmányokat végzett, majd ugyanitt az alsóbb osztályokban francia és angol nyelvet tanított. Előbb Füzesgyarmaton, majd 1848-ban Gyulán lett református lelkész. A szabadságharcban honvédként harcolt, 1849-ben Gyulán volt nemzetőrkapitány és tábori pap. A gondozására bízott honvédektől tífuszt kapott s abban halt meg 1849-ben. Versei és prózai írásai jelentek meg az 1840-es évek divatlapjaiban (a Pesti Divatlapban és az Életképekben 1844-ben), majd önálló verseskötete *Kenézy Lajos versei.* Debrecen, 1846.) és francia nyelvkönyve is (*Ahn Ferenc gyakorlati francia nyelvtana.* Pest, 1847. — A munkát a magyar nyelvhez alkalmazta, s kibővítette példákkal és szótárral.)[91] Kéziratos kötete, a Magyar olvasmányi kivonat 1837—1844, jellegét és műfaját tekintve Rácz Pál verseskönyvétől erősen eltérő, s annál is többrétű és gazdagabb anyagot felölelő olvasónapló, pontosabban olvasmányi kivonatokat tartalmazó és számos esetben a tulajdonosnak az olvasott művekről al-

[91] L. *Szinnyei József:* Magyar írók élete és munkái. VI. Bp., 1899. 23—24. hasáb. — Kenézy Lajos olvasónaplója — a címlapon található bélyegző szerint — „A Békésvármegyei Közművelődési Egyesület Könyvtára. Gyula" tulajdona volt, jelenleg a Békéscsabai Megyei Könyvtár őrzi. Kiss Jenő hívta fel rá a figyelmemet. Segítségét e helyen is köszönöm.

kotott véleményét is megfogalmazó kéziratos jegyzőkönyv.[92] Maga Kenézy Lajos így körvonalazza kötete jellegét a 237. lapon: „E 112 darab könyv virágát, jelesb mondatait magába foglaló könyv egyszersmind rövid bírálatot, vagy is egyszerű véleményt nyújt az elolvasott könyvek beltartalmának becse fölött a 72-dik olvasott könyvtől fogva."

A 112 „darab könyv" összesen 80 mű 112 kötetét jelenti, önálló írói művek, gyűjteményes munkák, folyóiratok és almanachok köteteit. Számottevő mennyiségű könyvet olvasott el, illetve jegyzetelt ki tehát magának Kenézy Lajos 1839 és 1843 között, rövid 5 esztendő alatt.[93] A francia és angol nyelvet kiválóan ismerő református lelkész a magyar irodalom és tudomány eredményei iránt érdeklődött elsősorban, olvasmányai kizárólag magyar nyelvű munkák; túlnyomó többségük magyar szerző alkotása (100 kötet), csak csekély töredékük (mindössze 12 kötet) az idegen nyelvből magyarra fordított mű. Érdeklődése nemcsak kifejezetten nemzeti jellegű az 1840-es évek elejének függetlenségi és önálló törekvései idején, hanem ugyanakkor modern, korszerű is, a legfrissebb irodalmi, politikai és tudományos könyvtermést kíséri figyelemmel és olvassa. Az olvasónapló-

[92] A 20×13 cm nagyságú kötetet utólag kötötték be (vagy esetleg kötötték át) zöld félvászonba s ennek során erősen körülvágták, egyikmásik helyen 1—1 sor lemaradt a lapok alján. Folyamatos lapszámozása van 1-től 237-ig, az 1—234. lap tartalmazza a 112 elolvasott kötet kivonatait és Kenézy Lajos „bírálatait", utána ugyancsak a tulajdonos kézírásával betűrendes tartalomjegyzék következik, majd „tudnivalók" a könyvecske műfajáról és az olvasott művek műfaj és tárgy szerinti csoportosítása (kezdetleges tárgymutató), s végül Kenézy 1847-ből származó megjegyzései ifjúkori olvasmányai jellegéről.

[93] Kenézy olvasónaplójának utólag s nem saját kezűleg, hanem idegen kéz írásával készített címlapja mint időhatárokat az 1837. és 1844. évet tartalmazza: „Magyar olvasmányi kivonat 1837—1844, jegyzegette Kenézy Lajos, Füzes-Gyarmaton 1844". Az 1837. év, mint kezdő évszám a kötet 1. lapján is szerepel Kenézy kézírásával. A kötet utolsó, 237. lapján, a tartalomjegyzék után viszont — s ugyancsak Kenézy saját írásával — a következő olvasható: „1839. Vége. (1843.)" Ebből értelemszerűen az következnék, hogy a kivonatok jegyezgetését 1839-ben kezdte el és 1843-ban befejezte. Lehetséges persze, hogy Kenézy már 1837-ben tervezte olvasónapló vezetését, s az e célra elkészített füzet legelejére beírta az 1837-es évszámot, de olvasmányai kivo-

jában szereplő 112 kötetnek majdnem a fele, 53 kötet az 1840-es évek elején (1841 és 1843 közt) jelent meg, az 1831 és 1840 közti évtizedre 37, az 1821 és 1830, valamint az 1811 és 1820 köztire 6—6, s a korábbi időszakra mindössze 10 mű megjelenése esik (1800 előttre csupán 1 könyvé).

Kenézy olvasmányai műfaji tekintetben változatos képet mutatnak, bár a szépirodalmi alkotások aránya messze meghaladja a tudományos, ismeretterjesztő és egyéb művekét. A nagyszámú szépírói munka többsége regény, kedvelt olvasmánya volt tehát a reformkornak e népszerű polgári műfaja. Olvasónaplója végén „Tudnivaló" címszó alatt maga közöl műfaji csoportosítást olvasmányairól: „Van e könyvben 47 Regény — 5 Színmű — 6 Vers — 9 Emlény, Almanach — 2 földirat — 2 utazás — 13 politikus könyv — 2 história — 26 vegyes" — írja a 237. lapon. A „vegyes"-nek nevezett csoportba a filozófiai, a vallási, az egészségtani és az iskolai könyveket sorolta.

A regények csoportjából is kiemelkednek a magyar történeti regény megteremtőjének, s egyben a kor legnépszerűbb magyar regényírójának, Jósika Miklósnak a művei.

---

natolását ténylegesen csak 1839-ben kezdte meg. Az 1843-as záróévszám is elfogadhatónak látszik, hiszen a tulajdonosnak pontosan tudnia kellett róla, hogy munkáját mikor fejezte be. Látszólag ellentmond azonban az 1843-i befejezésnek egyetlen adat, s nyilván ennek alapján tette a záródátumot 1844-re a címlap készítője is. Szerepel Kenézy olvasmányai között, a 199—202. lapon *Hetényi János* A lélektudománynak nevelési fontosságáról című akadémiai pályadíjat nyert műve, amely 1844-ben jelent meg Pesten, a Tudós Társaság kiadásában, a Philosophiai pályamunkák című sorozat II. köteteként. (L. *Petrik Géza:* Magyarország bibliográfiája 1712—1860. III. 29.) Kenézy azonban Hetényinek, akit mint református lelkészt ismert, e munkáját még kéziratban olvasta, azután, hogy az akadémiai pályadíjat elnyerte vele, de még megjelenése előtt. A 199. lapon nem is a mű címe, csak tárgya szerepel („Hetényi 100 aranyat nyert tanítási rendszert tárgyazó munkája"), s nem a megjelent könyvnek, hanem a kéziratnak a keltezése („Kecskemét 1843"). Kenézy olvasmányai közt más kéziratos munka is szerepel: Bessenyei György Tariménes utazása című regénye, amelyről maga jegyzi meg a 232. lapon, hogy „csak kéziratban munka". Hetényit kivéve az összes többi mű 1943 előtt vagy legfeljebb 1843-ban jelent meg, s így Kenézy olvasmány-kivonatai valóban az 1839 és 1943 közti öt évben készültek.

Hét regénye (17 kötetben) szerepel Kenézy Lajos olvasmányai közt: az *Élet és tündérhon*, *Az utolsó Báthori*, a *Zólyomi*, *A könnyelműek*, az *Abafi*, *A csehek Magyarországon* és a *Zrínyi, a költő*. Fáy Andrásnak — meséin kívül — olvasta a főművét, a *Bélteky-házat* (2 kötetben), Eötvös Józseftől *A karthauzit* (2 kötetben), Petrichevich Horváth Lázárnak *Az elbújdosott* című regényét (2 kötetben), Csery Péter „hadi nemzeti regényét", a *Gróf Zrínyi Miklós, vagy Sziget várának szerencsétlen ostromlását* és Bessenyei Györgytől a *Tariménes utazása* című államregényt, amelynek kéziratos másolatához jutott hozzá.[94] A külföldi neves regényírók közül egyedül Balzacnak a Külföldi Regénytár című sorozat 1—2. köteteként megjelent *Grandet Eugénia* című műve fordul elő a kötetben. Mellette legfeljebb Henriette von Paalzow német írónő *Sainte Roche* című, a korban népszerű regénye említhető még mint érdekesebb alkotás (ez szintén a Külföldi Regénytárban jelent meg 4 kötetben), a többi néhány főként németből fordított és „az érzékeny szíveknek kedvekért" írott érzelmes és kalandos románszerű mű.

A reformkori magyar drámairodalom jelentékenyebb alkotásai közül Szigligeti Ede eredeti színműveinek 1839-i kiadásában az író három történeti tárgyú, de német- és zsarnokságellenes tendenciájuk révén időszerű tartalmú színművét: a *Pókaiak*at, a *Vazult* és az *Abát* olvasta Kenézy. Megismerte Tóth Lőrinc *Átok* című drámai költeményét és Nagy Ignácnak a választási visszaéléseket, s általában a megyei és feudális viszonyokat bíráló politikai vígjátékát, a *Tisztújítás*t is. Kisfaludy Károly művei kedvenc olvasmányai közé tartoztak, a Nemzeti Könyvtár című sorozatban megjelent minden munkájából készített kivonatokat, drámáiból, prózai munkáiból és verseiből egyaránt. Ugyancsak elolvasta Csokonai *Lilláját*, ódáit, alkalmatosságra írt verseit és Kleist-fordítását (*A tavaszt*), továbbá Berzsenyi Dániel

[94] Bessenyei György Tariménes utazása című munkája 1802 és 1804 közt készült el, de csak 1930-ban jelent meg nyomtatásban. Kéziratos másolatai azonban a XIX. század első felében is ismertek voltak. (L. *Gálos Rezső:* Bessenyei György életrajza. Bp., 1951. 332.)

munkáinak 1842-i és Kölcsey verseinek 1832-i kiadását, Vörösmarty *Vérnászát* és Vajda Péter *Dalhon* című munkája 1. füzetét.

Kenézy irodalmi tájékozottságát gyarapították elsősorban azok a gyűjteményes kötetek, almanachok, folyóiratok is, amelyekben a kor szinte minden írójától jelentek meg versek, rövidebb prózai munkák, de regények, színművek, sőt kisebb számban politikai, történeti jellegű közlemények és tudományos értekezések is (*Budapesti Árvízkönyv* 3—4. kötet; *Emlény* 1838, 1839, 1841.; *Helikoni kedvtöltés* 4. kötet; a Szilágyi Ferenc szerkesztette *Klio* című történeti zsebkönyv 1. kötete; a *Magyar Életképek* Frankenburg Adolf szerkesztésében, 1843. I—II. kötet; a *Nefelejts* című almanach. 1832.: A *Nemzeti Almanach* 1841—1842. és a Munkácsy János szerkesztette *Rajzolatok* című divatlap 1837. évi kötete). Politikai érdeklődését különösen az aktuális magyarországi politikai, társadalmi és gazdasági problémák körüli harcok határozták meg. A jegyzőkönyvében szereplő „13 politikus könyv" közül egyetlen egy jelent meg 1835-ben (Jósika Miklós *Irány* című munkája, amely a politikus-író reformeszméinek kifejtését tartalmazza), a többi mind az 1840 és 1843 közti rövid időszakból való. Kossuthnak és Széchenyinek éppen e néhány év politikai főszereplőinek fontosabb műveiből ugyan szinte semmit sem ismer (Kossuth-mű egyáltalán nem szerepel olvasónaplójában, Széchenyinek is csak 1843-ban megjelent *Üdvlelde* című, kevésbé fontos munkája), de olvassa és megismeri a Pesti Hírlap és a *Kelet népe* kapcsán kirobbant vitájukba bekapcsolódó politikusok számos vitairatát s ezeken — és más politikai munkákon keresztül — a kor időszerű közéleti kérdéseit, az olvasott munkák jellege szerint reformer és konzervatív szemszögből egyaránt: Fáy András: *Kelet népe, nyugaton.* 1841.; Dessewffy Aurél: *X. Y. Z. könyv.* 1841.; Kuthy Lajos: *Polgári szózat a kelet népéhez.* 1841.; Baloghy László: *Nemzetiségi és alkotmányi mozgalmak honunkban.* 1841.;[95] illetve

[95] A Pesti Hírlap és Kelet népe kapcsán keletkezett vita lefolyását és irodalmát l. *Viszota Gyula* tanulmányában: Gróf Széchenyi István írói és hírlapírói vitája Kossuth Lajossal. Szerk. és bev. Viszota Gyula. I. rész. Bp., 1927.

Nagy Károly: *Daguerrotyp.* 1841.; Deák Ferenc és Hertelendy Károly: *Követjelentés az 1839—1840-i országgyűlésről.* 1842.; Dessewffy Emil: *Alföldi levelek.* 1842.; Gorove István: *Nemzetiség.* 1842.; Wesselényi Miklós: *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében.* 1843. és Kállay Ferenc: *A Szózat criticai bírálata.* 1843.

Kenézy politikai látókörét szélesítette Szemere Bertalan nyugat-európai útjának tapasztalatairól számot adó útibeszámolója, az *Utazás külföldön* (1840. 1—2. kötet) is, amely általában kedvelt olvasmánya volt a reformkor haladó szellemű olvasóközönségének, főként az ifjúságnak. Az európai polgári társadalomnak gazdasági és jogi-filozófiai problémáiba nyújtott betekintést számára Jeremy Bentham angol polgári filozófus és közgazdász magyarra fordított és 1842-ben *Álokoskodási módok törvényhozási kérdésekben* címen megjelent munkája.

Tudományos és szakmunkák vonatkozásában — ahogy említettük már — meglehetősen szegény az olvasónapló még az 1840-es évek táján rendelkezésre álló magyar és magyar nyelvű tudományos irodalom mennyiségéhez képest is. Néhány történelmi (az említett *Klio* című zsebkönyv mellett Budai Ézsaiás *Közönséges históriája,* Schwartner Márton *Statisztikája*), filozófiai (Ertsey Dániel filozófiája és erkölcsfilozófiája), pedagógiai-pszichológiai (Heténvi János: *A lélektudománynak nevelési fontosságáról),* egészségtani (Vajda Péter: *Férjfiasság,* Carl Munde: *Priesznici gyógymód)* és földrajzi (D'Auville: *Régi geográfia, Földirat Folger után)* munka képviseli csupán a tudományos irodalmat Kenézy Lajos olvasmányai között. S ennek az oka nem abban rejlik, hogy tudományos művekhez nem jutott hozzá, hanem elsősorban fiatalkori egyoldalú irodalmi érdeklődésében. Így vall erről kissé csalódottan és lemondóan ő maga az olvasónapló legvégén közölt, s „Gyulán 1847. apr. 26."-án kelt visszatekintésében: „Érdekes látnom, hogy első ifjúságom olvasmányi mennyire magukon hordják a mulatás színét. Alig közelíti meg felét a belletrisztikumoknak a tudományos könyvek száma. Pedig mi haszna? Haszontalan érzelgésen kül alig van valami nyoma annyi lapozásnak. Jövőre tanú-

ságul história, bölcsességül philosophia alkotandják olvasmányimat, s e körben igyekszem forogni mindenkor."[96]

Hogy beváltotta-e Kenézy Lajos e fogadkozását, nincsen róla tudomásunk, későbbi olvasmányait nem ismerjük. De hogy olvasási kultúrájának színvonala jóval meghaladta a korabeli református papság átlagának a szintjét, arról olvasónaplója meggyőzően tanúskodik. Érdekes és figyelemre méltó, hogy olvasmányait mennyire nem a foglalkozása, papi hivatása határozta meg elsősorban. Nincsenek ugyan köztük vallás- és egyházellenes művek, de nagyon kevés, mindössze 4 az egyházi vonatkozású és vallásos munkák száma. Ilyen Fáy András *Óramutató* című könyve (1842), Török Pál *Mindnyájan egy vagyunk* című egyházi beszéde (1841), egy *Bibliai történetek* címen németből fordított munka (1843) és egy egyházpolitikai jellegű röpirat: *Ne nyúlj hozzám. Korszerű szózat az egyházi javak elvétele tárgyában* (1842). Olvasmányai közelebb állnak a magyar irodalom fejlődése iránt őszintén érdeklődő és a mérsékelt politikai és társadalmi reformokhoz vonzódó világi, nemesi-értelmiségi olvasókéhoz, mint a vidéki református lelkészek többségéhez.

Olvasmánykivonatai többnyire szóról szóra kiírt könyvrészletek, idézetek, kisebb részük tartalmi kivonat. Kedveli a szállóigeszerű, frappáns, bölcs mondásoknak is beillő megállapításokat. Az egyes művekhez fűződő bíráló vagy értékelő megállapításai meglehetősen fejlett irodalmi érzékről tanúskodnak. Politikai, elvi jellegű véleményt nem nyilvánít, az olvasottakat erkölcsi vagy esztétikai szempontból ítéli meg. Jósika Miklós *Abafi* című regényével kapcsolatosan pl. kiemeli azt a „szép célt", hogy a szerző „az erős akarat melletti megjobbulást" állítja követendő például az olvasó elé, dicséri a stílusát, „szép mondatait" is, de a részletekben elvesző „terjedelmes, aprólékos festegetéseit becsülni" nem tudja. (181.) Csokonai alkalmi költeményei, ódái és Kleist-fordítása „felizgatott vágyának teljességgel

[96] L. Magyar olvasmányi kivonat. Jegyzegette Kenézy Lajos. Füzes-Gyarmaton 1844. Kenézy idézett feljegyzése a hátsó kötéstábla belső felére ragasztott számozatlan lapon.

nem felelnek meg" (206.), de Lilla-dalait „a kétségbeeső szerelem utolsó fellobbanásainak" festéséért nagyra tartja, s ennek kapcsán megállapítja, hogy „Csokonaitól nem tagadhatni meg a szép költői lelket" (214.). Nagy Ignác *Tisztújítás*ának szatirizáló társadalomábrázolását elfogadja, tárgyilagosan elismeri, hogy „nyers és hű képit adja a magyarországi megyei tisztválasztásoknak" (182.), de Balzac realizmusa távol áll az ízlésétől, véleménye az elismerés és elutasítás közt ingadozik. A *Grandet Eugénia* bírálatában írja: „Balzac festése tudja isten, mi undorító s le verő a kedélyre. Vagy tán még nem szoktam meg szellemiek után, illy anyagi képű könyvet olvasni. Helyeslésem és kárhoztatásom libeg Balzac ellenében" (230.)[97].

Rácz Pál és Kenézy Lajos, s a hozzájuk hasonló gondolkodású és ízlésű református lelkészek (mert nyilván többen is voltak ilyenek) olvasmányai arról győznek meg bennünket, hogy a református papság — ha nem is játszott a XIX. század első felének irodalmi életében olyan jelentékeny szerepet, mint a katolikus — egy kisebb, művelt rétege olvasóként bekapcsolódott a kor szellemi, irodalmi életébe. Nehezebb anyagi viszonyai miatt többségük nem vált ugyan előfizetővé, könyvvásárlóvá, de a kezébe került munkákat szorgalmasan olvasta és másolta, belső igény élt benne az irodalmi, szellemi táplálék iránt. Szellemi magatartásuk révén e lelkészek a Tiszántúlon is kiemelkedtek a vidéki nemesek és papok átlagából, s közeledtek a művelt értelmiségi olvasókhoz.

A Dunántúlon a kéziratos gyűjtemények a reformátusok lakta területeken is sokkal kevésbé voltak elterjedve, mint a tiszántúli részeken. Fennmaradt adatok és források szerint azonban az itteni református lelkészek közül is számosan megismerkedtek a korabeli magyar irodalom jeles alkotásaival. Nemegyszer egy, az irodalom ügye iránt érdeklődő és fogékony felettesük, lelkésztársuk hívta fel figyelmüket

[97] L. még *Fülöp Géza:* Rácz Pál kéziratos versgyűjteménye és Kenézy Lajos olvasónaplója a reformkorból. (Adalékok a református papság olvasási kultúrájához.) ItK 1974. 696—701.

az új magyar irodalom fontos termékeire. Botos Mihály tapolcafői református esperes pl. az 1830-as években előfizetett a kor egyik legfontosabb magyar folyóiratára, az akkor éppen Horvát István-szerkesztette Tudományos Gyűjteményre és melléklapjára, a Koszorúra, s rendszeresen körbeküldte egyházmegyéje „tisztelendő" lelkészei és a „gyülekezetek érdemes oskola tanítói" közt, felszólítván őket, „hogy olvassák figyelemmel s használják ezeket a tudományos világ esméretére literatúránk jelenkori állapotához képest..." A pápai református kollégium könyvtárában maradt fenn a Tudományos Gyűjtemény és a Koszorú 1836. évfolyamának III—IV. (március—áprilisi) és IX—X. (szeptember—októberi) kötete, amely két kötet elé utólag befűzött lapokon található Botos Mihály esperes fentebb idézett felszólító levele, majd az egyházmegyéhez tartozó 37 helység felsorolása, amelyeknek lelkészei és tanítói kézírásukkal igazolták a folyóirat vételének és továbbküldésének idejét. Az 1836. III—IV. kötet 1836. július 21-e és december 7-e, a IX—X. kötet pedig 1837. február 17-e és május 21-e közt járta végig Tapolcafőtől kiindulva és oda visszakerülve az alábbi 37 helyet: Tósok, Padrag, Ajka, Noszlop, Vecse, Csögle, Kis-Pirit, Nagy-Pirit, Adorjánháza, Nemes-Szalók, Mihályháza, Nyárád, Derecske, Dáka, Kup, Kovácsi, Nóráp, Kéttornyú-Lak, Borsos-Győr, Mező-Lak, Acsád, Görzsön, Takácsi, Szerecsen, Szemere, Pázmánd, Pét, Mező-Örs, Táp, Szent-Miklós, Réde, Csetény, Dudar, Szent-Király, Gyimót, Bödöge és Tevel.[98] Számos kis település lelkészei, illetve tanítói olvashatták tehát így — egymásnak továbbadva — a kor jelentékeny tudományos folyóiratának és irodalmi melléklapjának a közleményeit, amelyek egyébként sohasem jutottak volna kezükbe. Ezzel Botos Mihály, a magyar tudomány és irodalom ügyét szívén viselő művelt és felvilágosult szellemiségű tapolcafői esperes fontos irodalomnépszerűsítő és közönségszervező tevékenységet vég-

[98] A két kötetre Miklós Dezső, a pápai református kollégium könyvtárának igazgatója hívta fel figyelmemet s ő bocsátotta őket rendelkezésemre. Segítségét e helyen is köszönöm.

zett a Dunántúl egyik vidékének református papjai és tanítói körében.

A katolikus és a protestáns alsópapságnak az irodalmi és tudományos haladás iránt érdeklődő ezen névtelen képviselői közül kerültek ki a politikai progresszió és az irodalmi élet olyan későbbi neves egyéniségei is, mint pl. Czuczor Gergely, aki nemcsak a reformkori győri olvasó társaságnak volt egyik alapító tagja, hanem a szabadságharc alatt harcra buzdító költeményekkel (pl. *Riadó* című híres versével) is szolgálta a forradalom ügyét, majd a bukás után rabságot is szenvedett érette.

Városi polgárság

Városaink polgársága mint olvasóréteg — a középrendű olvasóközönség különféle csoportjaihoz viszonyítva — csekély szerepet töltött be a magyar irodalmi életben a felvilágosodás idején és a reformkorban is. A jelentékenyebb magyarországi városok polgárságának, a kereskedő és iparűző rétegnek nagyobb része nem magyar, a dunántúliaké főleg német, a felvidékieké túlnyomórészt ugyancsak német, kisebb részben pedig szlovák volt. Akik tanulmányaik révén kiemelkedtek közülük, többnyire elmagyarosodtak ugyan, de az értelmiség tagjaivá váltak, s mint olvasók is az értelmiségi közönséget gyarapították. A német városi lakosság nagyobb mérvű magyarosodása azonban csak a reformkor idején indul meg. A népes alföldi mezővárosok inkább nagy falvakhoz hasonlítanak, az itt élő magyar paraszt-polgárság műveltségi színvonala is falusias jellegű, alig tér el a köznép, a jobbágyság műveltségétől. Olyan öntudatos, nemzeti és polgári gondolkodású és magasabb műveltségi igényekkel rendelkező alsóbb polgárság, amelylyel a fejlett nyugat-európai államokban mindenütt találkozhatunk, Magyarországon a XIX. század közepéig nem alakult ki.

A hazai német polgárság a felvilágosodás idején magyar könyveket és lapokat nem olvas, a külföldi és magyarországi német sajtótermékek mellett a jozefinista bécsi röp-

iratirodalom a fő olvasmánya, nagyobb részüknek ez alakítja gondolkodását a felvilágosodás szellemében. Igen alacsony azoknak a német alsó-polgároknak (kishivatalnokok, kézművesek, kereskedők stb.) a száma, akik — a polgári értelmiséghez hasonlóan — különösen a felvidéki és a nyugatdunántúli városokban a német felvilágosodás nevesebb íróival is megismerkednek, (pl. Gellerttel, Rabenerrel, Wielanddal) és látogatják a kölcsönkönyvtárakat. És szinte kivételesnek számítanak az olyan német polgárok, akik néhány magyar társukkal együtt megtalálhatók a magyar könyvek előfizetési jegyzékeiben. Az 1810-es évektől azonban már számos olyan jegyzék van, amelyen szerepel néhány iparos és kereskedő. Dayka Gábor 1813-ban megjelent versskötetére pl. még csak egyetlen körmendi kereskedő fizetett elő, de Kazinczy Ferenc 1814 és 1816 közt kiadott fordításaira már két kassai és egy-egy pesti, bajai és marosvásárhelyi polgár is, Fáy András meséire 1824-ben pedig három bécsi magyar kereskedő.[99]

Széchenyi István 1831-ben a *Világ*ban még mindig arról panaszkodik, hogy „a polgárság, mely úgy-szólván egyedüli képviselője az ország művészeti s mesterségi értelmességének, nagyobb részint nem magyar, s nem is vágy azzá lenni, ... Az is igaz, a felsőbb rendek nem igen édesgetik magokhoz s nem nagy pártolásra méltatják azon statust, mely practikai értelmessége, kereskedési tudománya s ügyessége által oly sok jót tehetne hazánknak."[100] Ő a pesti kaszinóban a főrangúak, nemesek és értelmiségiek közt helyet kíván biztosítani a magyar és német polgári elemeknek is, s a reformkor időszakában egyre több polgár kapcsolódik be a kaszinói mozgalomba és az olvasóegyleti tevékenységbe. Több helyen a magyar és a német polgárok önállóan alapítják meg a maguk egyletét, másutt a többi társadalmi réteggel együtt; egyes német városokban német polgári kaszinók és társalkodók alakulnak, de többnyire a magyar kaszinóknak lesznek tagjai a német polgárok is. A hazai né-

[99] *Bisztray Gyula:* I. m. 191. p.

[100] *Széchenyi István:* Világ. In: Gróf Széchenyi István munkáiból. I. Bp., 1903. 220. (Magyar Remekírók.)

met polgárság magyarosodása az 1830-as évektől meggyorsul: jó része még német lapokat olvas, de sokan pártolnak át a magyar időszaki sajtótermékekhez, pl. az 1830-as—1840-es évek divatlapjaihoz. Amit Garay János egyik hírlapi közleményében a budai polgárról mond, az általánosságban is jellemző a hazai német lakosságra: „Büszke reá, hogy az ország fővárosában lakik, de Mátyás király vára büszkeségénél eszébe sem jut: nyelve nem magyar; az »Ofner Pesther Vereinigte Zeitung« és az »Österreichischer Beobachter« című újságokon kívül legföllebb a »Spiegelt« olvassa, de csak vasárnaponként."[101] Alig indítja meg Mátray (Rotkrepf) Gábor 1833-ban az első magyar divatlapot, a Regélőt, Wiesen Ferenc a fent említett Spiegel című magyarországi német divatlap szerkesztője kéri a helytartótanácsot, hogy tiltsa meg neki a divatképek közlését, mert ez az ő joga. Nem sokkal később Schlick János, a Wiener Zeitschrift szerkesztője vádolja be Mátrayt, hogy a lapjában megjelent divatképeket utánnyomja. Mindketten tapasztalták, hogy az újonnan megjelenő magyar nyelvű divatlap az ő olvasóközönségük rovására vonzza magához a hazai német és németül olvasó polgárságot, divatképei révén a polgári hölgyolvasókat is, s panaszuk fő oka az, hogy féltik monopolhelyzetüket.[102]

A fokozatosan erősbödő magyarosodási tendencia ellenére is a külföldről hazánkba hozott és az itthon megjelent német nyelvű kiadványok iránt érdeklődik a városi német polgárság túlnyomó többsége. A németül beszélő és olvasó magyarországi közönség számára a német származású hazai kiadók (pl. Heckenast Gusztáv és Hartleben Gusztáv Adolf) nagy számban jelentetnek meg eredeti német műveket, de németre fordítva közreadják számos magyar szerző munkáit is, részben különböző itthoni időszaki sajtótermékekben (pl. Kisfaludy Károly *Stibor vajdáját* és verseit, Petőfi, Eötvös József és Kerényi Frigyes költeményeit), részben pedig ön-

[101] L. *Waldapfel József:* Forradalom előtt. Bp., 1948. 101.
[102] *Ferenczy József:* A magyar hírlapirodalom története. Bp., 1837.

állóan (pl. Eötvös József és Jósika Miklós regényeit, vagy Széchenyi István *Hitelét*).[103]

A reformkor vége felé közeledve egyre többen vannak mégis a német polgárok közt olyanok, akik bekapcsolódnak a magyar művelődési életbe, a Nemzeti Színházba járnak, megismerkednek Szigligeti Ede népszínműveivel és Erkel Ferenc nemzeti operáival, magyarul is olvasnak, a magyar polgári olvasóközönséget gyarapítják.[104] A reformkori előfizetők közt is növekszik a polgárok száma. Pázmándi Horváth Endre *Árpád* című eposzának (1831) prenumeránsai közt egy kőfaragóval, egy szakáccsal és egy pesti gombkötővel találkozunk, Vörösmarty Mihály *Marót bánját* (1838) Kostyál Ádám szabómester, *Kölcsey Ferenc minden munkáit* (1844) két pesti kereskedő, az *Árvízkönyv* köteteit (1839—1841) — többek közt — ugyancsak néhány kereskedő és egy bányamester, Fényes Elek *Magyarország leírása* című művét (1847) pedig 8 kereskedő, 4 iparos és 2 vendéglős rendeli meg, s más reformkori munkák előfizetői közt is kőművesmesterek, tímárok, „nemzeti ruhakészítők" s az új polgári közönség egyéb képviselői fordulnak elő.[105]

A magyar olvasóközönség hatékonyabb polgárosodása azonban — a reformkorban megindult fejlődés ellenére is — csak a XIX. század utolsó harmadában megy majd végbe. A magyar munkákat olvasó polgárság a XIX. század első felében csak kisebb, kivételt képező része annak az egésznek, amelyre teljességgel érvényes Csatári Ottó megállapítása 1848 elejéről: „A polgárság... német; felettébb fontolva haladva magyarosodik; ennek tehát német eleség kell, és lelkét szinte kizárólag azzal táplálja."[106]

[103] *Szemző Piroska:* Német írók és pesti kiadóik a XIX. században (1812—1878). Bp., 1931. 11.

[104] *Farkas Gyula:* Író és olvasó a XIX. században. In. Magyar művelődéstörténet. V. Szerk. *Domanovszky Sándor, Szentpétery Imre* stb. Bp., 1943. 377.

[105] *Bisztray Gyula:* I. m. 191.; *Lukácsy Sándor:* Emlékezés Heckenast Gusztávra. Kts 1961. 486.

[106] *Csatári Ottó [Telegdi Kovács László]:* Irodalmunk 1847. évi termékei. Pesti Divatlap 1848. 20. sz. 539—540.

Az ország lakosságának mintegy 79 százalékát kitevő parasztság, a köznép a magyar társadalom legelmaradottabb rétege a felvilágosodás idején és a reformkorban gazdaságilag és művelődési tekintetben egyaránt. Anyagi lehetőségei csekélyek, maga és családja fenntartásán túl egyébre nemigen tud költeni. A nagyobb befektetést igénylő könyveket és lapokat — még ha van is irántuk igénye — sem képes megszerezni. A könyvek viszont általában meglehetősen drágák még a reformkorban is. Ivanics Zsigmondnak Pesten 1838-ban megjelent könyvárjegyzéke szerint pl. Virág Benedek *Magyar századok* című munkája 3 forintba, Horvát István *Magyarország régi gyökeres nemzetiségei*ről szóló könyve pedig 1 forintba került. Az 1840-es években Fényes Elek *Magyarország statisztikája* című művéért 2 forint 20 krajcárt, Döbrentei Gábor *Régi magyar nyelvemlékek*éért 14 forint 30 krajcárt, Horváth Mihály *Ipar és kereskedelem* című munkájáért 2 forint 30 krajcárt kért a könyvkereskedő. A fordítások még valamivel drágábbak voltak: Montesquie-től *A törvények lelkéről* 4 forint 20 krajcárba, Tocqueville-től *A demokrácia Amerikában* pedig 4 forintba került. Ugyanakkor egy urasági cseléd évi kommenciója 70 és 130 forint között mozgott, s egy aránylag jól kereső napszámosnak naponként 1 forintot fizettek. A fenti drága könyveket ezek a kis keresetű, szélesebb alsó néprétegek nem tudták megvásárolni, holott a mérsékelt árú történelmi kiadványok az ő körükben is magas példányszámban elkeltek. Így pl. Bajza József Történeti könyvtár című sorozatának, „a korszak egyik legjelentősebb történetnépszerűsítő, egyben közönségnevelő vállalkozásának" egyes kötetei (pl. Kolb: *Az emberi művelődés története*, vagy Mignet: *A francia forradalom története*) 40 krajcáros áron ezernél több példányban találtak vásárlókra. Ugyancsak szélesebb körben voltak kelendők az olyan históriás énekek, mint pl. Vörös Mihály hódmezővásárhelyi népköltő *Toronyi Tamás vagy a Bajnokok Vég-Gyula várában* című, több alkalommal is napvilágot látott munkája, amelynek 1844 körüli

nagyváradi kiadását 15 krajcáért vásárolta egykori tulajdonosa egy vásári ponyvástól az 1844. október 28-i sarkadi vásárban. A Népkönyvkiadó Társulat pályázatán díjat nyert népszerű elbeszélések közül Kelemenfy László *Korhely életnek szomorú a vége* című 1845-ben megjelent beszélye 15 krajcáros áron, Bonyhay Benjáminnak *A falu bírája* című pályaműve pedig 1846-ban 5 krajcárért került forgalomba.[107]

A jobbágyságnak Mária Terézia óta elvben kötelező iskolába járnia, de nagy része analfabéta, még a reformkorban sem tud írni és olvasni. Annak a kisebb hányadának — amely elsajátítja az olvasás ismeretét — is csak csekélyebb töredéke érdeklődik a színvonalasabb irodalom iránt, a falusi iskolák tanítói nem nevelik olvasóvá, maguknak sincs pénzük könyvekre, „mert fizetésök ruházatra sem elég, az élelmiszereket maguk termesztik, pedig sem tollal a kezükben, sem rugalmas pamlagon könyvek olvasása által, hanem ásó- és kapával: azután csodálhatjuk, ha fáradt tagjait pihenésre ereszti ahelyett, hogy olvasgatna. Derüljön aztán hazánk és népünk jobb világa!" — sóhajt fel keserűen a magyar népoktatás helyzetéről elmélkedve Magyar Mihály kiadó-könyvkereskedő 1848-ban.[108] Táncsics Mihály *Életpályám* című önéletírásában hasonló helyzetképet rajzol a falusi tanítók műveltségi állapotáról: „Négy iskolamesternél voltam eddig tanítósegéd, de egynél sem láttam csak egyetlen könyvet is a levelezőn és énekeskönyvön kívül, nagyon szembeötlő volt tehát rámnézve most először az izsáki kántornál kis könyvtárt láthatnom, holott azt hittem, hogy csak papnak való a könyv, minthogy eddigelé senki másnál nem, csak a plébánosoknál láttam, mivel tanítósegédi tisztemnél

[107] L. *R. Várkonyi Ágnes:* A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban. II. Bp. 1973. 89—90.: *Rexa Dezső:* A könyvek ára a XIX. század első felében. MKszle 1962. 74—75.; *Csatári Ottó [Telegdi Kovács László]:* I. m. 741—743.; *Petrik Géza:* Magyarország bibliographiája 1712—1860. I. Bp., 1888. 320.

[108] *Magyar Mihály:* A magyar könyvkereskedés és irodalom ügyében. Pesti Divatlap 1848. 7—11. sz. Az idézett részt közli: A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Összeáll. *Kovács Máté.* Bp., 1963. 480. p.

fogva csak ezek szobáiban fordulhattam meg néha-néha... Nem sokára valék Zemán kántornál, s megtanulhatám, mire valók a könyvek. Ő nem végzett ugyan latin iskolákat, de azért sok szép ismerettel bírt, miket könyveiből merített."[109]

A nép túlnyomó többségének elsődleges szellemi tápláléka így — rossz anyagi helyzete és neveltetése miatt — főként a maga alkotta népköltészet. Akik olvasnak, azon kevesek is elsősorban a kéziratos alkalmi költészet termékeit forgatják és az olcsó ponyvakiadásokhoz, továbbá a kalendáriumokhoz és a vallásos irodalomból a nép számára készített ima- és énekeskönyvekhez, s — mindenekelőtt protestánslakta területeken — a Bibliához jutnak hozzá; olyan tömegkiadványokhoz, amelyeket a műveletlen falusi nemesség is széles körben olvasott.[110] E tömegkiadványokban, különösen némely ponyvatermékben és a kalendáriumok egy részében, amelyeket főként vásárokon árusítanak, a paraszti olvasók színvonalas irodalmi munkákat és hasznos ismeretterjesztő írásokat is találtak.

Ponyvára került számos igénytelen tartalmú irodalom alatti iromány, de a XVIII. századnak és a XIX. század első felének is legelterjedtebb népi olvasmányai közé tartoznak az olyan népkönyvek, históriásénekek, széphistóriák, mint a jóval korábban keletkezett *Salamon és Markalf*, az *Árgirus*, a *Nyúl éneke* vagy az *Apollonius, Salamon, Tangredus*, a *Toldi Miklós históriája*, a *Pyramus, Stilfrid, Florentina*, a *Ponciánus*, továbbá a *Kádár István éneke*. Csak a Landerercég a XVIII. század második felében a következőket jelentette meg közülük: 1751-ben *Árgirust*, *Apolloniust*, *Pyramust*, *Markalfot*, *Stilfridet*, *Tangredust*, *Toldit*, 1774-ben *Árgirust és Salamont*, 1775-ben *Árgirust*, 1778-ban *Stilfridet* és *Florentinát*, s 1779-ben ismét az *Árgirust*. S e népszerű munkákat rendkívül olcsón, 1—4 krajcárért árusította, olyan áron tehát, amelyet a szegényebb paraszti rétegek is ki tud-

[109] *Táncsics Mihály:* I. m. 47. — A tanítók kiképzésére, műveltségére s helyzetére vonatkozólag l. még: *Benkő Samu:* A tanító sorsa Erdélyben 1848 előtt. In: B. S.: Sorsformáló értelem. Bukarest, 1971. 85—123.

[110] *Dégh Linda:* I. m. 299—301.

tak fizetni értük.[111] A II. Rákóczi György katonájaként 1658-ban hősi halált halt Kádár Istvánt elsiratő *Kádár István éneke*, mint a régi kor értékes irodalmi alkotása, már 1670 és 1700 közt előfordul kéziratos lejegyzésben Máramarosban, Csíkban és Kolozsvárott. 1738-ban elkészíti első ponyvakiadását 300 példányban a debreceni nyomda, majd a XVIII. század utolsó harmadában és a XIX. század elején „a váci nyomda bestsellere" lesz: 1770-ben, 1799-ben, 1804-ben s később év nélkül jelenik meg a váci nyomda kiadásában.[112] E ponyván árusított széphistóriák és históriás énekek reformkori népszerűségét bizonyítja — többek közt — az a körülmény is, hogy jeles korabeli írók nagy alkotásainak ihletői lesznek; Vörösmarty *Csongor és Tünde* című drámai költeményének pl. az *Árgirus*, Arany János *Toldi*jának pedig Ilosvai Selymes Péter *Toldi-históriája* lesz a forrása.

A ponyvatermékeknél is nagyobb számban és a jobbágyság még szélesebb köreiben terjedtek el a kalendáriumok. Az országban a társadalom különböző rétegei számára többféle kalendáriumot adtak közre a kiadók s óriási példányszámban. Egy, a helytartótanács részére az 1770-es évek közepén készült hivatalos összeírás szerint (Erdélyt nem számítva) évente mintegy 70 000 kalendárium jelent meg. A Hazai és Külföldi Tudósítások 1809-i évfolyamának egyik közleménye szerint ez a hatalmas szám is tovább emelkedett, évente több mint 150 000 példány kelt el Magyarországon.[113] A korabeli kalendáriumok többsége még mindig a híres lőcsei kalendárium formáját (16-od rét) és beosztását követte. A tartalomnak kb. felét-egyharmadát a naptári rész alkotta, amely babonás asztrológiai magyarázatokat, idő- és csillagjóslást is tartalmazott. A naptári részt évente ismétlődő közhasznú tudnivalókat tartalmazó állandó rovatok követték: vásárok jegyzéke, postajáratok rendje, pénzátszámítási táblázatok, az ország történetének áttekintése vagy kiemelkedő eseményei stb. Az állandó rovatok után következett az éven-

[111] L. *Kulcsár Adorján:* I. m. Bp., 1943. 35—36.
[112] L. *R. Várkonyi Ágnes:*
[113] *Gárdonyi Albert:* A XVIII. század legkeresettebb könyve. MKszle 1941. 232—244.

ként változó, vegyes tartalmú toldalék: hazai és külföldi események, különböző tárgyú ismeretterjesztő írások s végül a szórakoztató, szépirodalmi rész, amely a naptárak nagy többségében bárgyú történeteket, igénytelen anekdotákat tartalmazott, de néhány kalendárium színvonalas irodalmat is nyújtott olvasóinak: így pl. Pozsonyban a Kis János kiadásában s Weber Simon Péter nyomdász költségén megjelenő 1799. évi kalendáriumban külföldi jeles írók (Voss, Haller, Schiller, S. Johnson, A. Pope stb.) műveinek fordításai, Fazekas Mihály 1819-ben induló Debreceni Magyar Kalendáriumában a szerkesztő felvilágosult szellemű versei és prózai írásai, vagy az 1830-i komáromi kalendáriumban Czuczor Gergely versei voltak olvashatók.

A nagy tömegek gondolkodását befolyásoló kiadványfajtát a cenzúra is éles szemmel figyelte. A felvilágosult abszolutista uralkodók a kalendáriumok toldalékának közleményeit is a felvilágosodás szolgálatába igyekeztek állítani: Mária Terézia pl. eltiltotta a babonás meséket, jóslásokat, a nép téves előítéleteit tápláló írásokat s az egészségre károssá válható tanácsokat; II. József pedig — többek közt — a tisztítótűzre is kiterjedő búcsúk hirdetését. E tiltó rendelkezések ellenére nem egy kalendáriumban tovább éltek az elmaradott nép számára érdekes, ilyen jellegű írások. I. Ferenc cenzúrája folytatta ugyan a babonák és vallási hiedelmek elleni harcot, de — a reakció szellemében — elsősorban a politikailag veszélyes, a nép elégedetlenségét növelő és esetleg forradalomra vezető közleményeket kívánta száműzni a függelékrészből.[114]

A kalendáriumban rejlő tömegmozgósító lehetőségeket és gyakorlati ismeretek fontosságát a nép nevelésére és hasznos ismeretekkel való ellátására törekvő felvilágosodás és a reformkori szerkesztők közül is egyre többen felismerték. Fazekas említett kalendáriumának fő célkitűzése a tudományos ismeretek, az irodalom és a felvilágosult eszmék terjesztése volt az egyszerű emberek körében is. Harcolt a babonás hiedelmek ellen, elhagyta az időjóslást, ahogy ezt a

[114] *Sashegyi Oszkár:* Kalendáriumok cenzúrája. MKszle 1942. 18—26.

Debreceni első Kalendáriumba, melyből az időjövendölés kimaradt című programadó versében is öntudatosan hirdeti.[115] A Magyar Gazdasági Egyesület Mezei Naptára a reformkorban, 1841-ben így fogalmazza meg célkitűzését: „A mezei gazdának, ha boldogulni akar tanulnia, éspedig folyvást tanulnia kell, ... e végre indíttatott meg e ... Naptár is..." S a kalendárium a mellett, hogy szintén harcol a babona és időjóslás ellen és évente gazdag válogatást ad a reformkori költők (pl. Kisfaludy Károly, Bajza, Vörösmarty, Czuczor) verseiből, ismerteti az 1840-es évek forrongó eseményeit, az új törvényeket, a különböző egyesületeket és intézményeket, s rengeteg gyakorlati gazdasági tudnivalót közöl olvasóival. Így válik tehát a polgári fejlődés során a kalendárium is, mint sokat gúnyolt babonás hiedelmeket terjesztő tömegkiadvány, a népnevelés hasznos eszközévé, a felvilágosult és reformeszmék, a színvonalas szépirodalom és a gyakorlati ismeretek terjesztőjévé, fontos ismeretterjesztő és tudománynépszerűsítő kiadvánnyá.

A ponyvára nem került és a kalendáriumokban nem közölt, önállóan megjelenő magyar irodalmi termékeknek csak nagyon csekély részük jut el a köznéphez mind a felvilágosodás, mind a reformkor idején, s ami eljut, az is csak a parasztság igen kis töredékéhez. A felvilágosodás korában egy-egy politikai röpirat (pl. a *Parasztok dekrétuma.* 1790.) tartalmát, illetve egy-egy hírlapnak a francia forradalom eseményeiről és az országgyűlésen történtekről szóló híreit, közleményeit ismerik meg a jobbágyok, ezeket is felolvasás útján; a falvak jegyzői, tanítói vagy papjai olvassák fel nekik, ahogy a bécsi udvarnak küldött bizalmas jelentésekből kitűnik.[116] Ilyen irányú érdeklődésük azonban nem irodalmi, hanem politikai indítékú és célzatú, ahogy a reformkorban is — amikor a tervezett reformok kapcsán a parasztok helyzetéről is sok szó esik az ország- és megyegyűléseken, az irodalomban és a sajtóban — elsősorban a politikai lapok

[115] L. *O. Nagy Gábor:* Fazekas Mihály Kalendáriuma. Vándortűz 1947. 6. sz. 70—73.

[116] L. Eckhardt Sándor: I. m. 161—162.; *Dezsényi Béla—Nemes György:* A magyar sajtó 250 éve. I. Bp., 1954. 27. p.

(Pesti Hírlap, Hetilap) iránt érdeklődnek, s gyakran ekkor is a falusi értelmiség tagjai olvassák fel őket előttük. A kolozsvári kaszinó által Bölöni Farkas Sándor kezdeményezésére alapított első magyar néplap, az 1834-től 1848-ig Erdélyben megjelenő Vasárnapi Újság már egészében a paraszti olvasókhoz kívánt szólni gazdasági, s külföldi országokat és népeket ismertető cikkeivel és egyéb közleményeivel.[117]

A vidéki, falusi kaszinók és olvasóegyletek tagjai közt parasztok csak nagyon kis számban fordulnak elő, s ők itt színvonalasabb irodalmi és ismeretterjesztő művekhez is hozzájutnak. Az előfizetési jegyzékeken ugyancsak ritkán szerepelnek, de egy-két hasznos tudnivalókat nyújtó tudománynépszerűsítő munkára a falusi körök mellett néhányan már személy szerint is előfizetnek; Puky Károlynak *A magyar haza* című „honismertető monográfiájára" (1833) pl. „tekintélyes számban kiskunsági falvak, városok s azok »tanácsbéli« magyarjai is", Fényes Elek *Magyarország leírása* című hasonló művére (1847) pedig „egy számadó gazda és egy számadó birkás s több alföldi és felvidéki város és község olvasóegylete".[118]

A műköltészet egyes darabjai a kéziratos gyűjtemények révén vagy szóbeli áthagyományozás útján jutnak el a parasztság körébe; Petőfi több versét pl. a nép már a reformkorban népdalként énekelte. A megjelent könyvekből azonban még a reformkor végén is csak a ponyva jellegű, közérthető és olcsó kiadványokat olvassa a köznép nagyobb számban. Csatári Ottó csodálkozva állapítja meg 1848 elején, hogy „a nagy *néptömeg*, műveletlenségéhez képest, feltűnőleg sokat olvas... Egy kedvességet nyert ponyvairodalmi históriából 6 hónap alatt 5—8000 példány elkél csupán egy vidéken; és hogy a nemesebb ízlésű irodalmi termékek nem válnak a köznép sajátjává, ennek az az egyszerű oka, mivel íróink közül a nép ízlését, kívánatát korunkban még egy sem találta el; vagy ha eltalálta volna is valamelyik, de oly cifrán van nyomtatva munkája, s oly drága, hogy az

[117] *Dezsényi Béla—Nemes György:* I. m. 75—76.
[118] *Bisztray Gyula:* I. m. 191.

nem 6 s legfeljebb 12 garasos árú s a vastag papirosú nyomtatványokhoz szokott közönséges ember kezébe való.[119] Íme Arany János népszerű költeményét, a »Toldit« oly alakban s árért nyomtatták ki, hogy éppen nem a köznépnek való. Úgyhogy azt mondhatni: irodalmunkban a népre eddig szinte semmi figyelem nem volt, vagy ha volt is, mint például a népkönyvkiadó társulatnál, de nem tudtak a könyvek tartalma s kiállítására nézve a nép ízléseig leereszkedni."[120]

Petőfinek és plebejus forradalmár társainak célkitűzése, hogy a népet uralkodóvá tegyék a költészetben, majd a politikában, a reformkorban tehát nem valósulhatott meg. Az uralkodó rétegek és a külső elnyomás osztálypolitikája szellemileg és anyagilag is olyan alacsony szintre szorította vissza, hogy a magasabb műveltség részesévé nem válhatott. Az 1848-as időszakban újabb kísérletek történnek majd politikai felvilágosítására és műveltsége emelésére; a kormány Nép Barátja, Táncsics Mihály Munkások Újsága címen indít számára néplapot, Sallai Pál sárbogárdi református tanító pedig kétgarasos részvényekre alapított népi olvasókörök létrehozására ösztönzi az értelmiséget, így akarván az elmaradott tömegeket kulturálisan felemelni és alkalmassá tenni, hogy helyesen éljenek a kapott szabadsággal.[121]

[119] A Pesti Divatlap (ebben jelent meg Csatári cikke) szerkesztőségének megjegyzése e részhez: „A népkönyvkiadó társulattól kiadott népszerű elbeszélések pazarul nyomtatott 1-ső füzete 15 pengő kr. — Majd bizony a szegény ember ad annyit néhány *félig nyomtatott üres, vékony* levélért". Az említett „népszerű elbeszélések" című sorozat 1. füzeteként — *Szinnyei József* bibliográfiája (I. m. V. 1404. hasáb) szerint — Kelemenfy László (Hazucha Ferenc írói neve) Korhely életnek szomorú a vége című „népszerű beszély"-ét adta közre a Népkönyvkiadó Társulat; a mű 1845-ben jelent meg a budai egyetemi nyomda betűivel.

[120] *Csatáry Ottó [Telegdi Kovács László]:* I. m. 539—540.

[121] *Sallai Pál:* Két garasos olvasókör a népnek. Pesti Divatlap 1848. 27. sz. 741—743.

ÖSSZEGEZÉS

A felvilágosodás kezdetétől az 1848—49-es forradalmi időszakig jelentékenyen fejlődött a magyar olvasóközönség; gyaropodott számszerűen, újabb társadalmi és foglalkozási rétegekkel bővült, jó részének nemesbedett az ízlése, élénkebbé vált az érdeklődése s növekedett az irodalom iránti igényessége is. Kazinczy még amiatt panaszkodott, hogy az írók csak egymás számára írják könyveiket, s Kis János szintén úgy látta, hogy nincs a társadalomnak egyetlen olyan rétege sem, amelyre mint közönségére a magyar irodalom támaszkodhatnék: „A magyar főrendek nagyrésze, mint a hazájokból száműzötteknél történni szokott, nemzeti nyelvét elfeledte. A köznép és alsó nemesség nem szeretett könyvekkel foglalkozni; a tudományos karban azok, kikre a francia vagy német nyelv szeretete nem ragadott, a deákot kedvellék. A magyar író, néhány oskolai ifjakat kivéve, alig talált olvasó közönséget. Fáradságáért nevének nyomtatásán kívül nemcsak külső jutalmat nem reménylhetett, hanem attól is félhetett, hogy hasznát nem esmerő oktalannak, vagy túlzó magyarnak fog tartatni" — írja az 1790-es évekre visszaemlékezve[1].

Ez a lehangoló helyzet az 1840-es évekre minden vonatkozásban gyökeresen megváltozott. A magyar olvasóközönség kiterjedt a társadalom mindazon rétegeire, amelyeket Kis János még a magyar irodalom iránti olvasói érdektelenségük miatt olyan súlyosan elmarasztalt. Ahogy a történeti

[1] Kis János emlékezései életéből. 2. kiad. Bp., 1890. 313—314.

fejlődés minden időszakában, ekkor is a legműveltebb emberek és rétegek a legaktívabbak és legigényesebb olvasók. A társadalom egészének műveltségi színvonala és művelődés iránti érdeklődése a felvilágosodás és reformkor idején lényegesen emelkedett. A főrangúak egy része is értelmiségi, polgáriasultabb jellegű életformát él már, s mint tudós, író vagy közéleti ember bekapcsolódik az ország szellemi és tudományos életébe és a közéletbe, s egyben művelt olvasó is. A „középrend", amelyhez az értelmiség (írók, tudósok, publicisták, tanárok, ügyvédek, orvosok és más szakemberek), a honorációr- és hivatalnokréteg, a diákok és jurátusok, az alsópapság és a birtokos köznemesség tartozik, társadalmi összetételét tekintve lényegesen átalakul, folyamatosan egyre több nem-nemesi (polgári, plebejus) származású egyénnel bővül, s ezzel párhuzamosan a politikai és irodalmi s egyben olvasói érdeklődése is megváltozik, radikalizálódik. Ez a nagy társadalmi csoport alkotja az olvasóközönség legkiterjedtebb s ugyanakkor legműveltebb s legváltozatosabb érdeklődésű részét. Többségük az ország tudományos és irodalmi központjában, Pest-Budán, vagy vidéki városokban városias, polgári környezetben él, ahol rendelkezésére állnak a művelődés különböző intézményei és eszközei.

Nagyon lényeges fejlődés mutatkozik a vidéken, falusi környezetben élő birtokos nemesség irodalmi érdeklődésében és olvasási kultúrájában is. A magyar társadalom e rétegének életformájáról és műveltségi szintjéről meglehetősen egyodalúan általánosító sivár kép él még ma is a köztudatban, amely feltétlenül módosításra, árnyalásra szorul. A vidéki nemesi társadalom elmaradottsága, a parlagias, műveletlen, a kártyának és kopónak élő nemes alakja a XVIII. század elejétől fő céltáblája az irodalomnak. Ez az elmarasztaló kritika a köznemesség jó részét méltán illeti, más csoportjai azonban kivételek alóla. E haladás ügye iránt fogékony és érdeklődő rétegek műveltsége, könyv- és olvasási kultúrája kiemelkedik az átlagból, olvasmányaik alig különböznek az értelmiség és hivatalnok-nemesség olvasmányaitól. Megismerkednek a magyar és külföldi irodalom legkülönbözőbb termékeivel, s gondolkodásukat, szellemi és politikai magatartásukat olvasmányaik lényegesen átformálják. Ne-

hez elképzelni, hogy e réteg egyik napról a másikra válik a Széchenyi kezdeményezte reformpolitika, majd a kossuthi és más liberális-demokrata eszmeáramlatok hívévé és követőjévé. Nyilván nagy szerepe van ebben a kiváltságait veszélyeztető bécsi udvari politikának is, de nem hagyható figyelmen kívül azoknak a fontos külföldi és hazai műveknek a tudatformáló hatása sem, amelyek e nemesi magánkönyvtárakban is megtalálhatók voltak.

A hazai polgárság és parasztság ebben az időszakban kezd bekapcsolódni a magyar olvasási kultúrába, de csak kisebb része olvas még, a XIX. század második felében válik majd mint olvasó az irodalmi élet jelentékenyebb tényezőjévé.

E megnövekedett és minden vonatkozásban fejlettebb olvasóközönség fokozatosan egyre biztosabb társadalmi bázisa lesz a polgárosodó nemzeti irodalomnak, lapkiadásnak és könyvkultúrának. Az írók egy része, de különösen a szerkesztők számára lehetővé teszi a független alkotómunkát és biztosítja megélhetésüket, s átalakítja a könykiadás, a nyomdászat és a könyvkereskedelem arculatát. A közönség fejlődésével és polgáriasodásával párhuzamosan kialakulnak a könyvkultúra polgári jellegű módszerei és formái. A feudalizmus korábbi időszakára általánosan jellemző szerzői magánkiadásokat és a főrangú mecénások adományaira alapozott könyvkiadást fokozatosan felváltja az olvasóközönség széles rétegeire épülő előfizetési rendszer, a prenumeráció, valamint a nyomdász-kiadók és kiadó-könyvkereskedők saját terhükre is egyre több színvonalas munka közzétételét vállalják a széles körben népszerű tömegkiadványok mellett.

Az 1820-as évektől kezd általánossá válni, hogy a kiadók tiszteletdíjat fizetnek a kiadásukban megjelenő művek szerzőinek, korábban legfeljebb a kiadott munka néhány példányával honorálták őket. Szerzői jogvédelem nincs még Magyarországon — bár a Kisfaludy-Társaság kezdeményezésére a reformkori országgyűlések is tárgyalják az írói tulajdonjog törvényes szabályozásának problémáját[2] —, de a ki-

[2] L. *Merényi Oszkár:* Adalékok a magyar kiadástörténethez a XIX. században. III. Az írói jogtudat kialakulásához. Kereskedelmi Szakoktatás 1938. 104—109.

adók a közönség körében kedvelt írók műveit szerződéssel igyekeznek maguknak biztosítani s ebben szerzői jogdíj, honorárium fizetésére vállalnak kötelezettséget. Az írói tiszteletdíj igen különböző; Kilián pl. 1843-ban Vörösmarty Mihály összes munkái 10 kötetét 10 évre 2600 forintért vette meg; Hartleben *A falu jegyzőjéért* Eötvös Józsefnek ívenként 52 forintot (összesen 3200 forintot), Heckenast pedig Jósika Miklós regényeiért ívenként 50 forintot (kötetenként átlag 1000 forintot fizetett. Petőfi összes versét 1847-ben 2000 forintért adta el „örökre" Emich Gusztávnak, egyes verseiért kezdetben a lapok 4—4 forintot fizettek, de 1848-ban már mint neves költő a győri Hazánktól versenként 2—2 aranyat kapott.[3]

A lapkiadás a könyvkiadásnál is jövedelmezőbb foglalkozás. Lapjaik bevételéből vagy a kiadótól kapott fizetésükből az 1840-es években általában már a szerkesztők is egészen jól meg tudnak élni. Az olvasottabb lapok évi jövedelme ekkoriban 50 000 forint volt. A Pesti Hírlap előfizetési bevétele pl. 1843 első hat hónapjában 22 000 forint, amelyhez még további 2800 forint hirdetési bevétel is járult. A szerkesztési és nyomdai díjakat, továbbá az ügykezelési és postai költségeket leszámítva is 6000 forint félévi tiszta jövedelme volt belőle a kiadó Landerer és Heckenast cégnek.[4] Kossuth Lajos a szerkesztő, mint a kiadó alkalmazottja, évi 1200 forint fizetést kapott, de 2500 példányon felül minden 100 újabb előfizető után is 50—50 forintot, s így a lap óriási sikere nyomán havi 800 forint (évi 9600 forint) körül volt a szerkesztői fizetése.

A kiadványok iránti nagyobb közönségigény nyomán gyarapodott a nyomdák száma és a hazai nyomdaipar technikailag is korszerűsödött. 1801-ben Magyarország 34 helységében összesen 46 nyomdai üzem működött,[5] 1848 elején pedig már 53 helyen összesen 68.[6] Az 1840-es években kezdtek elterjedni az országban azok a külföldi találmányok (pl.

[3] *Fitz József:* A magyar nyomdászat 1848—1849. Bp., 1948. 91., 92., 93.
[4] Ua. 136.
[5] *Novák László:* A nyomdászat története. V. könyv. Bp., 1928. 5—8.
[6] *Fitz József:* I. m. 58.

a gyorssajtó), amelyek lényegesen hozzájárultak a nyomdai teljesítmények emelkedéséhez, ugyanakkor olcsóbb kiadványok gyorsabb előállításához is a kisebb pénzű átlagolvasók kívánalmai szerint. A nyomdák szaporodásával és korszerűsödésével együtt lényegesen növekedett a könyvtermelés is. 1800-ban Magyarországon — a Schedius Lajos szerkesztette *Mess-Verzeichniss* szerint — összesen 115 mű jelent meg a következő nyelvi megoszlásban: 45 magyar, 15 német, 51 latin és 4 szláv munka.[7] Az 1848-ban megjelent könyvek száma ezzel szemben már összesen 794; nyelvek szerinti megoszlásuk pedig: 547 magyar, 192 német, 9 latin, 6 román, 32 szlovák, 5 horvát és szerb, 1 rutén és 2 olasz mű.[8] A számszerű növekedés mellett komoly minőségi változásra, a közönség magyarosodására és a magyar közönség gyarapodására utal a magyar nyelvű könyvek arányának lényeges emelkedése és a feudális-egyházi jellegű latin munkák tetemes visszaesése. 1800-ban a teljes könyvtermésnek csak 39 százaléka magyar mű s még 44 százaléka latin; 1848-ban viszont a magyar könyvek aránya 69 százalék az egészen belül, a latinoké viszont csupán 1,1 százalék.

Az olvasóközönségnek s vele együtt a könyvkultúrának e fejlődési eredményei a bécsi udvar és a hazai konzervatív, aulikus vezetőrétegek azon jogi és gazdasági intézkedéseivel szembeni küzdelem során születtek meg, amelyek a haladást ezen a téren még a reformkorban is erősen akadályozták. Végül az 1848-as forradalom, majd a forradalmi kormány megszüntette mindezeket a kötöttségeket (cenzúra, privilégiumok, céhrendszer) és törvénybe iktatta Magyarországon is a polgári sajtószabadságot, s ezzel egy rövid időre, az 1848—1849-es forradalmi események és a szabadságharc kurta időszakára elhárította az akadályokat az olvasóközönség és a könyvkultúra szabad polgári és nemzeti fejlődése elől.

[7] L. *Merényi Oszkár:* I. m. I. A könyvtermelés fejlődése. = Kereskedelmi Szakoktatás 1937. 379.
[8] *Fitz József:* I. m. 69.

A PERIODIKÁK CÍMÉNEK RÖVIDÍTÉSE A LÁBJEGYZETEKBEN

Itk = Irodalomtörténeti Közlemények

Kts = Könyvtáros és A Könyvtáros

MKszle = Magyar Könyvszemle

OSzKÉ = Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve

Sz = Századok

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Abaffy Ferenc 31
Abonyi Kaszinó 98
Abonyi Polgári Olvasókör 98
Achenwall, Gottfried 216
Addison, Joseph 207
Adelung, Johann Christoph 207
Adler 123
Agárdi Péter 198
Ahn Ferenc 241
Aiszkhülosz 61, 186
Aiszóposz 61, 225
Ajtai Gyula 240
Akadémiai Könyvtár 12, 14, 160, 161—162
Alapy Gyula 181
Alexovics Vazul 27
Alfieri, Vittorio 134
Algyógyi Kaszinó 106
Alkalmi költészet 197, 237—238, 256
Allgemeine Politische Annalen 121
Allgemeine Theater-Zeitung 121, 123
Allgemeine Zeitung 1. Leipziger Allgemeine Zeitung
Allgemeiner Beobachter 123
Almási Balogh Pál 145—146, 147, 183
Almásy Dénes 103
Almásy Mória 103
Alsókubini Tanítói Nevelő Társaság 98, 106
Alsósiménfalvi Nemes Székely Ifjúi Egyesület 98, 101, 106, 114
Alszeghy Zsolt 8, 9, 26, 199
Altick, Richard D. 20
Amadé László 64, 198
Anakreón 61, 184, 225
Andersen, Hans Christian 83, 91
Andrássy Gyula 177
Angyal Dávid 33
Antal Mihály 91
Ányos Pál 60, 64, 190, 204, 219, 231, 234, 238
Apollonius 197, 256
Aradi Kaszinó 96, 97
Aradi Nóra 6
Aranka György 60, 164, 181, 224
Arany János 13, 141, 188, 189, 237, 238, 257, 261
Aranyosgerendi Olvasóegyesület 123
Archiv für Geschichte 121
Árgirus 197, 198, 256
Ariosto, Lodovico 192, 194, 207
Arisztophanész 184, 186
Arisztotelész 186
Arndt, Ernst Moritz 34
Aspasia 78
Asztalos Miklós 181
Athenaeum 80, 86, 106, 123, 140, 156, 172
Attems Ferenc 103
Augsburger Allgemeine Zeitung 109, 124
Aurora 78, 109, 121, 122, 153
Aurora-kör 78
Ausland 121, 123

Bacon, Francis 185
Bácskai Vera 91
Bágya Zsigmond 13, 141, 191, 193
Bajai Jótékony Olvasóegylet 97, 98, 101, 105
Bajza József 78, 80, 89, 120, 131, 135, 141, 187, 188, 193, 239, 240, 254, 259
Balanyi György 26, 199
Balásházy János 109, 112, 134, 210
Balassagyarmati Olvasótársaság 97
Balassi Bálint 42, 64
H. Balázs Éva 30
Bálintitt József 104
Balla Vilmos 35
Ballagi Géza 30, 76
Balogh József 148
Balogh Sándor 165
Baloghy László 245
Balzac, Honoré de 127, 132—133, 142, 156, 189, 194, 199, 244, 248
Bán Dezsőné 22
Bán Imre 238
Bánffy Dániel 104
Bánffy János 104
Bárány Boldizsár 65—66
Barcsay Ábrahám 43, 60, 181, 204, 95, 97, 106
Barclay, John 43
Barcsay Ábrahám 43, 60, 181, 204, 219
Barcza József 13, 181
Barczafalvi Szabó Dávid 43
Barkóczy László 235
Báróczy Sándor 28, 40, 43, 44, 60, 132, 181, 201, 219, 224, 234
Baróti Szabó Dávid 43, 60, 64, 65, 231, 234
Bartakovits Béla 116
Bártfai Kaszinó 98
Bártfai Szabó László 91, 176, 190
Batári Gyula 12, 107
Batsányi János 13, 45, 181, 204, 219, 238
Batteux, Charles 185
Batthyány Fülöp 168
Batthyány Ignác 163. 175
Batthyány Kázmér 177
Batthyány Vince 49
Bay György 116
Bayle, Pierre 27, 185, 208
Beaumarchais, Pierre-Augustin 225
Beccaria, Cesare Bonesena 208, 216
Becker Alfréd 104
Beichel József 56
Békássy Imre 106
Békés megyei Levéltár 14
Békési Olvasótársaság 97, 98, 99
Békéscsabai Kaszinó 98, 99, 101, 102, 112, 122, 123—124, 135—136
Békéscsabai megyei Könyvtár 14, 241
Bél Mátyás 180, 209, 217, 220
Bellosovics Károly 158—159
Benczur József 209, 217
Benda Kálmán 11, 30, 31, 32, 34
Bene Ferenc 211
Beniczky Péter 42
Benkő József 233
Benkő Samu 233, 256
Bentham, Jeremy 109, 185, 246
Bényei Miklós 13, 185, 187, 190
Benyovszky Móric 142
Beobachter 123
Beöthy Ödön 108
Béranger, Pierre Jean de 194
Beregmegyei Kaszinó (Beregszász) 98, 102, 112, 115—116, 134—135
Beregszászi Nagy Pál 60
Berlász Jenő 12, 161, 162, 176, 183
Bernal, John D. 20
Bertits Ferenc 69
Berzeviczy András 32
Berzeviczy Gergely 30, 144, 210, 217
Berzsenyi Dániel 63, 64, 112, 120—122, 131, 153, 167, 187, 190, 204, 220, 223, 226, 239, 240, 241, 244—245
Bessenyei György 7, 13, 15, 25, 28, 42, 43, 44, 60, 64, 68, 143, 144, 174, 179, 181, 182, 193, 199, 201, 204, 219, 224, 230, 234, 243, 244
Besztercebányai Kaszinó 98
Bethlen Imre 188

Bethlen János 104, 113, 217
Bethlen László 104
Bevilaqua Borsody Béla 35
Bezerédy István 111, 113, 191
Bezerédy Pál 112
D. Biás István 105, 120, 128
Biblia 196—197, 209, 234, 256
Bibliographiai Értesítő Magyarország és Erdély számára 154
Bihardiószegi Kaszinó 99
Bihari Kaszinó 1. Nagyváradi Kaszinó
Bíró Ferenc 11, 13, 39, 181
Bíró Miklós 56
Bisztray Gyula 11, 81, 172, 173, 178, 191, 235, 251, 253, 260
Blanc, Louis 186
Blumauer, Alois 206
Boccaccio, Giovanni 225
Bod Péter 180, 219, 225
Bodmer, Johann Jakob 206
Bodnár István 113
Bodolay Géza 11, 62, 64, 66, 137, 138, 139, 142
Boetius, Anitus Manlius 225
Boileau, Nicolas 184, 187, 192, 206, 218
Bojtár Endre 6
Boldisár Kálmán 103, 114, 119
Bonfini, Antonio 209
Bónis Sámuel 111
Bonyhádi Gyula (Perczel Gyula) 99
Bonyhádi Kaszinó 98
Bonyhai Benjámin 148, 255
Boross Ferenc 234
Borsodi Olvasókör (Miskolc) 12, 98, 112
Botos Mihály 249
Bossuet, Jacques Bénigne 189
Bölöni Farkas Sándor 13, 109, 113, 135, 140, 166, 187, 192—193, 260
Börne, Ludwig 109, 190
Börsenblatt 154
Börsenverein der Deutschen Buchhändler 154
Brassai Sámuel 86, 113, 140
Breznay Imre 117, 119, 122, 123, 134
Brisits Frigyes 8
Bruckenthal Sámuel 175
Bruckner János 12, 160
Brunszvik Teréz 119
Brühl, Friedrich Aloysius 43
Budai Ézsaiás 65, 66, 246
Budai Olvasóegylet 96, 98, 99, 102—103, 114, 115, 116—117
Budai Olvasókör 30, 32
Budapesti Híradó 124
Budapesti Szemle 140
Budavári Kaszinó 98, 103—104, 112, 114, 116, 122, 123
Bugát Pál 89, 120
Bulwer, Edward George 109, 132, 134, 153, 156, 185, 194
Bujovszky Gyula 142
Burger, Johann 134
Burián Amália 1. Unverdorben Jánosné Burián Amália
Burián Pál 54—55, 57, 58—59, 158
Burns, Robert 187, 192
V. Busa Margit 165
Büki Kaszinó 98, 105
Bürger, Gottfried August 181, 194, 225
Bürgern und Bauern Zeitung 120
Byron, George Gordon 128, 142, 179, 185, 187, 189, 192, 225

Calderon de la Barca, Don Pedro 133, 185, 192
Camoens, Luiz Vaz de 193
Campe, J. Heinrich 208
Cato, Marcus Porcius 61
Catullus, Caius Valerius 218
Ceglédi Kaszinó 99
Celldömölki (Kiscelli) Kaszinó 98, 105—106, 116
Cervantes Saavedra, Miguel de 185, 187, 194
Chateaubriand, François-René de 192, 194
Chatterton, Thomas 189
Chernel Dávid 33
Cherbuliez, Victor 186
Chervalier, Michel Eugéne 185, 186

Cicero, Marcus Tullius 61, 144, 186, 188, 225
Claridge, R. T. 83, 89, 91
Clauren, Heinrich 156
Condorcet, Marie Jean Antoine 157, 186
Cooper, James Fenimore 109, 127, 128, 132, 142, 153, 156, 187, 194
Corneille, Pierre 182, 184, 206
Cornelius Nepos 61
Cornides Dániel 180, 209, 217
Corpus Juris 185, 208, 216
Cronegk, Johann Friedrich 144
Csabai Tibor 190
Csáky István 176
F. Csanak Dóra 12, 162, 175
Csányi László 167, 188, 202—203
Csaplovics Lőrinc 165
Csapó Dániel 89, 191
Csapodi Csaba 13, 188
Császár Elemér 181
Császár Ferenc 132, 135
Csatári Ottó 1. Telegdi Kovács László
Csatkai Endre 37, 38, 106
Csendes Katalin 184
Csengery Antal 142
Csengery József 141
Csépán István 213—220, 221, 226, 230
Csépán János 214
Cserei Mihály 228
Cserna János 1. Udvardy Cserna János
Csery Péter 244
Cservenkai Kaszinó 98
Csetneki Olvasóegylet 97
Csokonai Vitéz Mihály 44, 60, 63, 64, 65, 66, 69—70, 131, 153, 197, 220, 223, 224, 225, 237, 238, 244, 247—248
Csongrádi Kaszinó 98
Csontosi János 91
Csorba András 134
Curtius Rufus 225
Czakó Zsigmond 141, 142, 190, 194
Czimer Károly 101, 103, 113, 114, 119, 130
Czinke Ferenc 60
Czirjék Mihály 40, 219
Czirus 229
Czuczor Gergely 112, 129, 130, 131, 141, 188, 235, 239, 240, 250, 258, 259

Dabasi Olvasótársaság 98
Daguerrotyp 122
Dankanits Ádám 12, 95, 106, 128
Dante, Alighieri 192, 194, 207
Darnay Kálmán 113, 202
D'Auville, Jean Baptiste Bourguignon 246
Dayka Gábor 63, 64, 66, 172, 193, 204, 231, 234, 251
Deák Ferenc 108, 110, 167, 191, 202, 227, 235, 246
Deák János 212
Debreceni Kollégiumi Diáktársaság 63, 65, 66
Debreceni Egyesület 138
Debreceni Grammatika 207, 219
Debreceni Kaszinó 96, 97, 103, 115, 122
Debreceni Kollégiumi Könyvtár 163
Debreceni Magyar Kalendárium 258—259
Debreceni Olvasótársaság 137, 142
Debreceni Polgári Kaszinó 98, 103, 114
Debreceni (Úri) Kaszinó 103, 114, 115, 116, 119, 122
Debreczeni István 13, 189
Décsy Antal 216
Decsy Sámuel 43, 60
Deé Nagy Anikó 165
Defoe, Daniel 132
Dégh Linda 12, 230, 256
Degré Alajos 141, 190
Démokritosz 225
Denis, Michael 207
Dési Olvasóegylet 95, 97, 113
Descartes, René 225
Desseine (De Seine, François Jacques) 216
Dessewffy Aurél 89, 92, 104, 140, 190, 210, 245
Dessewffy Emil 140, 210, 246

Dessewffy József 85, 88, 140, 177, 210
Dessewffy Marcell 210
Deszkásy Boldizsár 113
Deutsche Garten Zeitung 120, 121
Dévai Kaszinó 99
Dezsényi Béla 10, 67, 90, 172, 260
Dickens, Charles 127, 132, 142, 156, 179, 189, 194
Diderot, Denis 194, 206, 208, 225
Diétai Magyar Musa 235
Divatlapok 80, 81, 140, 171—172, 194, 252
Dobay Székely Sámuel 180
Dobsa Lajos 190
Dobsinai Olvasóegylet 99
Doll, Alois 37
Domanovszky Sándor 26, 29, 79, 199, 253
Domby Márton 65
Dongó Gy. Géza 113
Donatus, Aelius 144
Dorell József (Darrel, William) 26
Döbrentei Gábor 44, 66, 89, 254
Döme Károly 86
Dőry Gábor 99
Dréta Antal 235
Droste, Edmund 104
Dudás Endre 212
Dudás Gyula 212
Dugonics András 29, 42, 43, 60, 64, 65, 181, 182, 190, 198, 202, 204, 209, 219, 224, 234, 238
Duka Tivadar 142
Dumas, Alexandre (idősebb) 156
Dunántúli Református Egyházkerület pápai könyvtára 14
Dux Adolf 112

Eberhardt Béla 9, 232, 234
Eckhardt Sándor 27, 46, 67, 76, 176, 259
Edelmann Károly 155, 157—158
Édes Gergely 198, 225
Egressy Gábor 98
Egri Kaszinó 12, 96, 97, 115, 116, 117, 119, 122, 134
Egri Szemináriumi Diáktársaság 137, 138
Egyed Antal 188
Egyetemi Könyvtár 12, 66, 159—160
Egyházi Értekezések és Tudósítások 123, 233
Élet és Literatura 78, 125, 140, 171
Életképek 81, 124, 140, 172, 194, 241
Előfizetők 80—81, 171—174. 177—178, 190—191, 234—235, 250, 252, 260
Emich Gusztáv 265
Emlény 122, 244
Engel, Johann Jakob 206
Enyedi György 225
Eötvös Dénes 104
Eötvös Ignác 104
Eötvös József 13, 79, 104, 109, 112, 127, 128, 132, 134, 135, 140, 141, 148, 153, 157, 177, 185—187, 188, 190, 194, 244, 253, 265
Eötvös Tamás 112, 116
Eperjesi Diáktársaság (Magyar Társaság) 64, 137, 142
Epiktétosz 144, 225
Erasmus Rotterdamus, Desiderius 218, 225
Erb Frigyes 51
Erdélyi Gazdasági Egyesület 164
Erdélyi Híradó 94, 120, 123, 124, 140, 172
Erdélyi Hírlap 122, 156
T. Erdélyi Ilona 10, 181
Erdélyi János 80, 89, 135, 141, 142, 239
Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 164
Erdélyi Múzeum 171, 235
Erdődy Julianna 176
Eredeti Játékszín 134
Erkel Ferenc 253
Ertsey Dániel 222, 225, 246
Escarpit, Robert 6
Esdaile, Arundell 22
Esquiros, Alphonse 189
Eszéki Magyar Olvasótársaság 95, 97, 98, 107

Eszterházy Károly 163, 175
Etédi Soós Márton l. Soós Márton, Etédi
Euripidész 184, 186

Fábchich József 200
Fábián Gábor 187, 191, 235
Faigel Pál 145
Falk Miksa 142, 185
Faludi Ferenc 8, 26, 42, 59, 60, 64, 198, 201, 204, 231, 234
Farkas András 197
Farkas Gyula 8, 9, 29, 79, 235, 253
Fáy András 59, 89, 128, 132, 134, 135, 140, 141, 146—147, 172, 187, 191, 193, 194, 222, 224, 244, 245, 247, 251
Fazekas Mihály 64, 238, 258—259
Fechtig Ferdinánd 104
Fejér György 63, 66, 160, 183, 201
Fejér megyei Olvasótársaság (Székesfehérvár) 12, 98, 112, 113, 126—127
Fejérpataky László 111
Fejős Imre 12, 110
Félix Pál 20
Felsőmagyarországi Minerva 78, 121, 140, 171
Felvinci Olvasótársaság 128
Fénélon, François de Salignac 61, 189, 206
Fényes Elek 135, 148, 172, 178, 195, 253, 254, 260
Fényes Miklós 175
Fenyő István 10, 140, 202
I. Ferenc 33, 73, 74, 258
Ferenczi Bernát 152
Ferenczi Zoltán 113
Ferenczy József 252
Ferenczyné Wendelin Lídia l. Wendelin Lídia, Ferenczyné
Fessler Ignác Aurél 186, 209
Festetics Albert 104
Festetics György 12, 164, 166, 175, 220
Festetics Lajos 165
Festetics László 100, 105, 112, 164, 166—169, 202, 203, 223
Fiatal Magyarország 35, 62, 138—139
Fielding, Henry 187
Figyelmező 122, 123, 156
Fillértár 122, 123
Firtinger Károly 51, 56
Fitz József 265, 266
Flavius, Josephus 209
Fleury, Claude 144
Florentina 256
Fodor Ferenc 31
Fogarasy Mihály 149—150
Folger 246
Forgách Antal 104
Forgách Lajos 104
Forgách László 76
Forgách Miklós 74, 76
Forster, Johann Georg 206
Fortuna kávéház 34
Földi János 238
Frankenburg Adolf 81, 116, 141, 172, 245
Freiligrath, Ferdinand 157
Funke, Fritz 21
Fülöp Géza 23, 84, 150, 163, 211, 248

Gaal Jenő 145
Gaál József 132, 134, 141
Gallia Fülöp 151
Gaillad, Joseph 76
Gál István 13, 192
Gálos Rezső 182, 196, 244
Gányi József 212
Garas Tár 123
Garay János 79, 81, 127, 131, 141, 239, 240, 252
Gárdonyi Albert 37, 41, 46, 47, 48, 49, 50, 52, 53, 53, 76, 154, 257
Gazdasági Tudósítások 122
Geibel Károly 127
Gellert, Christian Fürchtegott 68, 144, 206, 232, 251
Gelley Mihály 212
Gemeinnützige Blätter 123
Georgicon 164, 166
Geramb János 104
Gerlitzy Fülöp 104

Gerlitzy Mihály 104
Gervinus, Georg Gottfried 186
Gessner, Salamon 43, 61, 181, 184, 206
Ghyczy Ignác 133, 184
Gibbon, Edward 186, 209
Gleixner János 36—37
Goethe, Johann Wolfgang 37, 40, 61, 71, 128, 133, 134, 141, 153, 156, 181, 185, 186, 187, 190, 192, 194, 201, 206
Goldoni, Carlo 207
Goldsmith Oliver 189, 207
Gombos Antal 213
Gorove István 135, 140, 188, 246
Gottsched, Johann Christoph 225, 232
Görög Demeter 66, 67, 171
Göttinger Anzeigen 120
Gracian y Morales, Baltasar 61
Grazer Zeitung 123
Greguss Ágost 142
Grillparzer, Franz 223, 225
Grossinger, Franz Rudolf 216
Grotius, Hugo 185, 208, 216, 225
Guarini, Giovanni Battista 207
Guizot, Fraçois Pierre 157, 186
Gulyás Pál 23, 165, 181, 183, 240
Gutzkow, Karl 134, 157
Guzmics Izidor 66, 235, 239, 241
Gvadányi József 29, 42, 59, 64, 65, 153, 187, 198, 202, 204, 209, 219, 224, 234
Gyarmathy Sámuel 60, 225
Gyergyai Albert 20
Gyöngyösi Ferences Könyvtár 163
Gyöngyösi István 29, 42, 59, 60, 64, 131, 172, 181, 198, 201, 204, 219, 224, 231, 234, 238
Gyöngyösi Kaszinó 98
Gyöngyössy János 198
Gyönki Kaszinó 97
Győr megyei Levéltár 14
György Aladár 152, 154
Győri Akadémiai Diáktársaság 138
Győri Diáktársaság 137, 142
Győri Kaszinó 95, 97, 98
Győri Olvasótársaság 98, 112, 113, 115, 116, 129—133, 137, 250
Győri Újvárosi Kaszinó 98, 1
Győrszentmártoni Olvasótársaság 93, 117—118
Gyulafehérvári Kaszinó 98, 128
Gyulai Olvasókör 99
Gyulai Pál 142, 236
Gyulai Zsuzsanna 221
Gyurics György 182
Gyülde 90

Haan Lajos 112
Haas Ignác 37
Hadi és Más Nevezetes Történetek 38, 39, 40, 65, 67, 171, 213
Hagedorn, Friedrich 181, 206
Hahn-Hahn, Ida 156
Hajdúböszörményi Kaszinó 96, 97, 98
Hajnik-család 191
Hajnóczy József 30, 31
Halász Anna 12, 114, 133
Halis István 202
Haller, Albrecht 184, 206, 258
Haller Ignác 104
Haller János 204, 224
Haller Lajos 104
Hamar István 175
Hammerstein Rudolf 104
Hammerstein Vilmos 104
Handlungs Zeitung und Mode Spiegel 121, 123
Hankens Bálint 228
Haraszti Károly 49, 51, 52, 54
Hartleben Gusztáv Adolf 252, 265
Hasznos Mulatságok 34, 166
Hauff, Wilhelm 128, 133
Hauser Arnold 5, 20
Havrán Dániel 180
Hazai és Külföldi Tudósítások 34, 65, 120, 121, 122, 170, 173, 257
Hazai Vándor 122
Hazánk 129, 131
Hazucha Ferenc (Kelemenfy László) 142, 148, 255, 261

Hébe 78
Heckenast Dezső 154, 155, 158
Heckenast Gusztáv 153—157, 158, 252, 265
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 179, 185
Heine, Heinrich 128, 157, 190, 194
Helischer József 165
Helmeczy Mihály 44, 79, 89
Heltai Gáspár 43, 188, 209
Heltai Nándor 151
Helvetius, Claude-Adrien 46, 70, 185, 208
Henszlmann Imre 142
Herder, Johann Gottfried 61, 109, 153, 181, 184, 186, 206, 225
Hermann August 135
Hermann Egyed 9, 232, 234
Hernády Ferenc 12, 162, 175
Herta 121
Hertelendy Károly 246
Hervey, John 61
Herwegh, Georg 190
Hessel, Alfred 22
Hetényi János 243, 246
Hetilap 86, 124, 259
Héti Lapok 107
Hevenessy Gábor 180
Hild József 89
Hiller István 163
Hirnig Károly 104
Hirnök 86, 123, 146
Hobbes, Thomas 182, 186
Hoblik Márton 107
Hobsbowm, Eric John 20
Hódmezővásárhelyi Kaszinó 96, 97, 98
Hoffmann, Ernst Theodor Amadeus 153
Hoffmann Mór 202
Holbach, Paul-Henri Dietrich d' 75, 76, 182
Holberg, Ludwig von 43
Hollinger-kávéház 111
Holosovszky Imre 28
Homérosz 61, 184, 186, 188, 225
Homonnai Kaszinó 97, 98
Honderü 81, 123, 140, 194
Honművész 82—84, 97, 109, 122, 123, 140, 240
Honni Vezér 122
Hont Ferenc 29
Hont Megyei Kaszinó (Ipolyság) 97
Horányi Elek 207, 217
Horárik János 194
Horatius Flaccus, Quintus 61, 184, 186, 188, 190, 218, 225
Horvát István 44, 183, 188, 209, 249, 254
Horváth Ádám l. Pálóczi Horváth Ádám
Horváth B. János 211
Horváth Boldizsár 113
Horváth Cyrill 187
Horváth Endre l. Pázmándi Horváth Endre
Horváth-féle magánkönyvtár 212
Horváth Ignác 216
Horváth János (1769—1835) 233
Horváth János (1878—1961) 8, 11, 25
Horváth József 103, 113
Horváth Lázár l. Petrichevich Horváth Lázár
Horváth Margit 175
Horváth Mihály 84—85, 125, 135, 136, 137, 186, 254
Hőgyészy Pál 106
Hölty, Ludwig Christoph Heinrich 181
Hrabovszky Dániel 66
Hugó Károly 141, 190
Hugo, Victor 134, 141, 153, 156 179, 184, 187
Humboldt, Alexander 121
Hume, David 46, 209
Humorist 123
Hunfalvy János 142
Hunfalvy Pál 142
Huszti István 216
Huszti Kaszinó 98
Hübner, Johann 144

Iffland, August Wilhelm 40, 134, 201, 206
Igaz Sámuel 181

Iglói Kaszinó 97
Ilk Mihály 88
Ilosvai Selymes Péter 257
Indali György 183
Institoris Gábor 39, 41—45, 46, 47, 50, 57, 151
Institoris Károly 44, 50, 56
Iparegyesület 124, 147, 164
Irányi Dániel 142
Irinyi János 142
Irinyi József 112, 140, 142, 190
Írói tiszteletdíj 265
Irving, Washington 156, 187, 189
Ismertető 156
Istvánffy Miklós 193, 209
Ivanics Zsigmond 50, 51—54, 56, 57, 58, 59—61, 254

Jahrbücher der Geschichte und Staatskunst 121
Jahrbücher der Literatur 121
Jakab Elek 142
Jakab Géza 12, 13, 168, 202
Jakó Zsigmond 163
Jancsó Benedek 45
Jancsó Elemér 164, 193
Jankováci Olvasóegyesület 98
Jankovich Miklós 66, 142, 183
Jászberényi Kaszinó 98
Jean Paul (Johan Paul Friedrich Richter) 186, 194
Jékely Zoltán 228
Jelenkor 92, 94, 106, 109, 120, 122, 123, 124, 140, 156, 172
Jelky András 43
Jenaische Literatur Zeitung 121
Jó és Olcsó Könyvkiadó Társulat 150
Johnson, Samuel 187, 258
Jókai Mór 81, 127, 128, 142, 190
Jolsvai Olvasóegylet 97, 98
Jósika Miklós 79, 86, 89, 91, 113, 127, 128, 132, 134, 135, 141, 148, 153, 157, 177, 194, 243—244, 245, 247, 253, 265
Journal de Francfort 120
Journal des débats 123
József császár, II. 22, 29, 30, 63, 73, 160, 180, 214, 231, 233, 258
József Ipartanoda Könyvtára 163
József nádor 33
Jöcher, Christian Gottlieb 207
Julianus Apostata 61
Julius Caesar 184, 216, 225
Julow Viktor 238
Jurátusok Olvasóköre l. Országgyűlési Ifjak Társalkodó Egyesülete
Juridische Zeitschrift von und für Gesetzgebung des Auslandes 120
Juvenalis, Decimus Julius 218, 225

Kádár István 198, 257
Kaindl, Friedrich Raimund 34
Kalendáriumok 172, 173, 197, 256, 257—259
Kállay Ferenc 44—45, 246
Kant, Immanuel 185, 186, 192, 208
Kanyar József 12, 122, 223
Kaposvári Olvasó Társaság (Kaszinó) l. Somogy megyei Olvasó Társaság (Kaposvár)
Kaposvári Önképzőkör 96
Kaprinay István 180, 217
Kapuvári Társalgási Egylet 97
Karácson István 212
Kardos Samu 108
Kármán József 25, 44, 80, 196, 197, 219
Károlyi György 87, 177—178
Károlyi Lajos 89
Kassai Magyar Museim l. Magyar Múzeum
Kassai Olvasókabinét 45—46
Kassai Olvasókör 31
Kassai Társalgási Egylet 96, 97
Kászonyi Dániel 110
Katona Elek 128
Katona István 180, 186, 193, 217
Katona Jenő 13, 181, 190
Katona József 65—66, 134, 141, 190
Kaufmann, Paul 22
Kávéházak 34—35, 76

Kazinczy Ferenc 13, 25, 28, 43, 44, 59, 60, 64, 112, 128, 134, 153, 172, 181, 187, 193, 199, 201, 204, 206, 219, 220, 223, 224, 226, 234, 235, 251, 262
Kazinczy Gábor 113, 142
Kazy Ferenc 209
Kecskeméti Kaszinó 95, 96, 97
Kecskeméti Olvasótársaság 137, 138
Keglevich Gábor 89, 104
Keglevich Gyula 104
Kelecsényi Ákos 183
Kelemen Imre 180
Kelemenfy László l. Hazucha Ferenc
Kelly, Thomas 22
Kemény Dénes 104
Kemény Pál 104
Kemény Simon 104
Kemény Zsigmond 7—8, 127, 142, 229
Kempis Tamás 42
Kenézy Lajos 238, 241—248
Kenézy Pál 241
Kenyeres Ágnes 6
Kerekes Emil 113
Kerekes Sámuel 66, 67, 171
Kerényi Frigyes 141, 252
Kereskényi Ádám 200
Keresztény Naptár 150
Keresztury József 208
Kerkápoly Károly 142
Kertész Árpád 56
Késmárki Magyar Társaság 64, 137, 142
Keutzinger Lajos 104
Keve Mária 45
Kézai Simon 209, 217
Kézdivásárhelyi Társalkodó Egylet 98
Kéziratos versgyűjtemények 198, 237—238, 255
Khevenhüller Ottmár 104
Kilián István 138
Kilián Károly 51
Kilián Testvérek 75, 265
Kincsey József 213
Kirschy Károly 104
Kis Eleménné 11—12, 52, 54, 59
Kis János 59, 60, 63, 64, 66, 177, 188 204, 234, 239, 241, 258, 262
Kis Sámuel 106, 115, 125, 171
Kiscelli Kaszinó l. Celldömölki Kaszinó
Kisfaludy Károly 29, 64, 78, 89, 131, 132, 133, 134, 135, 141, 153, 188, 189, 191, 193, 205, 224, 235, 239, 240, 241, 244, 252, 259
Kisfaludy Sándor 28, 40, 59, 60, 64, 100, 105, 112, 113, 131, 132, 135, 167—168, 181, 187, 190, 193, 199, 201, 202, 205, 223, 224, 228, 234, 239
Kisfaludy Társaság 92, 135, 194, 240, 264
Kishonti Olvasóegylet 97
Kiskőrösi Olvasóegylet 99
Kiskunfélegyházai Kaszinó 98
Kiss Jenő 241
Kisújszállási Kaszinó 97, 98
Klacsányi János 213
Klapka György 55
Klapka Károly József 55, 56, 58, 151
Klauzál Gábor 111, 113, 191
Kleinod Antal 37
Kleist, Heinrich von 61, 181, 225, 244, 247
Klempa Károly 164, 175
Klimó György 12, 162—163, 175
Klimó Könyvtár 12
Klió 120, 122, 244, 246
Klopstock, Friedrich Gottlieb 186, 206, 225
Knigge, Adolph Franz 208
Kock, Paul de 156
Kókay György 10, 11, 12, 17, 36, 38, 40, 67, 68, 69, 144, 172
Kolb, Geong Friedrich 254
Kollányi Ferenc 176
Kollár Ádám 216
Koltay Horváth Dániel 195
Kolozsvári Diáktársaság 137, 142
Kolozsvári Főasszonyságok Olvasótársasága 98, 107—108, 126

Kolozsvári Kaszinó 96, 97, 113, 122, 127
Kolozsvári Olvasótársaság 127—128
Kolozsvári Polgári Társalkodó Egylet 122, 127
Kolumbán György 197
Komáromi Kaszinó 97
Komáromy István 88
Komlós Aladár 10
Kónyi János 43, 197, 198, 234
Korabinszky János 209
Korányi Frigyes 142
Koroda Miklós 145
Kósa János 34, 46, 47, 54, 56, 153
Kossuth Lajos 81, 85, 86, 90, 92, 96, 97, 99, 100, 110, 111, 112, 120, 122, 124, 133, 134, 139, 140, 147, 172, 190, 245, 265
Kostyál Ádám 253
Kostyál István 12, 167, 168, 203
Koszorú 122, 249
Kotzebue, August Friedrich von 40, 43, 61, 128, 133, 134, 141, 153, 201, 206
Kovách Imre 212
Kovachich Márton György 180, 208, 217
Kovács Ferenc 68, 144
Kovács Máté 10, 23, 27, 28, 42, 160, 255
Kovács Pál 112, 113, 129—130, 131, 132, 133, 141
Kováts József 218, 237
Kozma György 102, 113, 135
Kozocsa Sándor 181
Kölcsey Ferenc 7, 13, 44—45, 78, 108, 109, 131, 132, 134, 135, 141, 153, 172, 184—185, 193, 195, 204, 222, 224, 235, 239, 240, 245, 253
Könczöl Imre 12, 113, 126
Körmendi Társaskör 99
Körner, Theodor 153
Kőrösi Csoma Sándor 227
Kőszegi Kaszinó 96, 97
Kőszegi Magyar Olvasóegylet 105
Kőszegi Olvasókör 31
Kőváry László 142
Kövy Sándor 208
Közhasznú Esméretek Tára 116
Közlemények 123
Közlöny 92
Kremmer Dezső 41
Kresznerics Ferenc 66
Krispin József 152
Kritikai Lapok 80, 109, 120, 123
Kriza János 142
Kubinyi Sándor 216
Kulcsár Adorján 9, 28, 29, 39, 47, 257
Kultsár István 66, 165, 170, 181
Kunoss Endre 131—132, 240
Kuntár Lajos 12, 168
Kurbély György 232
Kuthy Lajos 79, 134, 141, 245
Külföldi Játékszín 134, 141
Külföldi Regénytár 136, 141, 194, 244

La Bruyère, Jean de 184, 225
Láczai József 237
Laczkovics György 31, 74
Laffert Ignác 104
La Fontaine, Jean de 128, 153, 156, 206
Lakatos Sámuel 104, 113, 114, 120, 128
Lakos János 66
Lamartine, Alphonse de 186, 194
Lammenais, Félicité Robert de 109, 185, 186, 194
Landerer és Heckenast 157, 265
Landerer Lajos 154, 256
Landerer Mihály 39
Land- und Seereisen 121
Lányi Kamilla 164
Lányi Sámuel 31
La Rochefoucauld, François 206
Latinovics Imre 212
Latour főhadnagy 104
Lauka Gusztáv 141
Lázár János 197
Le Sage, Alain-René 187
Léczes Károly 11, 35, 44
Lederer Ignác 104
Lefebre Lajos 112
Leiningen Westerburg Ágost 104

Leipziger Allgemeine Zeitung 121, 123
Leipziger Literatur Zeitung 120
Lessing, Gotthold Ephraim 37, 43, 46, 61, 71, 134, 141, 186, 187, 192, 201, 206, 225, 232
Leyh, Georg 21
Leyland, Eric 22
Leyrer József 50—51, 52, 54, 56
Linné, Karl von 211
Lipót, II. 73
Liptószentmiklósi Magyar Társalkodó Kör 97
Listius László 204
Liszits József 234
Lisznyai Kálmán 112, 142
Litván György 20
Livius, Titus 184, 186, 216, 225
Locke, John 182, 186, 208
Lónyay család 191
Lónyay Gábor 113
Lónyay Menyhért 104
Losonci Diáktársaság 137
Losonci Magyar Nyelvi Egyesület 96
Lovassy István 112
Lovassy László 110, 111
Lucretius, Titus Carus 225
Lukács Sándor 112
Lukács Móric 89
Lukácsy Sándor 10, 11 12, 13, 44, 113, 126, 157, 179, 182, 185, 187, 188 190, 193, 253
Lumnitzer Sándor 142

Mably, Gabriel Bonnot de 208
Macaulay, Thomas Babington 186
Machiavelli, Niccolò 185, 207
Madách Imre 191
Madácsi László 35
Madarász Gedeon 127
Madarász József 110, 112, 121, 127
Madarász László 112
Magyar Életképek 245
Magyar Gazda 123,124
Magyar Gazdasági Egyesület 148, 164, 259
Magyar Hírmondó 38, 41, 66—67. 171, 232, 234
Magyar Iparegyesület 1. Iparegyesület
Magyar Kurir 65, 67, 120, 121. 122, 171, 173, 218
Magyar Mercurius 65
Magyar Mihály 255
Magyar Musa 218
Magyar Múzeum 45, 171, 204, 218, 234—235
Magyar Színműtár 135
Magyar Tudományos Akadémia 78, 87, 94, 149, 166
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára 1. Akadémiai Könyvtár
Magyar Tudós Társaság 1. Magyar Tudományos Akadémia
Mahler Fülöp 37
Mailáth Károly 104
Major Sándor 122
Majoros István 212
Malebranche, Nicolas 182
Malherbe, François de 206
Mályusz Elemér 33, 46, 89
Mármarosszigeti Kaszinó 98, 99
Marczibányi Márton 89
Marczius Tizenötödike 92
Mária Terézia 72, 159, 189, 254. 258
Máriafi István 1. Szaicz Leó
Máriássy Pál 74
Markiewicz, Henryk 6
Markovics Mátyás 213
Marmontel, Jean François 28, 61. 68, 206
Maroscsapói Kaszinó 106
Marosvásárhelyi Kaszinó 95, 97. 103, 104, 113, 114, 119—120, 128
Marosvásárhelyi Olvasó Társulat 128
Marryat, Frederick 153
Martinovics Ignác 31, 32, 34, 76
Márton József 60, 172
Materényi Gábor 234
Mátray (Rotkrepf) Gábor 183, 252
Matthisson, Friedrich von 184
Mátyási József 75, 76, 198, 237
Matica 145

Medeséri Nemes Székely Ifjúi Egyesület 98
Mednyánszky Alajos 104
Mednyánszky Eduárd 104
Mednyánszky János 32
Megyeri Károly 126
Meissner, Alfred 153
Mendelssohn, Moses 208
Mentovich Ferenc 142
Merényi Oszkár 264, 266
Mérey László 127
Mérey Sándor 95
Mérimée, Prosper 156
Mess-Verzeichniss 266
Mészáros Dániel 212
Mészáros Ignác 40, 43, 197
Meszlényi Rudolf 191
Metastasio, Pietro 61, 207
Metternich-Winnenburg, Clemens Lothar von 110
Mezei Gazda 122, 123
Mezei Gazdák Barátja 121
Mezőberényi Olvasóegylet 98, 99
Mezősi Károly 13, 190
Meyen, Fritz 22
Mezőtúri Központi Olvasóegylet 98
Mezséry Béla 35
Michelet, Jules 157, 186, 189
Mignet, Francois-Auguste-Marie 157, 254
Mikes Károly 104
Mikes Kelemen 181, 196, 219, 234
Miklós Dezső 249
Milkau, Fritz 21
Millot, Claude-Francois-Xavier 144, 182, 209, 216
Milton, John 61, 142, 144, 182, 187, 192, 207
Mindenes Gyűjtemény 38, 39, 40, 60, 65, 68—69, 80, 218, 235
Minerva 8
Minerva von Brun 121
Mirabeau, Honoré-Gabriel Riqueti 46, 76, 217
Miskolci Kaszinó 96, 97
Miskolci Liceumi Magyar Olvasótársaság 138
Miskolci Polgári Társalkodó Egylet 98, 105
Mitterpacher Lajos 211
Mocsy Antal 121
Mocsy János 121
Molière, Jean-Baptiste Poquelin 134, 141, 182, 184, 192, 206, 223, 225
Molnár Borbála 198
Molnár János 234
Moniteur 31, 33, 73, 120
Montaigne, Michel Eyquem de 61, 206
Montecuccolli, Raimondo 186
Montepin, Xavier, Aymon de 189
Montesquieu, Charles de Secondat 61, 65, 71, 72, 133, 135, 144, 157, 182, 184, 189, 191, 192, 206, 228, 254
Moore, Thomas 185, 187, 189
Móra Ferenc 111
Móra László 12, 164
Morgenblatt 121
Morus, Thomas 185
Mózsa Ernő 13, 221, 224
Muhoray Alfonz 212
Mukherjee, Ajit Kumar 22
Múlt és Jelen 123
Munde, Carl 246
Munkácsi Kaszinó 96, 99
Munkácsy János 245
Munkások Újsága 261
Murison, W. J. 22
Musarion 78, 122, 140, 171
Musikzeitung 123
Musset, Alfred de 156
Műegyetemi Könyvtár 12
Müller Adolf 50
Müller Ferenc 39—41, 46, 56—57, 151
Müller Gyula 50
Müller József 49, 54, 56, 57, 59

Nádudvari Olvasóegylet 99
Nagel Sándor 105
O. Nagy Gábor 237, 259
Nagy Imre 239
Nagy Ignác 79, 132, 134, 135, 141, 158, 190, 191, 244, 248

Nagy István 183
Nagy Iván 202
Nagy Károly 246
Nagy Pál, Felsőbüki 78, 112
Nagy Sándor, Felsőbüki 106, 116
Nagy Sándor (Makedónia királya) 229
Nagyabonyi Kaszinó 96
Nagybányai Kaszinó 97
Nagybecskereki Kaszinó 96, 97, 98, 105
Nagydiósi Gézáné 12, 108, 158
Nagyenyedi Kaszinó 96, 97, 113, 128
Nagyenyedi Kollégiumi Diáktársaság 63
Nagyenyedi Kollégiumi Könyvtár 163
Nagyenyedi Magyar Társaság 137, 138, 142
Nagykállói Kaszinó 98
Nagykanizsai Kaszinó 96
Nagykárolyi Kaszinó 97
Nagykőrösi Olvasókör 138
Nagykőrösi Olvasótársaság 98, 103, 113, 122
Nagykőrösi Polgári Kaszinó 98, 103
Nagyszalontai Kaszinó 98
Nagyszebeni Magyar Olvasóegylet 98, 99
Nagyszebeni Polgári Egylet 98
Nagyszombati Kaszinó 97
Nagyváradi Gimnáziumi Diáktársaság 138, 142
Nagyváradi Kaszinó 96, 114
Nagyváradi Izraelita Olvasótársaság 98, 107, 124—125
Nagyváthy János 217
Nánási Oláh Károly 191
Napóleon, Bonaparte 74, 83, 188, 194
Nefelejts 245
Nemes György 10, 67, 260
Nemes Farragh László 234
Nemesapáthi Kiss Sámuel 227
Németh András 180
Németh László 12, 13, 202
Németi Mihály 39
Nemzeti Almanach 245
Nemzeti Kaszinó 83, 88—94, 95, 96, 97, 103, 112, 251
Nemzeti Könyvtár 1. Országos Széchényi Könyvtár
Nemzeti Kör 90
Nemzeti Színház 253
Nemzeti Újság 171
Nép Barátja 261
Népkönyvek 225—256
Népkönyvkiadó Egyesület (Társulat) 148, 255, 261
Nógrádi Nemzeti Egyesület 96
Novák Krizosztom 180
Novák László 21, 56, 265
Nyáry Pál 113, 142
Nyilas Vera 5, 20
Nyíregyházi Kaszinó 95, 96, 97, 98
Nyitrai Szemináriumi Diáktársaság 138
Nyúl éneke 256

Obernyik Károly 134, 141
Ofner und Pester Zeitung 123, 252
Ókanizsai Olvasóegylet 98
Oláh Miklós 209
Opitz, Martin 205
Oraviczabányai Kaszinó és Olvasókör 97
Orbán Balázs 108
Orczy László 31, 89
Orczy Lőrinc 43, 60, 64, 181, 199, 201, 204, 219
Oreny Lajos 104
Orlay Petrich Soma 142
Orosházi Kaszinó 97, 99
Orosz József 120, 210
Orosz László (1818—?) 86
Orosz László (1925—) 14
Orpheus 44, 204
Országgyűlési Ifjak Társalkodó Egyesülete (Pozsony) 12, 97, 98, 99, 108—112
Országgyűlési Tudósítások 85, 92, 120, 122, 123
Országos Széchényi Könyvtár 12, 14, 153, 160—161
Orvosi Tár 120

Ossian 61, 142, 185, 187, 192, 206
Oszterhuber Ferenc 235
Ovidius Naso, Publius 43, 61, 184, 188, 218, 225
Owen, Robert 193

Ökonomische Neuigkeiten 121
Österreichischer Beobachter 120, 123, 252

Paalzow, Henriette von 244
Paget, Amadée 186
Paine, Thomas 31, 193, 210
Pákh Albert 89, 90—91, 93, 142
Paksi Kaszinó 98
Pálffy Albert 141
Pálffy István 104
Pálkövi Antal 72
Pálóczi Horváth Ádám 60, 64, 198, 199, 204, 219, 224, 234, 238
Palocsay György 198
Palugyay Imre 188
Panazzaro 207
Pándi Pál 10, 14, 179, 190
Pankl Mátyás 211
Pannonhalmi Bencés Könyvtár 14, 163
Pap Endre 240
Pápai Kaszinó 97, 98
Pápai Képzőtársulat 137, 138, 142
Pápai Páriz Ferenc 225
Pápai Református Kollégiumi Könyvtár 163, 249
Pápay Sámuel 35—36, 45, 60, 191, 234
Paszkvillusok 198
Pásztói Olvasóegylet 97
Patachich Ádám 163, 175
Pázmándi Horváth Endre 131, 235, 253
Pázmándy Dénes 66, 110
Pázmány Péter 42, 59
Pecqueur, Constantin Charles 186
Pécsi Olvasótársaság 97
Péczeli József 13, 38, 40, 42, 60, 64, 65, 66, 68, 80, 181, 201, 219, 222, 234, 238
Pejachevich Antal 104
Perczel család 191
Perczel Gyula 1. Bonyhádi Gyula
Perczel Mór 99, 111, 113
Peregrini Elek 146
Pergen, Johann 32
Persius, Aulus Flaccus 188
Pestalozzi, Johann Heinrich 208
Pester Blätter 123
Pesther Tageblatt 155
Pesther Zeitung 124
Pesti Divatlap 81, 123, 124, 240, 241, 261, 272, 294
Pesti Egyetemi Társaság 63, 66, 138, 142
Pesti 32. Gyalogezred Olvasóköre 97
Pesti Hírlap 85, 86, 92, 106, 123, 124, 140, 145, 147, 172, 245, 259, 265
Pesti Kaszinó 1. Nemzeti Kaszinó
Pesti Kereskedői Kaszinó 95, 97
Pesti Kisiparosok Diáktársasága 63, 66, 138
Pesti Magyar Oskola 138, 142
Pesti Napló 7
Pesti Olvasókör 31
Péteri Takáts József 66, 201, 219, 234
Pethe Ferenc 133
Pethő Gergely 209
Pethő Imre 233
Petőfi Sándor 8, 13, 79, 80, 126, 127, 131, 137, 139, 141, 142, 143, 174, 179, 187, 189—190, 194, 195, 229, 238, 252, 260, 261, 265
Petrarca, Francesco 122, 192, 207
Petrichevich Horváth Lázár 132, 244
Petrik Géza 243, 255
Petronius Arbiter 218
Phaedrus 121, 141, 218
Pichler, Caroline 153
Pfundtner Mátyás 38
Pilvax kávéház 35
Pindarosz 61, 184
Pintér Sándor 113
Platón 194, 225
Plautus, Titus Maccius 184
Plinius, Gaius Secundus 184, 225
Plutarkhosz 61, 194

Podmaniczky Frigyes 142
Podmaniczky Károly 89
Politechnisches Journal 121
Polyák Antal 213
Pompadour, Jeanne Antoinette Poisson, Marquise de (Mme de) 186
Ponciánus 256
Pongrácz János 104
Pongrácz József 104
Ponyva 197, 229, 256—257, 260
Poóts András 198, 219, 237
Pope, Alexander 61, 182, 185, 192, 207, 258
Pozsonyi Kaszinó 98
Pozsonyi Liceumi Diáktársaság (Magyar Társaság) 63, 64, 66, 98, 137, 142
Pozsonyi Országgyűlési Kaszinó (1825—27) 87—88
Pozsonyi Zsidó Kaszinó 98, 107
Pray György 180, 186, 193, 209, 217
Pregárd János 89
Prenumeráció 1. Előfizetők
Pressburger Kundschaftsblatt 36
Prévost, Antoine François 187
Propertius, Sextus Aurelius 218
Proudhon, Pierre Joseph 186
Pruzsinszky Pál 175
Pufendorf, Samuel 216
Puky Károly 260
Pulszky Ferenc 110, 142
Pyramus 256

Quételet, Lambert Adolphe Jacques 72
Quinet, Edgar 157

Rábaközi Olvasótársaság (Szilsárkány) 97, 105, 106, 115, 125
Rabener, Gottlieb Wilhelm 206, 251
Rácalmási Olvasóegylet 96
Raciene, Jean 184, 192, 201, 206
Rácz Pál 238—241, 248
Ráday Gedeon 66, 175, 176, 177
Ráday Pál 175
Radics Máté 213
Radó György 6
Radvánszky Béla 180
Rájnis József 43, 64, 65, 200, 231, 234
Rajzolatok 80, 109, 122, 123, 140, 156, 245
Rákóczi György, II. 257
Ranics István 212
Ranke, Leopold von 186
Rapos József 118
Raynal, Thomas 209
Rédl Imre 104
Regélő 80, 81, 82, 97, 109, 120, 122, 123, 140, 156, 172, 194, 240, 252
Regélő Pesti Divatlap 81, 172
Reischach Zsigmond 104
Religio és Nevelés 123
Révai Miklós 40, 43, 60, 64, 65, 187, 193, 200, 201, 214, 224, 231, 232, 234, 238
Révay József 154
Révész Imre 142
Reviczky Ádám 95
Rexa Dezső 255
Reybaud, Louis 157, 186
Rezsny János 213
Ribay György 180
Richardson, Samuel 187
Richelieu, Armand Jean du Plassis 186
Rimaszombati Polgári Olvasókör 97, 99
Rimavölgyi Olvasótársaság 97
Rimay János 64
Riskó Ignác 239
Robinet, Jean Baptiste René 182
Rollin, Charles 144, 182
Ronneburg Móric 104
Rosty Albert 89, 127
Rosty Zsigmond 127
Rotteck, Karl 128, 135, 157, 185, 194
Rousseau, Jean Jacques 27, 31, 46, 70, 71, 182, 184, 186, 191, 194, 206, 228
Rozsnyói Társalgási Egylet 96, 97, 98
Rumy Károly 186
Ruszek József 233, 235

Sahlhausen, Leopold 104
Saint-Juste, Louis-Antoine-Léon de 189
Saint-Simon, Claude Henri de 186, 193
Sajnovics János 60, 219
Salamon 256
Salamon és Markalf 256
Salamon Ferenc 151
Salgó László 20
Sallai Pál 261
Sallustius Caius, Crispus 61, 134, 225
Sammler 123
Sand, Georges 141, 156, 179, 187, 189
Sándor István 181, 234
Sándor Lipót 33, 202
Sándor Móric 104
Sándor Vince 49
Sárközy György 221
Sárközy Imre 220
Sárközy István 13, 213, 220—225, 226, 230
Sárközy János 220, 221
Sárosi Gyula 142
Sárospataki Ifjú Egyesület 137, 142
Sárospataki Kaszinó 97
Sárospataki Kollégiumi Diáktársaság 63
Sárospataki Kollégiumi Könyvtár 163
Sárváry Pál 225
Sashegyi Oszkár 48, 49, 71, 73, 76, 268
Sátoraljaújhelyi Kaszinó l. Zempléni Kaszinó (Sátoraljaújhely)
Schaiba könyvkereskedő 75
Schalbig János 158
Schams Ferenc 211
Schedel Ferenc 1. Toldy Ferenc
Schedius Lajos 204, 265
Schiller, Friedrich 37, 40, 71, 109, 127, 128, 133, 134, 136, 141, 156, 181, 185, 186, 187, 192, 196, 201, 206, 218, 225, 258
Schlegel, Friedrich 68, 185
Schlick János 252
Schniedicke kölcsönkönyvtár 152
Schnopenhauer, Arthur 153
Schöpflin Aladár 154
Schulzeitung 120
Schücking, Levin L. 6
Schwaiger, Andreas 37, 46, 55
Schwaiger, Philibert 55
Schwartner Márton 217, 246
Scott, Walter 109, 128, 142, 156, 185, 187, 192, 194
Scribe, Eugéne 113, 134
Sebestyén Gyula 111
Sedlnitzky, Joseph 90, 100, 110
Sellyei Elek 118
Selmecbányai Magyar Olvasóegyesület 98
Selmecbányai Magyar Nyelvi Egyesület 96
Selmeci Bányászati Akadémia Könyvtára 163
Selmeci Magyar Társaság 64, 137, 142
Semnyes Pál 104
Semnyes Viktor 104
Seneca, Lucius Annaeus 144, 218, 225
Serényi László 104
Shakespeare, William 40, 51, 132, 142, 153, 179, 182, 185, 187, 189, 192, 194, 201, 207, 218, 223, 225
Shelley, Percy Bysshe 179, 187, 189,
Siebenbürger Bote 120
Sinai Miklós 180
Sinkay János 213
Sion 156
Sismondi, Jean Charles Léonard Simon de 186
Skublics Imre 13, 200—211, 230
Skublics Károly 13, 100, 168, 200—211, 213, 230
Skublics-könyvtár 200—211, 213
Smith, Adam 210
Societas Eruditorum 1. Budai Olvasókör
Somkuti Gabriella 12, 165, 176
Sommsich Pál 104, 121

Somogy megyei Olvasó Társaság (Kaposvár) 12, 95, 96, 97, 98, 100, 105, 112, 113, 115, 120—122, 167, 223
Somogyi Antal 110—111
Sonnenfels, Joseph von 109, 210, 217
Soós Márton, Etédi 43
Soproni Kaszinó 98, 112
Soproni Magyar Társaság 63, 65—66, 137, 141, 142
Spectator 207
Spiegel 123, 252
Spier 153
Spinoza, Benedictus de 208
Staatswirtschaftliche Zeitung 121
Staël, Madame de (Necker, Germaine) 186
Steele, Richard 207
Steinbach Ferenc 90, 95
Steinberg, Siegfried Heinrich 21
Steiner Zsigmond 152
Steinhofer Károly 46, 47, 49, 50, 51, 52, 54, 153, 154
Sterne, Laurence 61, 185, 192, 207
Stettner József 31
Stilfrid 256
Stoll Béla 198, 238
Strohmayer Ignác 46, 75
Stuller Ferenc 148
Sue, Eugène 141, 156, 194
Sujánszky Antal 239
Sulzer, Johann Georg 206
Sümegi Kaszinó 98, 112, 113
Swieten, Gerard van 72
Swift, Jonathan 185, 187, 192, 207

Szabad Györgyné, Szegő Judit 12, 55, 159
Szabadkai Kaszinó 97, 98
Szabó Imre Flóris 55, 129, 130
Szabó Károly 142
Szabolcsi Bence 6
Szacsvay Sándor 67, 171
Szaicz Leó 27
Szalai Sándor 20
Szalay László 89, 91, 135, 191
Szalkay Antal 43
Szappho 225
Szarvady Frigyes 112
Szarvasi Margit 9, 98, 163, 175, 182, 214, 215, 219—220
Szarvasi Olvasókör 98, 99
Szász Károly 113, 142
Szászvárosi Kaszinó 98
Szatmárnémeti Kaszinó 96
Szauder József 175, 176, 184
Századunk 120, 123
Szeberényi Lajos 142
Széchényi Ferenc 69, 160—161, 176, 177, 183
Széchenyi István 16, 77, 78, 80, 83, 84—85, 86, 87—90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 104, 106, 109, 112, 122, 128, 133, 134, 137—138, 140, 153, 157, 166, 172, 177, 188, 190, 195, 210, 220, 228, 245, 251, 253, 264
Széchényi Viktor 88, 90
Szecsenatz Jakab 31
Szécsényi Kaszinó 98, 113
Szecskó Károly 12, 123, 134
Szeged-Alsóvárosi Társalkodó Egyesület 98, 103
Szeged-Belvárosi Kaszinó 95, 96, 97, 100—101, 103, 113, 114, 119, 133
Szeged-Felsővárosi Társalkodó Egyesület 98, 103, 114
Szegedi János 216
Szegedi Piarista Gimnáziumi Diáktársaság 138
Szegedy Róza 202
Székács József 132, 239
Székely József 112
Székelyudvarhelyi Kaszinó 97, 98
Szekér Joákim 43, 132
Szekszárdi Kaszinó 98, 99, 113
Szelestey László 239, 241
Széll Jenő 20
Szemere Bertalan 112, 135, 140, 142, 166, 195, 246
Szemere Miklós 113
Szemere Pál 44, 45, 134, 235
Szemlélő 123
Szemző Piroska 35, 38, 40, 56, 108, 156, 253
Szenci Molnár Albert 60

Szent István Társulat 150
Szentágotai Olvasó és Társasegylet 98
Szente György 105
Szentesi Olvasótársaság 97
Szentgotthárdi Olvasóegylet 98
Szentjóbi Szabó László 43, 219, 224, 238
Szentkereszty Pál 208
Szentkirályi Mór 111
Szentmarjay Ferenc 30, 31
Szentmártoni Olvasótársaság (Győrszentmárton) 118
Szentpétery Imre 29, 79, 253
Szenvey József 239
Szepesbélai Olvasótársaság 95, 96, 97
Szepessy Ignác 235
Széphistóriák 197
Szépirodalmi Szemle 80, 140
Szerb Antal 8
Szigligeti Ede 132, 134, 135, 141, 142, 190, 194, 244, 253
Szilágyi Ferenc 120, 245
Szilágyi István 239
Szilágyi Sámuel 43
Szilágysomlyói Kaszinó 96, 97
Szilasbalhási Olvasóegylet 97, 98
Szili József 6
Szinger Ferenc 122
Színműtár 134
Szinnyei József 111, 241, 261
Szirmay Antal 60
Szirmay József 32
Szlemenits Pál 208
Szobotka Tibor 5, 8, 20
Szombathelyi Kaszinó 97, 105, 113
Szombathelyi Liceumi Diáktársaság 64
Szontagh Pál 113
Szophoklész 184, 194
Szőgyény László 89
Szuper Károly 126
Szűcs István 142
Szűts Adolf 13, 193—195

Tábori Kornél 89
Tacitus, Publius Cornelius 184, 186, 225
Tageblatt 123
Takáts József 1. Péteri Takáts József
Takáts Sándor 111
Tálasi István 239
Tamás Anna 10, 81
Tanárki János 225
Tancredus 197, 256
Táncsics Mihály 75, 76, 157, 190, 255—256, 261
Tápiószelei Olvasóegylet 98, 99
Tarczy Lajos 148
Tarnai Andor 175, 176
Társalkodó 109, 122, 123, 145
Tasner Antal 191
Tasso, Torquato 61, 187, 188, 192, 194, 207, 225
Tauber, Maurice F. 22
Telegdi Kovács László 177, 229, 253, 255, 260—261
Teleki Domokos 104, 113, 175
Teleki Ede 104
Teleki Elek 104
Teleki József (1738—1796) 175, 176, 177
Teleki József (1790—1855) 75, 89, 104, 161—162, 177
Teleki Lajos 104, 181
Teleki László 60, 112, 132, 134, 141
Teleki Mihály 104
Teleki Miklós 104
Teleki Sámuel 165, 175, 177, 227, 233
Teleki-Téka 12, 165
Temesvári Egyházi Olvasótársulat 98, 106—107
Temesvári Önművelő Egylet 98
Terentius Afer, Publius 225
Természettudományi Társulat 149, 163—164
Tessedik Ferenc 66
Tessedik Sámuel 44, 66
Thaer, Albrecht Daniel 134
Thallóczy Lajos 190
Theater Zeitung 1. Allgemeine Theater Zeitung

Thienemann Tivadar 8
Thiers, Louis Adolphe 157, 186, 188
Thierry, Augustin 186
Tholdalagi Lajos 104
Tholdalagi Mihály 104
Thuküdidész 225
Tibullus, Albius 218, 225
Tieck, Ludwig 185
Tilkovszky Loránd 149
Timon Sámuel 217
Tízek Társasága 35, 81
Tóbi Antal 106
Tocqueville, Alexis Clérel 135, 254
Tokaji Olvasóegylet 98
Toldi Miklós históriája 196, 257
Toldy Ferenc 67, 78, 89, 91, 93, 96, 120, 153, 160, 188
Tomor János 233
Tompa Mihály 127, 141, 142, 190
Tordai Kaszinó 96, 97
Tordai Női Olvasóegylet 12, 98, 108
Tordátfalvi Székely Ifjúi Egyesület 98, 106, 114—115
Tóth András 12, 160
Tóth Lőrinc 89, 91, 132, 134, 140, 141, 166, 244
Török Bálint 104
Török Pál 247
Törökszentmiklósi Kaszinó 98
Történelmi Társulat 149
Történeti Könyvtár 135, 254
Törvényhatósági Tudósítások 85, 86, 120
Trattner János Tamás 173
Trenck Frigyes 75, 109, 214, 217
Trnka Vencel 180
Trócsányi Zoltán 170, 173
Trója 197
Tudományos Gyűjtemény 65, 78, 120, 121, 122, 140, 156, 171, 226, 235, 239, 240, 249
Tudománytár 109, 123
Tudós Társaság l. Magyar Tudományos Akadémia
Turányi Kornél 165
Túrkevei Kaszinó 99
Turóczi Trostler József 198
Tuschl Sebestyén 34

Udvardy Cserna János 107, 148
Újbányai Kaszinó 98
Újfalvy Sámuel 227—228
Újfalvy Sándor 113, 227—229, 230
Újverbászi Olvasóegylet 98
Ungarisches Magazin 218
Ungvári Társaskör 98
Universum 123
Unverdorben Jánosné Burián Amália 152—153, 158
Uránia 44, 80, 171, 196
Ürményi Miklós 66

Vachott Sándor 135, 142
Váci Szemináriumi Diáktársaság 138
Vághó László 106
Vahot Imre 80—81, 112, 135, 142, 148, 172, 174
Vajda Péter 132, 141, 245, 246
Vállas Antal 124
Valló István 113
Vályi Nagy Ferenc 188
Váradi Gyulai Ferenc 221
Varjú Elemér 175
Várkonyi Ágnes, R. 11, 17, 72, 255, 257
Vas Gereben 142
Vas megyei Levéltár 14
Vasárnapi Újság 86, 123, 140, 260
Vasvári Pál 142
Vay Dániel 135
Vay Miklós 104
Vedres István 113
Velsperg Richárd 104
Vereinigte Ofner-Pester Zeitung 34, 52
Veres Gerzson 197
Vergilius Maro, Publius 43, 61, 109, 184, 218, 225
Verőcei Kaszinó 96

Verseghy Ferenc 30, 43, 60, 65, 181, 182, 204, 209, 219, 224, 231, 234
Veszprémi Olvasótársaság 97, 98
Vida György 197
Vigh Árpád 6
Világ 123
Világi új énekek 198
Virág Benedek 60, 64, 65, 131, 187, 188, 190, 193, 224, 231, 234, 254
Viszota Gyula 96, 100, 245
Vita Zsigmond 13, 141, 191
Vitéz Franciskó 229
Vitkovics Mihály 44, 239
Vitruvius 211
Voinits Lőrinc 213
Volfius 1. Wolff, Christian
Volney, Constantin François de Chasseboeuf 109, 191, 210
Voltaire, François Marie Arouet 27, 37, 43, 46, 61, 70, 71, 76, 134, 141, 153, 157, 181, 182, 184, 186, 189, 191, 192, 194, 206, 208, 218, 225
Volter és Grizeldis 229
Vorstius, Joris 22
Voss, Johann Heinrich 258
Vörös István 213
Vörös Károly 13, 195
Vörös Mihály 254—255
Vörösmarty család 191
Vörösmarty Mihály 13, 78, 79, 89, 89, 109, 127, 128, 131, 132, 134, 135, 141, 153, 172, 187—188, 191, 193, 194, 205, 222, 235, 236, 239, 240, 245, 253, 257, 259, 265
Vukovics Sebő 110, 111

Wagner Károly 217
Waldapfel József 8, 44, 78, 89, 252
Waldstein Ferenc 223
Waldstein József 104
Wallaszky Pál 207
Warren, Austin 6
Weber Simon Péter 258
Weber, Veit 206
Wehrli, Max 6
Weissenthaler és Schwaiger-féle olvasókabinét 46
Welcker, Karl 128, 185, 194
Wellek, René 6
Wellmann Imre 215
Wendelin Lidia, Ferenczyné 12, 161
Werbőczy István 43, 208, 216
Werthes, Friedrich August Clemens 218
Wesselényi Miklós 85, 86, 89, 94, 108, 109, 138, 140, 178, 228, 246
Wieland, Christoph Martin 61, 71, 141, 144, 153, 181, 185, 206, 218, 251
Wiener Zeitschrift 252
Wiener Zeitung 121, 123
Wiesen Ferenc 252
Wigand Ottó 153
Williams, Edwin E. 22
Wilson, Louis Round 22
Winckelmann, Johann Joachim 206
Windisch Éva, V. 12
Windisch Károly Gottlieb 209, 218
Winkler Pál 175
Wolff, Christian (Volfius) 144
Wordsworth, William 187

Xantus János 121
Xenophón 61

Young, Edward 40, 61, 142, 182, 218

Zala megyei Levéltár 14
Zalai Nemzeti Könyvtár 168
Zalár József 119
Zaránd megyei Magyar Olvasótársaság 98, 107
Zedwitz őrnagy 104
Zeitschrift von und für Ungern 204
Zempléni Kaszinó (Sátoraljaújhely) 12, 96, 97, 98, 112—113, 114, 115, 133
Zerich Tivadar 149

Zichy Ferenc 104
Zilahi Kaszinó 96, 97
Zimmermann, Johann Georg 120
Zipser Kristóf András 211
Zirci Ciszterci Könyvtár 163
Zlinszky Mátyás 213
Zomborcsevics Vince 213
Zombori Kaszinó 98
Zrínyi Miklós 64, 131, 187, 198, 264, 218, 224, 244
Zsámboki László 163
Zásmboki László 163
Zsoldos János 218

TARTALOM

Bevezetés 5

Európai kitekintés 18
Polgári társadalom, polgári könyvkultúra és olvasóközönség ... 18

Közönségszervezés, olvasóközönség, olvasmányok 24
A közönség fontosságának felismerése. Közönségszervezés a felvilágosodás idején 24
Olvasókörök, klubok 30
Kölcsönkönyvtárak, olvasókabinétek 35
Irodalmi diáktársaságok 62
Az olvasmányok ellenőrzése a ferenci reakció idején 69
Közönségszervezés és olvasóközönség a reformkorban 77
Kaszinók, társalkodó egyletek, olvasóegyesületek 87
Diáktársaságok a reformkorban 137
Törekvések, tervezetek és egyesületek a köznép művelésére és olvasóvá nevelésére 143
Kölcsönkönyvtárak a reformkorban 150
Nyilvános könyvtárak, közgyűjtemények 159

Az olvasóközönség nagysága és társadalmi tagozódása, könyvgyűjtés 170
Főrangú olvasók: főpapok és főurak 175
Középrendű olvasóközönség 178
Értelmiség, hivatalnoknemesség 178
Vidéki birtokosnemesség 195
A katolikus és protestáns papság 230
Városi polgárság 250
A parasztság 254

Összegezés 262

A periodikák címének rövidítése a lábjegyzetekben 267

Név- és tárgymutató 269

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Róbert Zsófia — Műszaki szerkesztő: Helle Mária
Terjedelem: 18,25 A/5 ív
77. 74 887 Petőfi Nyomda, Kecskemét. Felelős vezető: Ablaka István

Szabolcsi Miklós

ÉRIK A FÉNY

József Attila és pályája
1923—1927

Irodalomtörténeti könyvtár 32.

A József Attila pályakezdését tárgyaló monográfia első része, a Fiatal életek indulója 1963-ban jelent meg. A költő útját 1923-tól 1927-ig ebben a könyvben követhetjük tovább. Mi történt József Attilával 1923 és 1927 között? Érettségit tett — és majdnem elbukott magyar irodalomból. Perbe fogták a Lázadó Krisztus miatt, egyetemre járt és összetűzött annak „fura urá"-val. Kapcsolatba került a mozgalommal, hatottak rá irodalmi áramlatok, vonzották asszonyok és lányok, barátságot kötött írókkal, költőkkel. Előadásokat hallgatott a bécsi egyetemen, Párizsban úgy tanult franciául, hogy bemagolta a szótárat és a nyelvtant.

Közben pedig írt. Jó és rossz verseket, leveleket magyarul és franciául. Megírta a Megfáradt embert, a Tiszta szívvelt, az Ülni, állni, ölni, halni címűt, a Szocialistákat.

Szabolcsi Miklós könyve feltárja hétköznapjait, tágabb és szűkebb környezetét, költészetének fejlődését és viszonyát az avantgarde-hoz.

802 oldal · Kötve 133,— Ft

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Ára: 47,— Ft

ISBN 963 05 1480 X